CULTURA ŞI CIVILIZAŢIA CREŞTINĂ ÎN SCYTHIA MINOR PÂNĂ ÎN SEC. VII ÎN LUMINA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE

LISTĂ DE ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice
AB, SN - Analele Banatului, Timişoara; serie nouă
ACMIT - Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice, secţiunea pentru Transilvania, Cluj
AIIACluj - Anuarul Institutului de Istorie a Artei şi Arheologie, Cluj-Napoca
AIIAIaşi - Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, Iaşi
AISC - Cluj Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
Aprobatele - Liviu Maior, ed., Constituţiile Aprobate ale Transilvaniei 1653, Cluj-Napoca, 1997.
Argesis - Argesis. Studii şi comunicări – seria istorie, Piteşti
ARMSI - Academia Românã. Memoriile Secţiunii Istorice, Bucureşti
ARMSŞ - Academia Românã. Memoriile Secţiunii Ştiinţifice, Bucureşti
AŞUIaşi - Analele Ştiinţifice ale Universitãţii „Al. I. Cuza", Iaşi
Ateliere şi tehnici - Ateliere şi tehnici meşteşugăreşti. Contribuţii arheologice, C. Gaiu (ed), ClujNapoca, 2002
Atlas-dicţionar 2005 – Atlas - dicţionar al Daciei romane, M. Bărbulescu (coord.), Cluj-Napoca, 2005
AUB - Analele Universitãţii Bucureşti, Bucureşti
AUI - Analele ştiinţifice ale Universităţii Al. I. Cuza din Iaşi. III. Istorie, Iaşi
BCMI - Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti
BMI - Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti
BMJG - Buletinul Muzeului Judeţean „Teohari Antonescu" Giurgiu, Giurgiu
BSNR - Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
CAB - Cercetãri arheologice în Bucureşti, Muzeul de istorie şi artã al Municipiului Bucureşti, Bucureşti
CAMNI - Cercetãri Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. R. Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
CCA - Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti
CCDJ - Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos, Călăraşi
CIC – Corpus juris civilis, ed. P. Krueger (vol. II: Codex Justiniani – Cod. Just.), ed. XI, Berlin, 1954.
CICSA - Centrul de istorie comparatã a societãţilor antice, Facultatea de istorie, Universitatea Bucureşti
CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. III, VI, Berlin, 1873–1933.
CN - Cercetãri Numismatice, Muzeul de Istorie al R. S.R. / Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti
D.I.D.I. – Din istoria Dobrogei, 1 D.M. Pippidi, Bucureşti, 1965.
D.I.D.II. – Din istoria Dobrogei, 2, I. Barnea, Bucureşti, 1968.
D.I.R. – Documente privind istoria României (A – Moldova, B – Ţara Românească, C – Transilvania), Bucureşti, 1951-1960.
D.M. - Pippidi, Bucureşti, 1976
D.R.H. – Documenta Romaniae Historica, Bucureşti, 1965 şi urm.
DA - C. Daremberg, E. Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines, Paris, f.a.
DIR Independenţa - Documente privind Istoria României. Războiul pentru Independenţă,vol. I–VIII, Bucureşti, 1954.
DIR, B - Documente privind Istoria României, B: Ţara Românească, vol. I–XI, Bucureşti, 1951–1954.
DIR, C - Documente privind Istoria României, C: Transilvania, vol. I–VI, 1951–1955
DIVR - Dicţionar de Istorie Veche a României, sub red.
DRH, B - Documenta Romaniae Historica, B, Ţara Româneasca, vol. I–XXX, Bucureşti, 1966–1998.
DRH, D - Documenta Romaniae Historica, D, Relaţiile dintre Ţările Române, Bucu reşti, 1977.
EAIVR - Enciclopedia Arheologiei şi Istoriei Vechi a Romaniei, sub red. C. Preda, vol. I, 1994 (A-C), II, 1996 (D-L), III, 2000 (M-Q), Bucureşti
EBPB – Etudes byzantines et post-byzantines, I-IV, Bucureşti, 1979, 1993, 1997, 2001.
ECR - Enciclopedia civilizaţiei romane, D. Tudor (ed. coord.), Bucureşti
FHDR (F.H.D.R.) - Fontes Historiae Dacoromaniae, vol. I–IV, Bucureşti, 1964–1982
HE - Histoire de l'Eglise
I.G.L.R. – Inscripţiile greceşti şi latine din sec. IV-VIII descoperite în România, Em. Popescu, Bucureşti, 1977.
I.S.M. – Inscriptiones Scythiae Minoris, 1, Histria şi împrejurimile, Bucureşti, 1983.
IDR - Inscripţiile Daciei Romane, vol. I–III, Bucureşti, 1975–1984.
IDR I - I.I. Russu, Inscripţiile Daciei Romane I. Diplomele militare şi tăbliţele cerate, Bucureşti, 1975
IDR III 1 - I.I. Russu, Milena Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann, Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 1, zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş), Bucureşti, 1977

IDR III 2 - I.I. Russu, I. Piso, V. Wollmann, Bucureşti, Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacia (Sarmizegetusa), 1980
IDR III 3 - I.I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 3, zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului), Bucureşti, 1984
IDR III 5 - I. Piso, Inscriptions d'Apulum (Inscriptions de la Dacie Romaine – III 5), vol. I-II, Paris, 2001
IDRE I - C.C. Petolescu, Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l`histoire de la Dacie (Ier - IIIe siècles) I. L`Italie et les provinces occidentales, Bucureşti, 1996
IDRE II - C.C. Petolescu, Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptions externes concernant l`histoire de la Dacie (Ier – IIIe siècles) II. Zones du CIL III et du CIL VIII, Bucureşti, 2000
IGLR - Emilian Popescu, Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România, Bucureşti, 1976.
INMI - Institutul Naţional al Monumentelor Istorice, Bucureşti
ISM - Inscriptiones Scythiae Minoris, vol. I–II,V, Bucureşti, 1980–1987.
JSRI – Journal for the Study of Religions and Ideologies
Materiale, (MCA) - Materiale şi Cercetări Arheologice, Bucureşti
MCDR - Muzeul Civilizaţiei Daco-Romane, Deva
MIMB - Muzeul de istorie al municipiului Bucureşti, Bucureşti
MNIR - Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
MNIT - Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
MPR - Ion Barnea, Les Monuments paleochretiens de Roumanie, Citta del Vaticano, 1977. Neculce - Ion Neculce, Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte, Ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982.
P.G. – Patrologia Greacă (J.P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series graeca, Paris, 1857 şi urm. (reed. Turnhout, 1963).
P.L. – Patrologia Latină (Patrologia Latina, Paris, 1844).
P.S.B. (PSB) – colecţia Părinţi şi Scriitori Bisericeşti
Pontica - Pontica. Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie Constanţa
Potaissa - Potaissa. Studii şi comunicări, Turda
R.T.A. – Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei
REB – Revue des études byzantine
RIAF - Revista de istorie, arheologie şi filologie, Bucureşti
RIAF - Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, Bucureşti
RIR - Revista Istorică Română, Bucureşti
RMI - Revista Monumentelor Istorice, Institutul Naţional al Monumentelor Istorice, Bucureşti
RMM - Revista Muzeelor şi Monumentelor, Bucureşti
RMMN - Revista Muzeului Militar Naţional, Bucureşti
RRH – Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti.
Rsl – Romanoslavica, Bucureşti.
SAI - Studii şi Articole de Istorie, Bucureşti
S.C.I.V., (SCIV), SCIV(A), SCIVA - Studii şi Cercetări de Istorie Veche (şi Arheologie), Bucureşti
SCN - Studii şi Cercetări Numismatice, Bucureşti
SMIM - Studii şi Materiale de Istorie Medie, Bucureşti
SMMIM - Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti

INTRODUCERE.

Problema culturii şi civilizaţiei creştine pe teritoriul ţării noastre a preocupat mulţi cercetători atât de formaţie istorică, dar şi teologică. Ea a fost abordată din mai multe puncte de vedere: istoric, arheologic, epigrafic, hagiografic, fiecare autor prezentându-şi poziţia, şi uneori ajungându-se chiar la divergenţe de opinie.

Lucrarea de faţă îşi propune să abordeze, bineînţeles, cu limitele unei lucrări de acest gen, problema ***Culturii şi civiţizaţiei creştine în Scythia Minor, de la origini şi până în veacul al VII-lea în „lumina" descoperirilor arheologice,*** pentru că putem vorbi de o arheologie creştină, care se ocupă cu studierea antichităţilor, monumentelor şi artei vechi creştine, iar pe plan bisericesc universal în cadrul acestei arheologii creştine se disting două perioade :

a) înainte de Constantin cel Mare când elementele arheologiei creştine provin în cea mai mare parie din necropolele subterane, catacombele sau cimitirele care s-au descoperit în toate ţinuturile imperiului roman şi
b) după Constantin cel Mare, când obiectul arheologiei îl constituie lăcaşurile de cult creştine (bazilici). Astfel de bazilici au rămas şi pe teritoriul ţării noastre, îndeosebi în Dobrogea.[1]

Dintre izvoarele nescrise (sau arheologice), cu importanţă deosebită pentru perioada a doua (secolele VII —XIV), când izvoarele scrise sunt mai sărace, istoria creştină se interesează de monumente şi alte materiale arheologice paleocreştine (bazilici, obiecte de cult etc), descoperite mai cu seamă în Dobrogea (antica Scythia Minor), dar şi în alte părţi ale ţării, de arheologii români : Grigore Tocilescu, Vasile Pârvan, Constantin Daicoviciu, Ion Barnea, Dumitru Tudor ş.a.[2]

Considerăm că în *Introducere*, adică înainte de a trece la expunerea propriu-zisă a lucrării este necesară definirea termenilor folosiţi - şi îndeosebi a celor de Cultură şi Civilizaţie din perspectiva relaţiilor cu religia „creştină", după cum este necesar şi un scurt excurs istoric pentru a ne da seama de problemele cu care s-au confruntat locuitorii provinciei în perioada de care ne ocupăm.

Pentru aceste consideraţii suntem nevoiţi – în lucrarea noastră - să delimităm semnificaţia acestor termeni şi să adăugăm consideraţii puctuale şi despre alţi termeni importanţi pe care îi folosim în lucrare – *Dobrogea, Scythia Minor, Dac, Get, Român. Romanizare, Arheologie, Mărturie, Inscripţie, Monument, Bazilică etc.*

Lucrarea a fost structurată pe III capitole mari, dintre care unele au sub-capitole. Conţinutul acestor capitole este evidenţiat clar de însăşi titlurile date şi nu vom insista în această direcţie. Avem astfel după o *Listă de abrevieri*, indispensabilă, având în vedere atât abrevierile uzuale dar şi multele trimiteri de specialitate în lucrări de arheologie, apoi *Introducerea* unde alături de definirea temei lucrării încercăm şi sumare definiţie ale termenilor de cultură şi civilizaţie, urmează *Capitolul I - Civilizaţia Creştină în Schytia Minor. Episcopii Existente în*

[1] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Edit. IBMBOR, vol. I, Bucureşti, 1994, p. 9-10.
[2] Idem, p. 14.

Sec. I-VII D.Hr., Capitolul II - Civilizaţia Creştină în Schytia Minor. Basilici Creştine Descoperite (Sec. I-VII), Capitolul III - Cultura Creştină Din Schytia Minor în Sec I-VII în Lumina Descoperirilor Arheologice : Inscripţii, Monumente Funerare şi Obiecte Creştine, urmeaza *Concluziile* şi bineînţeles o bogată *Bibliografie*.

Din timpurile antice, oamenii au constatat puternice diferenţe de manifestare culturală între diferitele comunităţi etnice, sau în interiorul acestora, fie că era vorba de limbă, de manifestări religioase, morale, tot felul de obiceiuri etc. Acest lucru i-a determinat, cu timpul, pe unii să se definească eleni, alţii romani, alţii să fie numiţi "barbari" etc. Dacă astăzi mai vorbim despre greci, romani, egipteni, geto-daci etc., cu referire evidentă la antichitate, îi numim aşa tocmai datorită manifestărilor lor culturale oarecum specifice. Pentru că ceea ce individualizează un popor faţă de altul este în primul rând manifestarea sa culturală.

Într-o primă şi sumară definiţie *Cultura* ne apare ca *un ansamblu de limbaje, simboluri şi semnificaţii care sunt integrate într-un amplu şi complex proces de comunicare*. Cel care dă tonus şi culoare acestui ansamblu este omul, interesat mereu de tot ceea ce-l înconjoară.

Edgar Morin afirmă că "*omul este o fiinţă culturală prin natură pentru că este o fiinţă naturală prin cultură*"[3], văzând cultura ca un fel de a doua natură a omului, apărută prin îmbogăţirea naturii primordiale şi fără a vorbi de o ruptură radicală între cele două realităţi care se combină permanent în fiinţa umană, şi Lucian Blaga chiar afirma că omul nu poate evada din sfera culturii întrucât i-ar afecta calitatea de om: "*Exodul din cultură ar duce la abolirea umanităţii ca regn*"[4]. Existenţa umană este, deci, o existenţă culturală, cu tot ceea ce implică această condiţie.

Pentru a surprinde mai bine acest aspect putem face o primă apreciere legată de partea materială şi aceea spirituală a creaţiei întrucât ele reprezintă laturile constitutive ale vieţii umane.

Componenta materială a culturii, care este exprimată de obicei prin termenul de *Civilizaţie*, cuprinde mijloacele şi valorile care asigură reproducerea materială a vieţii sociale, adică procesele existenţei sociale.

Componenta spirituală a culturii cuprinde sistemele de valori în care se cristalizează eforturile de cunoaştere, atitudinile şi reacţiile omului în contact cu ceea ce îl înconjoară. De obicei, acestea îmbracă forma unor sisteme ca filosofia, arta, mitologia, religia, morala, dreptul etc., şi de regulă această componentă e folosită pentru definirea Culturii ca şi concept, iar după Ovidiu Drîmba, *Cultura* include în sfera ei atitudinile şi actele privitoare la spirit, la intelect, motiv pentru care, sferei culturii îi aparţin datinile şi obiceiurile, credinţele şi practicile religioase, divertismentele, operele de ştiinţă, filosofie, literatură, muzică, arhitectură, pictură, etc.[5] Prin *Cultură* înţelegem, un sistem de valori, simboluri şi credinţe.[6] În *Cultură* omul se întâlneşte mereu cu sine însuşi.[7]

---

[3] Edgar Morin, *Le paradigme perdu: la nature humanine,* Seuil, Paris 1973, p. 100.
[4] Lucian Blaga, *Trilogia valorilor,* în *Opere,* vol.10, Ed. Minerva, Bucureşti 1987, p. 510.
[5] Ovidiu Drîmba, *Istoria culturii şi civilizaţiei,* vol. 1, Ed. Vestala şi Saeculum I.O., Bucureşti 2001, p. 6.
[6] Dr. Titus Filipaş, *Actualitatea lui Ioan Cassian,* Daco-Romanica - revista de studii proto-romane, An I, nr. 2 / Februarie 2007.
[7] Werner Heisenberg, *Paşi peste graniţă,* Ed. Politică, Bucureşti 1977, p. 118-119.

Edward Burnett Tylor (1832-1917), cel dintâi care a definit *Cultura,* spune despre *Cultură* că este un "*ansamblu complex ce include cunoaşterea, credinţele, arta, morala, dreptul, tradiţiile şi orice alte producţii şi modalităţi de viaţă create de omul ce trăieşte în societate*"[8].

Definiţiile *Culturii* s-au multiplicat la începutul secolului XX, când diverse discipline sociale au început să cerceteze mai aplicat fenomenul cultural, pornind de la: spirit/materie, subiectiv/obiectiv, valori/fapte, creaţii spirituale/bunuri materiale, tradiţie/inovaţie, particular/universal etc. Aurelian Bondrea definea, în acest sens, *Cultura,* ca „*totalitate de valori materiale şi spirituale ale omenirii ajunse la un anumit prag al dezvoltării, produse ale cunoaşterii şi practicii umane create, transmise şi asimilate în procesele social-istorice*."[9]

Potrivit lui Al. Tănase[10], putem înţelege *Cultura* punând-o în corelaţii cu cel puţin patru sisteme de referinţă: 1) natura, 2) societatea, 3) conştiinţa individuală/socială şi 4) personalitatea umană şi a privit *Cultura* ca un dialog al omului cu lumea, dialog care implică: un progres interior al omului pentru cunoaştere de sine şi pentru desăvârşirea spirituală, precum şi o creştere a puterii sale asupra lucrurilor[11]. Din păcate, lumea modernă pune accent în special pe cel din urmă aspect, nemaiarătându-se interesată de vreo realizare interioară, spirituală. Acest minus se impută în special dezvoltării aproape exclusivă şi fără precedent a tehnicii, a mijloacelor materiale.

Edward Sapir consideră că nucleul semantic al conceptului de *Cultură* se referă la un "*ansamblu de atitudini, de viziuni asupra lumii şi de trăsături specifice de* ***civilizaţie*** *care conferă unui popor anumit locul său original în lume*"[12] ceea ce şi explică de ce se susţine că *Culturile* se individualizează după popoare (avem în vedere acum înţelesul mai larg al termenului de "popor", nu cel politic-comunitate delimitata prin frontiere) şi că un element sau altul din configuraţia poporului are rol determinant. Ca atare, culturile sunt "naţionale", sau numai "naţionale".

Şi dacă termenul de *interculturalitate* aparţine ultimelor decenii, totuşi, acest fenomen nu este o noutate, manifestându-se de-a lungul istoriei de fiecare dată când expansiunea unui mare imperiu a adus la un loc mai multe popoare, mai multe mentalităţi, mai multe culturi şi civilizaţii.[13]

Alături de termenul *Cultură* îl avem pe acela de *Civilizaţie* apărut prin derivarea lui din cuvintele latine *civis, civilis,* care făceau referire la cetăţeanul care trăieşte într-un stat şi care dispune de anumite calităţi ce-l ajută să se conformeze regulilor de conduită în relaţiile sociale şi publice. Astfel, *civilizarea* însemna educarea cetăţeanului pentru comportarea lui adecvată (politeţe, bune maniere, obiceiuri) în viaţa civilă, în spaţiul civic, în spaţiul public, unde trebuie să respecte anumite convenţii şi reguli consacrate ale relaţiilor interumane şi sociale.

---

[8] E. B. Tylor, *Cultura primitivă*, apud Pierre Bonte, Michel Izard, *Dicţionar de etnologie şi antropologie*, Ed. Polirom, Iaşi, 1999, p. 682.
[9] Aurelian Bondrea, *Sociologia culturii*, Ed. Fundaţiei România de mâine, Bucureşti 1993, p. 95.
[10] Alexandru Tănase, *Cultura şi civilizaţia*, Ed. Politică, Bucureşti 1977, p. 13.
[11] Alexandru Tănase, *Cultură şi religie*, Ed. Politică, Bucureşti 1973, p. 150-151.
[12] Edward Sapir, *Anthropologie,* Editions de Minuit, Paris 1967, p. 329.
[13] Mihaela Vartolomei, *Cultură şi civilizaţie* - Curs pentru învăţământ deschis la distanţă, Timişoara, 2008, p. 15.

Termenii *Cultură* şi *Civilizaţie* au fost utilizaţi, cu sensuri diferite în spaţiul francez şi în cel german[14]. În Franţa, *Civilizaţia* era considerată un termen cu o sferă mai amplă, ce conţine cultura ca o componentă a sa. În Germania, dimpotrivă, teoreticienii au acordat *Culturii* o sferă mai largă şi au văzut în *Civilizaţie* doar componenta materială, tehnică şi economică a *Culturii*.

În spaţiul intelectual francez termenul de "*civilisation*" este utilizat pentru a desemna ceea ce îndeobşte este desemnat prin *Cultură*, iar germanii au utilizat termenul de "kultur" pentru a desemna *Civilizaţia*. Pentru francezi, *Civilizaţia* are o sferă mai largă, ea cuprinde *Cultura* ca o componentă spirituală, în timp ce componenta ei materială formează *Civilizaţia* propriu-zisă.

Pentru germani, *Cultura* este termenul dominant, iar *Civilizaţia* este o componentă a culturii, fiind o aplicaţie sau o întruchipare materială a valorilor culturale. Sensul special al termenului de *Cultură* este cel de construcţie spirituală a personalităţii, de "*building*". Din spaţiul germanic, termenul de *Cultură*, mai bogat în înţelesuri, se va extinde în mediile răsăritene, inclusiv în România, unde se impune cu sensul de ansamblu al deprinderilor sufleteşti, al creaţiilor spirituale ce caracterizează o naţiune.

Aşa cum am spus, Ovidiu Drîmba vorbeşte despre *Civilizaţie*[15] ca despre aceea care se ocupă de totalitatea mijloacelor cu ajutorul cărora omul se adaptează mediului, reuşind să-l supună, să-l transforme, să-l organizeze, şi date fiind urmările pe care ideea de *Civilizaţie* le-a lăsat de-a lungul istoriei, ea este înţeleasă ca fiind "*cultura în acţiune*", adică "*întruchiparea culturii în mediul de viaţă, de muncă şi comportare, în obiecte ale universului artificial, deci mişcarea sa din panteonul valorilor spre forumul cetăţii, pătrunderea în laboratorul vieţii practice*"[16].

Tudor Vianu afirmă că "*Civilizaţia nu este, de fapt, decât o cultură definită prin sfera ei, o cultură socială parţială, din punctul de vedere al unei singure valori, şi anume din punctul de vedere al valorii tehnico-economice... Civilizaţia ar fi deci o cultură afectată exclusiv ţintelor tehnico-economice... Civilizaţia nu este o entitate care s-ar opune culturii, este numai unul dintre aspectele ei*"[17].

El consideră că distincţia dintre *Cultură* şi *Civilizaţie* este necesară, dar militează pentru sinteza lor în procesul dezvoltării sociale. Toate invenţiile care au sporit puterea omului asupra naturii şi au ameliorat condiţiile de viaţă, toate reprezintă de fapt sinteze între cunoştinţe, atitudini şi tehnici, deci între *Cultură* şi *Civilizaţie*.

Oprindu-se asupra aceloraşi noţiuni, Arnold Toynbee[18] este convins că în inima fiecărei *Civilizaţii* pulsează un factor spiritual, un suflet specific, adică ceea ce alţii subscriu termenului *Cultură*. Astfel, el respinge viziunea ce reduce substanţa unei civilizaţii la invenţiile tehnice şi la aspectele materiale ale vieţii.

---

[14] Prof. univ. Dr. Grigore Georgiu, *Cultură şi comunicare*, Bucureşti, p. 63-64.
[15] Ovidiu Drîmba, *Istoria culturii şi civilizaţiei,* vol.1, p. 6.
[16] Alexandru Tănase, *Cultura şi civilizaţia…*, p. 145.
[17] Tudor Vianu, *Opere*, vol.8, Ed. Minerva, Bucureşti 1979, p. 158.
[18] Arnold Toynbe, *Studiu asupra istoriei*, Humanitas, Bucureşti 1997, p. 60-66.

În sens etimologic, *Civilizaţia* este reprezentată de limbă, instituţii, obiceiuri, tehnici, credinţe, moduri de gândire, astfel, civilizaţia este abordată ca o unitate, sui generis[19].

Subliniind importanţa *creaţiei* ca termen comun şi *Culturii* şi *Civilizaţiei* putem considera într-o altă exprimare, că *Civilizaţia* reprezintă un vag ansamblu de tehnici, de moravuri, de cultume, de instituţii, de credinţe sau de creaţii artistice şi inteletuale. Ca exemple de astfel de civilizaţii, putem aminti : civilizaţia egipteană, civilizaţia, elenică, civilizaţia chineză, civilizaţia indiană etc[20].

La sfârşitul secolului al XVI-lea, *a te civiliza* însemna a adopta modul de viaţă occidental. *Civilizaţia* era starea de mare rafinament pe care o atinsese Europa Occidentală şi, mai precis, o anumită clasă socială din sânul acestei Europe[21].

Din cele prezentate mai sus se poate concluziona pe de o parte că termenul de *Civilizaţie* îl include pe acela de *Cultură*[22], iar, noţiunea de *Cultură* reprezintă ansamblul creaţiilor spirituale ale unei societăţi, al trăsăturilor sale morale cele mai originale, pe de altă pate, noţiunea de *Civilizaţie* se referă mai mult, la ansamblul achiziţiilor materiale ale unei societăţi, progresul tehnicilor şi instituţiilor ei.

Lucian Blaga, mută discuţia cultură-civilizaţie pe alt plan, fără însă a schimba raportul dintre ele. Faptele de civilizaţie, în care include, printre altele, ordinea socială, "întocmirile materiale ale oamenilor, uneltele scornite în necurmata luptă cu materia, invenţiile felurite întru sporirea confortului"[23], poartă şi ele, la fel ca şi creaţiile culturale, o pecete stilistică.

Vorbind din punt de vedere teologic şi creştin, N. Berdeaev, îndeosebi în cărţile "Der Sinn der Geschichte" (1925) şi "Un nouveau Moyew-age" (1930), subliniază faptul că *Civilizaţia*, ca fază finală a oricărei *Culturi*, provine dintr-o sleire a forţelor spirituale ale omului (omenirii)[24]. Ceea ce caracterizează *Civilizaţia* ar fi voinţa de viaţă, de a trăi, de a se bucura de plăcerile vieţii, şi, ca atare, în această etapă a omenirii preocuparea dominantă ar constitui-o organizarea practică a vieţii. În timp ce *Cultura* se caracterizează prin faptul că este dezinteresată, gratuită, civilizaţia se caracterizează prin preocupările ei practice. *Civilizaţia* urăşte eternitatea, este păgână, înlocuieşte creaţia individuală cu munca colectivă, distruge originalitatea personală.

Un alt raport interesant este acela când evaluăm ***cultura şi civilizaţia creştină*** în perspectiva *relaţiei dintre religie şi cultură/civilizaţie*, când trebuie să avem în vedere aşa-numita religie practică, adică religia aşa cum se manifestă ea la nivel social, pentru că "*religia îşi poate pune amprenta asupra culturii şi prin modelarea instrumentelor statului, având potenţialul de a*

[19] Wilhelm von Humboldt, Apud Mihaela Vartolomei, op. cit., p. 7.
[20] Mihaela Vartolomei, op. cit., p. 7.
[21] *Ibidem*.
[22] Idem p. 8.
[23] Lucian Blaga, *Aspecte antropologice, Ediţie îngrijită şi prefaţă de Ion Maxim, Editura „Facla, 1976,* p. 125.
[24] Nikolai Berdiaeff, *Au seuil de la nouvelle époque,* trad. Par Daria Olivier, Neuchâtel-Paris : Delachaux et Niestlé, 1947, p. 5.

promova cauze politice cel puţin în ceea ce priveşte menţinerea ordinii şi posibilitatea de a-i predispune pe oameni să manifeste reţinere şi autocontrol”[25].

Toate societăţile şi culturile, în diversitatea istorică a organizării lor, au operat în reprezentările lor colective cu o zonă a sacralităţii, pe care au folosit-o ca funcţie şi sistem de referinţă pentru sensurile conferite istoriei şi vieţii umane. Mircea Eliade a ţinut să specifice expres acest lucru: “*Sacrul este un element în structura conştiinţei şi nu un stadiu în istoria acestei conştiinţe. La nivelurile cele mai arhaice ale culturii, a trăi ca fiinţă umană este în sine un act religios, căci alimentaţia, viaţa sexuală şi munca au o valoare sacramentală. Altfel spus, a fi sau mai degrabă a deveni om înseamnă a fi religios*”[26].

Eliade subliniază necesitatea de a cerceta religia dintr-o perspectivă interdisciplinară, din care nu pot lipsi abordările istorice, sociologice, culturale, psihologice: “*În realitate, nu există fapt religios în stare pură. Un fapt religios este totdeauna şi concomitent fapt istoric, sociologic, cultural şi psihologic*”[27].

Religia este astfel integrată în ansamblul culturii, ansamblu care, la rândul lui, se răsfrânge şi se manifestă prin valorile religioase. În nucleul fiecărei culturi se află valorile şi credinţele religioase, ce interferează cu valorile estetice, morale şi politice, influenţând întreg ansamblul. Distincţia dintre sacru şi profan, precum şi interferenţele lor, se manifestă în toate culturile şi în toate timpurile, inclusiv în epoca actuală, apreciată de Eliade drept “*etapă ultimă a desacralizării*”[28].

Pentru noi românii un factor de primă importanţă în definirea noastră îl reprezintă *Cultura şi Civilizaţia creştină* care face parte din fiinţa poporului nostru fiind una din temeliile de formare şi continuitate a poporului român pe aceste meleaguri. În acest proces prezintă o extraordinar de mare importanţă manifestările din primele 7 secole care pot fi localizate şi concentrate pe teritoriul Scythiei Minor (Dobrogea de astăzi).

În baza tuturor izvoarelor istorice şi arheologice, învăţaţii au stabilit adevărul ca poporul roman s-a născut şi s-a format ca popor creştin de factura daco-romană în Dacia Traiana şi Scythia Minor (Dobrogea). "*Acest creştinism, chiar când se întampla să fie episcopul grec sau crescut greceşte, e latin cum cere şi cum ştie poporul care l-a creat şi-l vrea*"[29]. "Noi suntem români fiindcă suntem creştini, şi suntem creştini fiindcă suntem români, căci romanizarea şi creştinarea sunt două procese paralele în formarea poporului roman.

Majoritatea istoricilor afirmă că Sf. Andrei şi Sf. Filip, Apostolii Mântuitorului, au predicat în Scythia Minor (Dobrogea) şi ca atare poporul român are un creştinism apostolic de o vârsta cu cel predicat de Sfinţii Apostoli Petru şi Pavel în Roma (anii 44-67 d. Cr.). Sunt şi istorici care stabilesc predicarea Sfântului Apostol Andrei în Scythia din nordul Marii Negre (azi

---

[25] Bryan Wilson, *Religia din perspectivă sociologică,* trad.de Dara Maria Străinu, Ed. Trei, Bucureşti 2000, p. 84-85.

[26] Mircea Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, vol. I, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti 1981, p. VIII.

[27] Mircea Eliade, *Religiile*, studiu din lucrarea Interdisciplinaritatea şi ştiinţele umane (traducerea din franceză a lucrării cu acelaşi titlu apărută în 1983 sub egida UNESCO), Ed. Politică, Bucureşti 1986, p. 386- 387.

[28] Idem, p. 388.

[29] Nicolae Iorga, *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti 1936, p. 89.

Crimeea) şi în partea nordică a Asiei Mici[30]. În vechime, prin numele simplu de Scythia puteau fi identificate două locaţii geografice: Scythia Minor, corespunzătoare teritoriului dintre Dunăre şi Mare, şi Scythia Maior, corespunzătoare teritoriilor din sudul Ucrainei de astăzi, cu peninsula Crimeea.[31]

Creştinismul de pe teritoriul patriei noastre îşi are astfel începutul în propovăduirea Sfântului Apostol Andrei, fratele Sfântului Petru, Corifeul Apostolilor. Acestuia, după o tradiţie consemnată de timpuriu, i-a căzut la sorţi evanghelizarea în Scythia.[32] Mărturiile literare, coroborate cu cele folclorice şi arheologice, dovedesc elocvent că în Scythia Minor (Dobrogea de azi), creştinismul îşi are începutul cu Sfântul Apostol Andrei. Din sud ucenicii lui au trecut Dunărea în Dacia, ai cărei locuitori, dacii, pe baza religiei lor anterioară creştinismului, aveau o doctrină şi o trăire religioasă foarte apropiată de Evanghelie.[33] Credinţa lor într-un singur zeu, Zamolxe (monoteism, sau mai degrabă henoteism), şi în nemurire, a fost un mediu foarte prielnic pentru evanghelizare. Herodot, după ce spunea că "geţii sunt cei mai viteji şi mai drepţi dintre traci" adaugă că "ei se cred nemuritori... credinţa lor este că ei nu mor, iar cel care piere se duce la Zamolxe, o fiinţă divină (daimon)... ei nu cred că există un alt zeu decât al lor".[34] De asemenea acceptarea suferinţei (ascetismului) ca mijloc de purificare morală de către "dacii nemuritori", cunoscută fiind înclinarea lor specifică spre ascetism, este un lucru neobişnuit în ţările mediteraneene[35] şi cu atât mai mult în pădurile din miazănoapte ale Europei[36].

Nicolae Iorga afirmă că "această lege nouă – creştinismul, (n.n.) - se potrivea în multe privinţi cu legea lor veche pe care stăpânii cei noi o respinseseră la sate şi căutaseră s-o nimicească. Aceeaşi sete de jertfă, acelaşi dispreţ pentru viaţă, scurt loc de ispăşire din care ai datoria să pleci cât mai curând, aceeaşi râvnă pentru locaşul ceresc al veşniciei sigure, aceeaşi credinţă într-un singur Dumnezeu de lumină, aceeaşi taină şi aceeaşi frăţie."[37] „Oricum, elementele de bază ale credinţei geto-dacice, morala mai *sobră* introdusă de marii reformatori: Zalmoxis, Deceneu şi Comosicus va fi creat o atmosferă de pietate şi de *spiritualitate* pe care misionarii *creştini* au găsit-o aici şi au folosit-o pentru răspândirea *Evangheliei*."[38]

Există un număr considerabil de mărturii ale unor istorici antici care afirmă şi confirmă atât predicarea Sfântului Apostol Andrei în Scythia, cât şi că strămoşii noştri daci şi sciţi (bessi şi geţi) au primit creştinismul încă în a doua jumătate a veacului I d. Hr. Totuşi, este sigur că, odată

---

[30] Eusebiu Popovici, *Istoria bisericească universală şi statistica bisericească*, Cartea I, Editia a II-a, Bucureşti 1925, p. 174.
[31] Strabo, *Geografia,* VII, 4, 5; traducere în limba română, notiţe introductive, note şi indice de Felicia Vanţ-Ştef, vol. II, Bucureşti, 1974, p. 183; vezi şi FHDR, I, p. 242-243. Vezi de asemenea Ionuţ Holubeanu, *Despre aria misionară a Sf. Episcop Mucenic Ephraim*, Pontica, Constanţa, 2007, p. 419.
[32] P. G. 10 951 şi 12 92; FHDR, I, 713 şi 717.
[33] Cf. S. Niculae, *Pătrunderea creştinismului în Scytia Minor*, în volumul *De la Dunăre la Mare…,* p. 24-25.
[34] Mircea Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase…*, p. 172.
[35] Abia prin răspândirea cultului mithraic a pătruns concepţia aceasta în sfera civilizaţiei greco-latine, pe când în Carpaţi ea era demult cunoscută prin Zamolxe. (Simion Mehedinţi, *Creştinismul românesc*, Fundaţia Anastasia, 1995, nota 71, p. 205-206).
[36] Simion Mehedinţi, *op. cit.,* p. 97.
[37] Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol.I, p.5, Bucureşti, 1928
[38] Alexandru Stan şi Remus Rus, „*Istoria religiilor*, Ed. IBM al BOR, Bucureşti 1991, p. 148.

cu cucerirea Daciei de către Traian, prin coloniştii romani, aduşi aici "ex toto orbe Romano" (din toate părţile Imperiului Roman) [39], mulţi au fost creştini şi astfel ei au fost primii misionari populari ai Bisericii creştine în Dacia. Unirea primelor comunităţi creştine în Dacia s-a făcut treptat, prin intermediul acestor colonişti romani creştini, în perioada Daciei provinciale (106-271 d. Hr.), în forma şi în limba latină. De altfel, de la începutul secolului al III-lea, latina a devenit limba Bisericii din întregul Imperiu Roman, înlocuind greaca de până atunci, îndeosebi în provinciile orientale. Aşa se explică faptul că vocabularul fundamental creştin al poporului român este latin: christianus - creştin; Dominus Deus - Dumnezeu; crux, crucis - cruce; baptizare - a se boteza; angelus - înger; rogatione - rugăciune; caseum ligare - câşlegi; lex, legis - lege; presbyter - preot; paganus - păgân; privilegium - priveghi; pecatus - păcat; basilica - biserică; sanctus - sfânt; Pasqua - Paşte; Rosallia - Rusalii; Floralia - Florii etc.

Creştinismul s-a propagat în Dacia şi în provinciile Dunărene în forma latină, nu în greacă, ceea ce a înlesnit legăturile cu restul domeniului de limbă latină, ca limbă oficială până în veacul al VII-lea[40]. Este greu de spus când se sfârşeşte latina şi când încep limbile romanice, dar anul 600, pentru toate provinciile romanice, pare a fi sfârşitul latinei şi începutul limbilor romane, inclusiv română.

Sfântul Apostol Andrei a vestit Evanghelia în Dobrogea, dar şi în Câmpia Română şi sudul Moldovei şi Ucrainei de azi, iar Sfântul Apostol Tit a predicat şi în Dalmaţia ş.a.m.d.[41]. Adoptarea creştinismului de către iliro-traci nu a fost însă un fenomen rapid. El a avut loc în timp îndelungat, printr-un proces complex de trăire şi vestire a Evangheliei. Astfel, în sec. lV-V, Sfântul Niceta de Remesiana încă desfăşura o misiune de creştinare a tracilor păgâni, creştinare ce însemna totodată şi romanizarea lor[42].

Considerăm superfluu să mai amintim importanţa majoră a creştinismului pentru istoria ţării noastre, proces complex care dimpreună cu cel al romanizării au constituit coordonatele de bază ale naşterii şi creşterii poporului român[43]. Pătrunderea pe nesimţite a creştinismului în Dacia a avut ca urmare : „*stabilirea unei simbioze între Stat şi Biserică, fără ciocniri,* pe de o parte, şi fără contaminarea politică, atât de păgubitoare în viaţa altor naţiuni, pe de altă parte”.[44]

Unii istorici specializaţi în studiul evolutiei creştinismului, au avansat, pe baza unor date istorice, ideea potrivit căreia în Dobrogea au existat creştini chiar din primele secole ale erei noastre. Istoricul Constantin C. Giurescu, a dedicat un capitol Creştinarea daco-geţilor, din lucrarea *Formarea poporului român*, în care nota: "*Este sigur că au existat creştini în Dacia şi înainte de părăsirea ei. Creştinismul avea, în momentul când s-au retras legiunile pe malul drept*

[39] Eutropius, Breviarum ab Urbe Condita, citat la dr. I. Şerban, *Dacia în lumina noilor interpretări a Istoriei lui Flavius Eutropius*, în Noi Tracii, Milano, nr. 71/1989, p. 4.
[40] Haralambie Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Bucureşti, 1960, p. 278.
[41] Pr. prof. dr. Ioan Rămureanu, *Istoria bisericească universală*, Bucureşti 1992, p.30-35, 41-43 (au vestit Evanghelia în spaţiile traco-ilire europene Sf. Ap. Andrei, Sf. Ap. Şi Ev. Luca, Sf. Ap. Sila / Silvan, Sf. Ap. Tit, Sf. Ap. Pavel)
[42] Asistent Ştefan C. Alexe, *Sfântul Niceta de Remesiana şi ecumenicitatea patristică din secolele lV şi V*, Bucureşti 1969, p.24
[43] R. Vulpe, în vol. *De la Dunăre la Mare…,* p. 21.
[44] Simion Mehedinţi, *op. cit.,* p. 54.

al Dunării, ***o vechime de aproape două secole şi jumătate*** *(sub.n.); el pătrunsese în toate centrele mai importante ale Imperiului roman, între altele şi în Peninsula Balcanica. Aşadar nu este deloc exclus ca printre coloniştii aduşi de Traian să fi fost şi creştini. De asemenea, ei puteau fi şi în rândurile trupelor care stătuseră mai înainte în răsărit şi care-şi aveau acum garnizoana în Dacia*"[45], pentru că după ocuparea Daciei de către romani, la 106, au fost aduşi aici colonişti, conform mărturiei lui Eutropius, ***"ex tot orbe romano"*** (din toată lumea romană).[46]

În 1992 s-a descoperit o necropolă romană în zona de vest a Constanţei (anticul Tomis) şi din informaţiile culese de cercetători s-au extras unele concluzii, dintre care spicuim : în 34 de morminte au fost descoperite obiecte de inventar; puţin numeroase şi modeste ca factură, acestea reprezintă forme tipice pentru epoca romană menţionată, unele dintre ele având caracter exclusiv funerar. Vasele din ceramică şi sticlă reprezintă în mod cert produse ale atelierelor locale, unele din opaiţe fiind copii locale ale unor tipuri lucrate de meşteri ce-şi ştampilau produsele în centre tradiţionale, precum Atena şi Corint. Faptul că multe dintre ele sunt datate în secolele II-III d. Hs. pledează pentru o creştinare relativ timpurie la Tomis.[47] Informţia este foarte preţioasă şi dacă nu va fi infirmată de cercetările ulterioare se pare că ea ne confirmă existenţa creştinismului preconstantinian în Dobrogea.

Un epitaf descoperit în Constanta, în teritoriul necropolelor, şi datat în secolul al III-lea, este pus în amintirea unei oarecare Matrona care, schimbându-şi părerea (doca - interpretat şi ca „credinţa") nu a fost îngropată alături de soţul şi cei doi copii ai săi. Acest epitaf considerat de unii cercetători ca sigur creştin, de alţii privit cu puţina suspiciune, vine să întărească ideea unui creştinism timpuriu în Scythia Minor, chiar dacă el apare sporadic şi numai sub formă de presupuneri înainte de secolul al IV-lea.[48]

Într-un mormânt de inhumaţie orientat VNV – ESE dintr-un tumul funerar investigat în 1978, care conţinea trei amfore, un opaiţ, o caăţuie dacică cu cenuşă şi cărbuni, un pahar şi trei monede de bronz din timpul lui Claudius II Gothicus (268 - 270), s-a descoperit o fibulă din aur cu capete în formă de bulb de ceapă, pe al cărei arc se afla incizat numele INNOCENS. Antroponimul este cunoscut în lumea creştină timpurie, dar el apare, deopotrivă, şi printre numele religioase păgâne. Însă alte obiecte descoperite în acelaşi sit: delfini de bronz, opaiţ de lut cu imaginea unui porumbel pe o ramură de măslin, opaiţ cu ciorchine de strugure, tipar de lut cu reprezentarea unui om cu mască de măgar, au fost considerate de unii ca mărturii creştine iar alţii le-au privit cu rezervă.[49]

Şi dacă aceste mărturii prezentate mai sus sunt privite de unii cercetători cu scepticism, următoarea descoperire dintr-o necropolă tomitană nu lasă nici o urmă de îndoială asupra credinţei împărtăşite de cel care a folosit obiectul respectiv. Este vorba despre un opaiţ de lut ars

---

[45] C.C. Giurescu, *Formarea poporului român*, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1973, p.116.
[46] Eutropius, *Breviarum ab Urbe Condita*, citat la dr. I. Şerban, *art. Cit.*, p. 4.
[47] Mihai Bucovală, Cecilia Pasca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului*, în Pontica, XXV, 1992.
[48] Emilian Popescu, I.G.L.R.; I. Barnea, *Consideraţii privind cele mai vechi monumente creştine de la Tomis*, în Pontica, XXIV, 1991, p. 269; Nelu Zugravu, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997, p. 176.
[49] Nelu Zugravu, op. cit., p.177.

descoperit într-un mormânt tomitan (M14) ce are incizat pe fund, de trei ori, semnul crucii. Obiectul a fost datat pe baza celorlalte materiale descoperite şi a tipologiei, în secolul al III-lea, constituindu-se astfel în cel mai vechi obiect creştin descoperit la Tomis.[50] În aceeasş necropolă romană, în M7 s-a mai escoperit un opaiţ ce avea ca decor doi peşti suprapuşi, de asemenea privit ca semn al creştinării.[51]

Creştinismul găseşte astfel adepţi pe teritoriul ţării noastre, mai precis în provincia Scythia Minor, încă din primele secole după Hristos şi cea mai bună dovadă în acest sens o constituie însuşi faptul că în momentul în care Diocleţian a dezlănţuit crunta sa persecuţie din anii 303-304, în Dobrogea au „*apărut numeroşi creştini, cei mai mulţi din rândul soldaţilor, refuzând să jertfească zeilor şi să participe la cultul împăratului*". Cu acest prilej, textele martirologiilor creştine înregistrează un mare număr de martiri în mai multe cetăţi din Scythia Minor[52], martiri care nu au apărut peste noapte şi nici nu au migrat atunci în Scythia Minor din alte teritorii ci erau băştinaşi şi aveau în urma lor în timp o lungă tradiţie. Iezuitul Bollandus, în "Acta Sanctorum", Anterpiae, 1643, VII, Kal(endis) April (ibus), ne prezintă numele şi, rezumativ, viaţa celor 69 de mucenici şi mucenice înscrişi în Sinaxarele romane, şi înca 38 ale căror nume îl omite, la care adaugă şi patru sfinţi ai Bisericii universale, recunoscuţi în tratatele de Patrologie, care au trăit în Dobrogea, majoritatea având nume latine ori latinizate, morţi înainte de Edictul din Milano, din 313, ceea ce arată un creştinism înfloritor în această parte a României încă din antichitatea creştină, şi după cum arată Sinaxarul Bisericii constantinopolitane, în *Scythia Minor,* cunoaştem o serie de martiri fie în *Tomis* (Constanţa de azi) - peste 60 - fie în alte localităţi.[53]

Că strămoşii noştri daco-romani au fost încreştinaţi chiar din vremea apostolilor o dovedeşte apostolul Pavel în epistola către Coloseni 3,11, vorbind despre sciţi. Locuitorii Sciţiei Mici, Dobrogea de mai târziu, se numeau sciţi chiar din secolul I d.Hr., lucru mărturisit şi de poetul Ovidiu, exilat la Tomis- Constanţa de azi - care se plânge că a fost exilat „printre sciţi", ***deşi majoritatea populaţiei era daco-romană*** *(sub. n.).*[54]

În secolul XX, au apărut cele mai multe studii asupra aparitiei creştinismului la Dunărea de Jos, consacrate analizării obiectelor descoperite în urma investigaţiilor arheologice. Promotorul cercetărilor arheologice a fost istoricul Vasile Pârvan, prin studiul : *Contribuţii epigrafice la Istoria Creştinismului Daco-Roman*, care consideră apariţia creştinismului în primele secole ale erei creştine ca fiind o necesitate logică: "*Că în Dacia traiană trebuie să fi fost creştini şi înainte de anul 270 e.n. e o necesitate logic istorică: toate credinţele atunci existente în Imperiu se întâlnesc şi în Dacia şi mai ales cele orientale, dintre care vreo câteva apar chiar numai aici, iar pentru mulţi orientali romanizaţi veniţi în Dacia spre a o coloniza, un*

[50] *Ibidem* şi I. Barnea, art. cit., Pontica, XXIV, 1991. Pentru informaţii suplimentare privind mărcile imprimate pe fundul vaselor şi obiectelor de lut vezi: E.A.I.V.R., Bucureşti, 2000, p.38, iar pentru opaiţe aceeaşi ediţie, p.232-233.
[51] Nelu Zugravu, op. cit., loc. Cit.
[52] Ion Barnea, Octavian Iliescu, Corina Niculescu, *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971, p. 23.
[53] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*…, vol. I, p. 74.
[54] Apud Dr. Petru Blaj, *Creştinismul părinţilor noştri*, Napocastar, Cluj, 2006, p. 7.

mare număr era din vechile provincii creştine, misionate de însişi apostolii Domnului: Syria, Galatia, provincia Asia etc."[55].

Vasile Pârvan îl evocă pe istoricul creştin Tertullian care menţiona printre neamurile "unde a ajuns numele lui Christos şi credinţa în el" şi pe daco-romani. Dând exemplu unei neconcordante între textul lui Tertullian şi Origenes, Vasile Pârvan nota: "*prin urmare izvoarele literare nu dau nimic sigur asupra Creştinismului din stânga Dunării înainte de anul 250. Dimpotrivă un izvor de o altă natură ne documentează în chip definitiv existenţa Creştinismului în Dacia traiană încă dinainte de anul 270*". Şi în continuare, marele istoric oferă exemple de inscripţii, precum cea de la Napoca, având dedicaţia D(is) M(anibus), dar care se termina cu monogramul sacru. Inscripţia a fost săpată pe un sarcofag de piatră descoperit pe la 1500 şi datele despre inscripţie se cunosc din manuscrisele umanistului Mezerius (c.a 1516)[56]. Sunt prezentate şi alte inscripţii de la Calatis, Tomis, Tropaeum Traiani şi Axiopolis.

Vasile Pârvan nota: "Cauza creştinismului daco-roman constatat pe monumente publice cu mult înainte de a apare măcar prin martyrologii în alte provincii ale Illyricului, cred că trebuie căutată numai în aducerea lui directă din Răsărit - coloniştii lui Traian au venit în mare parte din Orientul creştin - şi, ca urmare, în vechea vatră a comunităţii creştine din Dacia, care va fi dat membrilor ei o oarecare încredere în puterea lor de rezistenţă chiar la ocazia unei lupte publice cu păgânismul predomnitor în provincie. Ce-i drept, păgânismul acesta devenise el însuşi aşa de "monotheist", în urma syncretismului consecvent al diferitelor culte, solare (ca metafizică) şi salvatoare (ca theologie) încât păgânismul daco-roman va fi fost - ca şi aiurea - mai mult un fel de gnosticism, decât o adevărată idolatrie"[57].

Lipsa de mărturii epigrafice şi arheologice categorice pentru perioada de început a creştinismului Scythic şi în general a celui românesc, se datorează faptului că noua învăţătură creştină era considerată — în statul roman — ca «religio illicita», adică nepermisă, deci creştinii deşi existau neoficial ei nu-şi ridicau asemenea monumente, pentru ca să nu-şi atragă prigoana autorităţilor de Stat şi de asemenea, s-ar putea datora fie distrugerii lor de unele populaţii migratoare, fie nedescoperirii lor pînă în prezent.[58]

Este totuşi sigur că în sec. III d. Hr., creştinismul fusese deja de mult timp predicat în stânga Dunării de misionarii trimişi de autorităţile bisericeşti din Scythia Minor, dar şi din Capadocia prin grija Sf. Vasile cel Mare. Informaţii de mare valoare putem găsi în *Actul martiric al Sfântului Sava Gotul,* martirizat la 12 aprilie 372 în apele Buzăului. Foarte importantă era titulatura: "*Biserica sfântă şi ortodoxă ce se află în Gothia*" care purta corespondenţe cu Biserica Ortodoxă a Capadociei condusă de Sfântul Vasile cel Mare. Istorisirea este considerată veridică

[55] Vasile Pârvan, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911, p.201.
[56] Idem, p.62-67.
[57] Maxim Nicolae, *Religia vechilor popoare carpato-danubiene în opera lui Vasile Pârvan*, în Studii Teologice, 5-6, anul XVIII, 1966, p.332.
[58] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*…, vol. I, p. 52.

de majoritatea specialiştilor în acte martirice, datele din act fiind considerate ca furnizate de un martor ocular, poate de preotul Sansalas.[59]

Răspândirea şi evoluţia creştinismului în cele trei provincii dacice după retragerea romană, până la căderea frontierei bizantine la Dunărea de Jos reprezintă principalul proces istoric, a cărui complexitate se desprinde din sursele arheologice, epigrafice, teologice, istorice şi literare. Este indiscutabil că populaţia indigenă, va fi aceea care, la retragerea legiunilor de către Aurelian (271-275), va rămâne în continuare pe loc, aceeaşi străveche populaţie autohtonă pe care a găsit-o expansiunea romană şi care nu fusese nici exterminată (la venirea romanilor, - n.n.) şi nici alungată din cuprinsul provinciei.[60]

În acest context considerăm necesară precizarea că trecerea de la statul Dac condus de Decebal către Provincia Dacia, nu este o simplă transformare a statului Dac în provincie romană, pentru că doar o mică parte din Statul Dac (17 %) va fi cuprinsă în provincia Romană. Ţinuturi ca Maramureşul, Crişana, Moldova şi Cîmpia Română n-au fost ocupate de romani, ci au continuat să fie locuite de dacii liberi (dacii mari, costobocii, carpii). Dobrogea de azi făcea parte din Moesia Inferior, iar sub Diocleţian (284—305) devine provincie romană sub numele de Scythia Minor. [61]

După oficializarea creştinismului de către Constantin cel Mare (306-337), născut în Naissus (Nis, Serbia) şi după primul Sinod Ecumenic de la Niceea din Asia Mica (325), când s-au pus bazele dogmatice şi canonice ale ortodoxismului, iar creştinismul a devenit religie de stat, viaţa creştină n-a urmat un drum liniar. Clerul şi credincioşii din spaţiul romanităţii sud-Dunărene au avut parte de unele frământări datorate unor erezii, precum arianismul, care a cuprins doar o parte neînsemnată de aderenţi. Viaţa creştină a fost mai intensă aici decât în nordul Dunării, în special după Edictul de la Mediolanum (313)[62].

Ridicarea din temelii a unor cetăţi din Dobrogea în vremea lui Constantin cel Mare rezultă din inscripţia descoperită la Tropaeum Traiani, datată 315- 317.[63]

Inscripţiile de pe pietre tombale ne indică numeroşii martiri ce au căzut pentru creştinătate. Acest fapt istoric a dus la crearea unei specii literare "actele martirice" constituind o etapă de trecere de la antichitatea păgână la era creştină. Principala calitate a "actelor martirice" este autenticitatea. Deosebit de numeroase până în sec. al IV-lea datorită repetării violenţelor de prigonire, se pare că nu s-au mai compus după 313 datorită libertăţii religioase manifestată de

[59] Informaţii complementare putem găsi la: Vasile Gh. Sibiescu, *Legăturile Sfântului Vasile cel Mare cu Scythia Minor (Dobrogea)*, în *Ortodoxia*, XXXI, nr. 1, 1979, p. 146-149; Emilian Popescu, *Creştinismul pe teritoriul României până în secolul al VII- lea în lumina noilor cercetări*, în *M.B.*, XXXVII, nr. 4, 1987, p. 43; Ioan Ionescu, *Sansala, primul preot creştin daco- roman atestat documentar*, în *M.O.*, XXII, nr. 5-6, 1970, p. 485- 490; Mircea Păcurariu, *Creştinismul daco-roman în nordul Dunării în secolul al IV-lea.La 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul(12 aprilie 372)*, în *M.A.*,. XVII, nr. 3- 4, 1972, p. 191- 200.

[60] I. I. Russu, *Daco-Geţii în imperiul roman*…, p. 200.

[61] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*…, vol. I, p. 45-46.

[62] Diana Nedelcea, *Inceputurile creştinismului scitic,* în Daco-Romania, Bucureşti, 2005, p.12-15.

[63] Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV- XIII, descoperite în România, Bucureşti, 1976,* p. 184.

Împăratul Constantin I cel Mare (306-337) la edictul de la Mediolanum (Milano), devenind modelul clasic al cunoscutelor "Vieţi ale Sfinţilor"[64].

O contribuţie însemnată în propagarea creştinismului în Dacia în perioada postaureliană, a avut-o episcopul Ulfila (Wulfilas) şi ucenicii săi[65], care a păstorit şapte ani în nordul Dunării, predicând până la anul 355 în limba gotică, latina şi greaca populaţiei romanice băştinaşe şi goţilor încreştinaţi, pentru care a tradus Biblia şi a inventat alfabetul gotic, punând bazele primelor monumente ale limbii germane scrise.

Despre el a scris fostul său ucenic, Auxentiu din Durostor, ajuns episcop în 380 în Scrisoare despre credinţa, viaţa şi moartea lui Ulfila: "Şi era Ulfila un episcop cu viaţă şi o vorbă foarte aleasă, drept şi credincios lui Cristos, dascăl întru sfinţenie şi propovăduitor al adevărului ... Săvârşind acestea şi altele asemenea şi strălucind cu glorie timp de 40 de ani în episcopat, propovăduind prin harul apostolic, fără întrerupere în limba greacă, latină şi gotică, în una singura biserica a lui Cristos. Era episcopul goţilor încreştinaţi în Dacia "[66].

Din "Actul martiric al Sfântului Sava", zis Gotul, rezultă că Biserica creştină din Gothia (Muntenia), era organizată administrativ, fiind condusă de un episcop, iar în lipsa acestuia de un "presbyterium". Această biserică, a cărei reşedinţă este încă necunoscută, întreţinea relaţii strânse cu Biserica din România (Imperiul Roman) şi "îndeosebi cu Biserica din Scythia Minor şi Moesia Secunda, provincii situate imediat în dreapta Dunării de Jos"[67].

Despre existenţa unor călugări şi mânăstiri în "Gotia" (Dacia nord-Dunăreană) ştim de la Sfântul Epifaniu (310-403), episcopul Salaminei, în opera sa "Împotriva celor optzeci de erezii" (374 p. Chr.), în care vorbeşte şi de erezia ariană a Audienilor, fondată de Audianus, cu călugări şi mânăstiri şi reguli ascetice aspre, instruind pe goţi în credinţă[68].

Despre o generalizare a creştinismului în Dacia în secolul al IV-lea, ne vorbeşte Sfântul Vasile cel Mare (329-379), născut în Cezareea Capadociei, unde a şi ajuns arhiepiscop, coleg de studii în Constantinopol cu împăratul Iulian Apostatul şi Sfântul Grigore de Nazians. În scrisoarea CLV către Soranus, comandantul militar al Scythiei Minor (Dobrogea), pe care-l lăuda că-i apără pe creştini şi-l roagă să-i trimită moaştele martirilor, Sfântul Vasile ne dă preţioase date privitoare la viaţa creştină în Dacia Traiana. Guvernatorul Iunius Soranus i-a trimis moaştele Sfântului Sava Gotul, înnecat în apa Buzăului, sub persecuţia regelui got Athanaric, în 372. Moaştele au fost strămutate în Tomis (Constanţa de azi) şi, de aici, transportate în anul 373-374 în Capadocia, însoţite de "Scrisoarea Bisericii din Gotia către Biserica din Capadocia" şi epistola personală a Sfântului Episcop al Tomisului, la care Sfântul Vasile le răspunde prin două scrisori, confirmând primirea moaştelor[69].

---

[64] Diana Nedelcea, *Inceputurile creştinismului scitic…*, p.15-18.
[65] V. Parvan, *Contribuţii...*, p. 68.
[66] Vladimir Iliescu, V. C. Popescu, Gh. Ştefan, *Izvoare privind istoria României*, Bucureşti, Editura Academiei, 1964, p. 112.
[67] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, editia a II-a, Bucureşti, Ed. IBMBOR, Bucureşti, 1991, p.23.
[68] V. Iliescu, V.C. Popescu, Gh. Ştefan, op. cit., p.174.
[69] IPS N. Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră*, sec. IV-XVI, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova 1984, p. 40.

Tot Sfântul Vasile cel Mare, în scrisoarea CLXIV către Ascholios, Episcopul de Tesalonic (devenit sub Papa Damasus vicar apostolic al Romei), îi arată că a primit scrisori din mijlocul barbarilor de peste Istru (Dunăre), care "dovedesc străşnicia în credinţă a strămoşilor noştri daco-romani"[70].

În secolul al V-lea, Biserica din provinciile romane din sudul Dunării a cunoscut alte frământări, datorate unor reforme administrative, unor populaţii migratoare, dar şi unor erezii (nestorianismul şi monofizismul). La acestea, s-a adăugat dorinţa unor episcopi ai Romei de a se amesteca, necanonic, în treburile bisericilor din Illyricum. Din această perioadă, încep să apară anumite deosebiri între cele două mari biserici, dispute hristologice sau eclesiale, care vor duce la marea schismă din 16 iulie 1054. Mircea Eliade remarca, în cadrul acestor dispute, avântul teologiei bizantine, "avântul de neegalat al liturghiei bizantine, fastul ei hieratic, splendoarea sa rituală şi artistică. Liturghia se desfăşoară ca un "mister" rezervat iniţiaţilor, iar doctrina centrală a teologiei orientale, în special ideea îndumnezeirii (theosis) omului, este de o mare originalitate, deşi se sprijină pe Sfântul Pavel, pe Evanghelia după Ioan şi alte texte biblice"[71].

Continuând examinarea critică a doctrinei Bisericii orientale, istoricul credinţelor şi ideilor religioase, Mircea Eliade, constata două tendinţe complementare, opuse în aparenţă: "Pe de o parte, rolul şi valoarea eclesială a comunităţii credincioşilor, pe de alta, autoritatea prestigioasă a călugărilor asceţi şi dăruiţi contemplaţiei. Pe când în Occident ierarhia va arăta o anume rezervă faţă de contemplativi şi de mistici, aceştia din urmă se vor bucura în Răsărit de mare respect din partea credincioşilor şi a slujitorilor Bisericii"[72].

Literatura arheologică din ultimele decenii înregistrează descoperiri cu caracter creştin într-un număr impresionant pentru un teritoriu relativ restrâns, cum este cel cuprins între Dunăre şi Marea Neagră. Explicaţia acestui fenomen abia dacă mai trebuie dată; este cunoscut că de-a lungul veacurilor pe vatra acestei singure provincii sud-dunărene, s-au succedat civilizaţii de o importanţă covârşitoare pentru etnogeneza românilor, lăsând o moştenire testimonială, care azi formează faima patrimoniului nostru cultural naţional.

---

[70] V. Iliescu, V.C. Popescu, Gh. Ştefan, op. cit., p.89.

[71] Mircea Eliade, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* vol. II, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986, p. 172.

[72] Idem.

CAPITOLUL I

CIVILIZAŢIA CREŞTINĂ ÎN SCHYTIA MINOR. EPISCOPII EXISTENTE ÎN SEC. I-VII d.Hr.

Intensitatea vieţii creştine de pe teritoriul cuprins între Dunăre şi Mare este demonstrată de numeroasele vestigii arheologice creştine descoperite aici, şi cele mai importante dintre acestea sunt, fără îndoială, ruinele vechilor bazilici. În cele ce urmează vor fi prezentate doar unele dintre aceste vestigii, accentul fiind pus pe descoperirile din preajma vechilor centre episcopale tomitane.

Înainte de a prezenta cadrul general al creştinismului antic dobrogean, trebuie să precizăm cu destulă prudenţă, un aspect, şi anume: apostolatul sfântului apostol Andrei în Dobrogea nu poate fi susţinut cu argumente istorice absolut indiscutabile şi valide[73], iar afirmaţiile istoricului Eusebiu din Cezareea[74] şi ale lui Origene[75] despre o activitate misionară a apostolului în aceste părţi nu reprezintă pentru istorici o adevarată mărturie istorică, mai exact, nu sunt considerate ca izvoare documentare de istoriografia actuală[76]. Putem însă afima că, încă din primul secol, circumstanţele istorice erau favorabile pentru primirea predicării creştine şi pentru o pătrundere a creştinismului în Scythia Minor şi nimic mai mult.

Prin condiţiile specifice care au înlesnit pătrunderea timpurie a creştinismului, Dobrogea a avut un rol imens în procesul de plămădire şi naştere a poporului român şi a credinţei sale creştine. Aceste condiţii au creat climatul cel mai favorabil pentru răspândirea învăţăturii creştine pe o arie care depăşeşte cu mult teritoriul fostei provincii Scythia Minor[77]. Acest fapt este dovedit de sutele şi miile de vestigii arheologice creştine, descoperite de-a lungul vremii în Dobrogea[78].

În spaţiul dintre Dunăre şi Marea Neagră, urmele elementare ale practicilor creştine sunt prezente pretutindeni ceea ce dovedeşte că etnogeneza românească a integrat organic învăţătura creştină.[79]

Existenţa mai multor bazilici, unele chiar apropiate între ele, cum sunt cele din Tomis - descoperite până în prezent - dovedeşte cu prisosinţă răspândirea rapidă a creştinismului precum şi organizarea sa[80].

---

[73] Referitor la izvoarele paleocreştine (Inscripţii, edificii de cult, obiecte de artă) din România, vezi: Barnea, Ion, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican, Roma, 1977.
[74] Eusebiu, *Istoria Bisericească*, III, 1, 189.
[75] Origene, *Commentariorum*, III, 24, coll. 91-92.
[76] Istoriografia română ortodoxă acceptă ca istoric textul lui Eusebiu: cf. Rămureanu, *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa*, în BOR 1974, p. 975-979. Orientarea laică şi cea aromână are o direcţie opusă: cf. Pippidi, *Contribuţii*, p. 448. Zeiller, *L'expansion*, 414-419.
[77] Ion Barnea, *Arta creştină în România*, I…, p. 206.
[78] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc*, Ed. Ex Ponto, Constanţa, 2001, p. 115.
[79] Prof. Univ. Dr. Dumitru Protase, *Istoria Românilor*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 2001, p. 371.
[80] † Epifanie Norocel-Tomitanul, Episcop-Vicar al Arhiepiscopiei Tomisului, în vol. *De la Dunăre la mare*…, p. 90.

În anul 46 al erei creştine teritoriul Scythiei Minor[81] - Dobrogea de astăzi -, a fost cucerit de romani şi anexat la provincia Moesia Inferior, iar în anul 297, în timpul lui Diocleţian, a devenit o provincie aparte, numită "**Scythia Minor**".

Astăzi Scythia Minor este provincia sud-estică a actualei României, cu numele de Dobrogea[82]. Pentru greci şi apoi pentru romani, Scythia Minor reprezenta teritoriul delimitat de Marea Neagră şi de fluviul Dunărea. În partea nord-estică era separată de acelaşi fluviu de cealaltă parte a Scythiei (Scythia Maior). În sud se extindea până la Odessos, în actuala Bulgarie.

Încă din sec. al VI-lea î.Hr. provincia intra în sfera de influenţă grecească şi apoi va fi prezentă în scrierile unor diferiţi istorici de limbă greacă[83]. Mai târziu se formează relaţii cu romanii şi caracterul lor va fi determinat de diferite războaie de expansiune, care caracterizează istoria romană a primelor secole d.Hr. Poetul Ovidiu, exilat la Tomis, ne dă informaţii despre Scythia Minor şi despre Tomis, regiune rece şi neospitalieră pentru el, unde barbarii sunt în război continuu[84]. Considerat astăzi de mulţi autori drept „primul poet român", Ovidiu a surprins în multe stihuri ale exilului legendele, tradiţiile, viaţa cotidiană şi culturală a zonei în care a trăit, făcând ca Tristele şi Ponticele să devină izvoare referenţiale pentru istoria Dobrogei antice.[85]

În anul 46 d.C. Scythia Minor este încădrată în provincia romană Moesia, care după 40 de ani va fi împărţită în două: Moesia Superior şi Inferior. În aceasta din urmă se afla Scythia Minor. Împăratul Traian în războaiele din anii 101 şi 106 face din Dacia o provincie romană şi câţiva ani mai târziu construieşte în Scythia Minor un Trophaeum pentru a comemora victoria. În apropiere este construită o cetate, care va fi mereu în atenţia împăraţilor datorită importanţei ei strategice şi militare[86].

Organizarea administrativă a Scythiei Minor este determinată de reformele lui Diocleţian din anul 293, când imperiul este structurat în 101 provincii, împărţite la rândul lor în 12 dieceze. Scythia Minor este integrată în dieceza Tracia, împreună cu provinciile Moesia Secunda, Haemimontum, Rhodopo şi Europa, toate în peninsula balcanică[87]. Frontierele ei erau braţul inferior al Dunării, Marea Neagră, şi în sud o linie convenţională care începea aproape de Gerania şi ajungea în apropierea Altinum şi Sucidava. Capitala rămâne Tomis. După Teodosiu I (379-395), care separă definitiv imperiul în cel occidental şi în cel oriental, Scythia Minor urmează mai mult viaţa părţii orientale a imperiului. Unele modificări în organizarea provinciei vor fi efectuate sub Iustinian I (527-565), în care însă nu vor fi modificate hotarele. Reformele lui vizează în principal întărirea cetăţilor împotriva barbarilor[88].

---

[81] Conf. univ. dr. pr. Emil Dumea, *Originile creştinismului în Scythia Minor (Dobrogea)*, Iaşi, 2006.

[82] Numele actual vine de la Dobrotici, un conducător al provinciei care a trăit în secolul al XIV-lea.

[83] Herodot, *Istoria*, IV, 99ss (ed. E. Legrand), Paris 1945, 97ss.

[84] Ovidiu, *Tristia*, I, 8. 40; III, 4b. 3. 11. 55 (ed. J. André), Paris 1968, p. 26. 73. 90. *Ex Ponto*, III, 2. 96; IV, 6. 5 (ed. J. André), Paris 1977, 90. 125.

[85] Alexandra Iorgulescu, *Ovidiu şi drama exilului*, Analele Universităţii din Craiova, Editura Universitaria, Anul IV, Nr. 1-2, Craiova, 2007, p. 89.

[86] DAGR, vol. 5, Paris 1912, 513.

[87] Notitia Dignitatum (ed. O. Seeck), Frankfurt 1962, Or. II, 52-58.

[88] Procopiu, *De aedificiis*, IV, 7 (ed. J. Haury), (=Bibliotheca scriptorum graecorum et latinorum), Leipzig 1913, vol. III, 2, 131-132.

Din Panonia până la gurile Dunării sunt întărite legăturile cu imperiul ale acestor teritorii aproape pierdute şi care erau pradă barbarilor. Campaniilor sale militare se adaugă o vastă reorganizare ecleziastică. Descoperirile arheologice arată că tocmai în această perioadă a existat în toată Scythia Minor o renaştere a vieţii creştine. Spre începutul sec. al VII-lea avarii, slavii şi puţin mai târziu bulgarii şi pecinegii îşi construiesc oraşe proprii făcând să dispară chiar şi numele multor oraşe greco-romane existente înainte de anul 600[89].

Istoria politică a provinciei poartă amprenta campaniilor militare imperiale împotriva invadatorilor. În anii 331-332 împăratul Constantin cel Mare repurtează o victorie mare împotriva goţilor şi a sarmaţilor, care sunt colonizaţi în Tracia, Scythia, Macedonia şi Italia[90]. Pericolul cel mai mare venea din partea goţilor şi al vizigoţilor. Împăratul Valenţiu repurtează o victorie împotriva lor în anii 367-369[91]. Teodosiu cel Mare (379-395) reuşeşte să încheie o pace cu regele vizigoţilor Atanaric în anul 382, cu care vizigoţii sunt admişi ca federativi la sud de Dunăre. Pentru Scythia Minor prezenţa lor va fi cauza unor conflicte permanente. Sub comandantul lor, Attila (445-453) sunt devastate diferite provincii din imperiu, inclusiv Scythia Minor.

În timpul lui Iustinian, hunii, slavii şi bulgarii atacă în mod repetat Tracia şi Scythia Minor. Acestor popoare li se adaugă apoi kutrigurii şi avarii. Între anii 558 şi 562 se cunosc diferite incursiuni ale acestor din urmă migratori în regiunile din Scythia Minor. În anul 580 sunt distruse de slavi oraşele Durostorum, Zaldapa, Marcianopolis, Trophaeum Traiani etc. Noii cuceritori se stabilesc în peninsula balcanică şi vor fi acceptaţi de imperiu ca federaţi.

Ca în toate zonele imperiului, şi în Scythia Minor străinii nou ajunşi şi-au adus cu ei zeii. În colonii este foarte cunoscut cultul lui Apolo, a cărui figură se afla pe monedele timpului elenistic. Alte divinităţi erau Zeus şi Artemis. Şi cum erau multe cetăţi portuare, nu lipseşte cultul Dioscurilor, ocrotitorii navigatorilor. Apoi a venit cultul lui Cybele, Dionys etc. O problemă greu de clarificat este influenţa religioasă traco-getică asupra panteonului grecesc. Mai cunoscut este cultul divinităţii lor cavalereşti, venerată în toată Tracia. În viaţa cotidiană elementul traco-scit are un rol scăzut şi numai în perioada romană influenţa tracă şi geto-dacică se face simţită mai mult. Faptul este demonstrat de o stelă descoperită la Tomis pe care este prezent cultul tracic. În perioada greo-romană panorama religioasă se lărgeşte cu divinităţile din Asia Mică şi din Egipt: cultul lui Serapide şi Iside, cultul Atidei din Frigia, al lui Mitra din Persia. Abundenţa atâtor divinităţi confirmă realitatea unui sincretism religios destul de puternic[92]. În afară de divinităţile amintite trebuie adăugat cultul împăratului. Până în sec. al IV-lea el rămâne pontifex maximus, care se ocupă şi de problemele religioase şi este venerat. În provincii preoţii duc mai departe celebrarea cultului său. El este conducătorul „orikumene" politice şi religioase[93].

---

[89] Pârvan V., *Cetatea Ulmetum*, Bucureşti 1912, p. 596ss. Idem, *Cetatea Trophaeum*, Bucureşti 1912, p. 146-148.
[90] *Excepta Valesiana*, 32 (ed. Teubner), Leipzig 1961, 9.
[91] Ammianus M., *Res Gestae*, XXVII, 5 (ed. C. Clarck), vol. 2, Berlin 1915, 428-430.
[92] PRE, *Supliment*, IX (1962), coll. 1405-1413; 1423-1428.
[93] Pippidi D.M., *Un nouveau document sur la Koinon pontique au IIe siecle*, în Scythica Minora, Bucureşti-Amsterdam 1975, 230-256.

Totuşi, deşi cea mai răspândită poziţie a istoricilor afirmă originea apostolică a creştinismului istro-pontic, începuturile ierarhiei bisericeşti pe teritoriul Scythiei Minor sunt destul de puțin cunoscute. În documentele istorice privitoare la propovăduirea aici a Sfinților Apostoli Andrei[94] şi Filip[95] nu sunt precizări deosebite referitoare la instituirea ierarhiei superioare bisericeşti între Dunăre şi Mare de către aceştia. Cea mai apropiată cetate de teritoriul istro-pontic în care este amintită hirotonia unui episcop de către Sfântul Apostol Andrei este Odessos (azi Varna)[96]. În cazul Sfântului Apostol Filip, este menționată hirotonirea în Scythia a unuia[97] sau chiar a mai multor episcopi[98], fără a se da, însă, numele vreunuia dintre ei.

Putem totuşi afirma că în secolul al VI-lea Episcopatele din Scythia Minor erau : Tomis, mitropolie; episcopi de: Axiopolis, Capidava, Beroe [?], Carsium, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Tropaeum, Zaldapa, Dionysopolis, Callatis, Istros, Constantianae.[99] De remarcat că episcopatele, aşa cum se repartizează din timpul lui Anastasius, corespund în majoritate oraşelor cu teritoriile lor din organizarea administrativă a epocii Principatului.[100]

În prima jumătate a secolului al V-lea, Sozomene, scriind despre Scythia Minor, afirmă că în ea, cu toate că sunt numeroase oraşe, sate şi fortăreţe, încă din vremurile cele mai vechi nu era mai mult de o episcopie, având ca sediu înfloritorul Tomis[101]. Împăratul Leon I (457-474) confirmă aceeaşi realitate într-o scrisoare din anul 458[102]. O altă informaţie ne este oferită de împăratul Zenon (474-491) printr-o lege inclusă în codicele lui Iustinian între două alte legi promulgate una în 472 şi cealaltă în 484[103]. Prin această lege, cum se poate vedea, se hotăra ca „fiecare oraş să aibă episcopul lui” pentru o mai bună funcţionare a organizării ecleziastice. Aceasta înseamnă că până la această dată celelalte oraşe din Scythia Minor, în afară de cea din

---

94 Pentru prezenţa Sfântului Apostol Andrei în Scythia Minor, vezi Emilian Popescu, *Izvoarele apostolice ale creştinismului românesc; Sfântul Apostol Andrei şi Tomisul,* ST, 46 (1994), nr. 1-3, p. 80-88; Emilian Popescu, *Creştinismul timpuriu pe teritoriul României.* 1. *Originile apostolice. 2. Bizanţul sau Roma?,* în *Priveghind şi lucrând pentru mântuire,* volum editat cu prilejul aniversării a 10 ani de arhipăstorire a Înalt Prea Sfinţitului Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei. 1 iulie 1990 - 1 iulie 2000, Iaşi, 2000, p. 169-189.

95 Cf. Emilian Popescu, *Sfântul Apostol Filip misionar pe pământ românesc,* GB, 57 (2001), nr. 5-8, p. 59-76.

96 După tradiţie, Sfântul Apostol Andrei l-a hirotonit episcop la Odessos pe Amplias - cf. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae (=Syn.Eccl.Const.),* ziua de 30 Octombrie, paragraful 1, în *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris,* opera et studio Hipolyti Delehaye, Bruxellis, 1902, col. 177 - sau Apionas - cf. Epiphanie Monahul, *Despre viata, faptele şi sfârşitul Sfântului Preacinstitului şi celui întâi chemat între apostoli Andrei,* în col. J-P Migne - *Patrologiae cursus completus,* series Graeca, t. CXX, Parisiis, 1880, col. 221B.

97 Pseudo-Abdias, *Istoria luptei apostolice*, *apud* Emilian Popescu, *Sfântul Apostol Filip misionar pe pământ românesc,* GB, 57 (2001), nr. 5-8, p. 68.

98 Martirologiul lui Adon, ziua de 1 mai *apud* Emilian Popescu, *Sfântul Apostol Filip misionar pe pământ românesc,* GB, 57 (2001), nr. 5-8, p. 73.

99 Carl de Boor, *Nachträge zu den Notitiae Episcopatuum*, în Zeitschrift für Kirchen-geschichte, XII, 1890, p. 520 şi urm, nr. 584–598; I. Barnea, op.cit. p. 16–17.

100 Bogdan Murgescu, Istoria României în texte, Ed. Corint, Bucureşti, 2001, p. 65.

101 Sozomene, HE (Histoire de l'Eglise), VI, 21, p. 263-264. Gelzer H., *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notietiae Episcopatum*, în Jahrbuch für protestantische Theologie, XII (1886), 342.

102 MANSI, vol. VII, Paris 1901, col. 545.

103 Codex Justinianus (=Corpus iuris civilis), (ed. P. Krüger), vol. II, Berlin 1914, 23: Omnes civitates, sive eae renovatae sunt anteriori tempore sive antea civitates non fuerunt, sed per imperiale beneficium eo promotae sunt, omnimodo peculiarem propriumque episcopum habere sancimus, qui rerum ecclesiasticarum în ea curam gerat…. Zeiller, *Les origines*, 169.

Tomis, nu aveau nici un episcop. În schimb, în vecinătatea provinciei, sediul de la Marcianopolis avea episcopii lui sufragani. Episcopul de Tomis, ca şi cel de Odessos, întrucât nu găsim nici o informaţie care să fie sub jurisdicţia unui alt sediu mitropolitan, era o episcopie autocefală, sediul ei fiind inclus în patriarhatul de Constantinopol.

Oraşul Tomis (polis) cu împrejurimile lui (chora) reprezenta una din unităţile administrative în care era împărţită provincia romană[104]. Numai că teritoriile care aparţineau unui oraş variau mult de la o provincie la alta, în funcţie de importanţa oraşelor respective.

Legea lui Zenon adaugă că în Scythia Minor episcopul păstra toate drepturile vechi pentru toată provincia, dat fiind faptul că regiunea se afla în condiţii dificile din cauza invaziilor repetate ale migratorilor[105]. Această dispoziţie imperială ni se pare foarte importantă în a afirma că scaunul episcopal pentru toată provincia era unic. De ce nu voia împăratul formarea unor alte centre episcopale? În afară de dificultăţile cauzate de „continuis barbarorum incursionibus… vel alias egestate", putem întrevedea un alt motiv în configurarea geografică şi în mediul în care se afla provincia. Pe linia Axiopolis-Tomis împăratul Traian construise un val care, pentru imperiu, păstra încă o funcţie de apărare. Acest vallum Traiani făcea în aşa fel încât partea septentrională a provinciei să beneficieze de o atenţie mai mică din partea împăraţilor. În capitală se considera ca suficientă grija episcopului pentru zona septentrională a Scythia Minor. În sud existau episcopiile de Durostorum, Abrittus şi arhiepiscopia de Odessos, care, dacă episcopul de Tomis nu reuşea să acopere cu grija sa toată provincia, puteau să se ocupe ei de credincioşii prezenţi la sud de vallum Traiani.

Un alt argument în afirmarea episcopului de Tomis ca unic în provincie l-am văzut cu ocazia diferitelor sinoade ecumenice, în care izvoarele prezintă aceeaşi situaţie. El poartă numele de episcopus al scaunului său din Tomis.

În anul 520, când este ales Epifaniu ca patriarh de Constantinopol, printre electori îl întâlnim pe Patern, „episcopus Scythiae metropolitanus"[106]. După această titulatură am fi înclinaţi să acceptăm alte sedii episcopale sub jurisdicţia lui Patern ca mitropolit. Dacă ar fi adevărat, un lucru care nu este dovedit de nici un alt document al timpului, probabil celelalte oraşe episcopale au fost fondate în timpul lui Atanazie I (491-518). Împăratul se ocupase de Scythia Minor cu diferite activităţi de construire şi de fortificare a unor oraşe[107]. Existenţa unei episcopi sufragane oraşului Tomis ar putea fi confirmată de o inscripţie în latină descoperită la Calatis, în care întâlnim numele unui episcop, Ştefan[108]. În alte oraşe, ca Histria, Trophaeum Traiani, au fost descoperite bazilici care prin mărimea şi prin baptisteriile lor ar putea să ne facă să ne gândim la un sediu episcopal.

---

[104] Vulpe, R., *Histoire,* 197-201.

[105] Codex Justinanus, p. 24: …Quibus generaliter Constitutis respicientes ad statum sacrosanctarum ecclesiarum sub Tomi în Scytharum provincia constitutarum et quod eaedem sacrosanctae ecclesiae continuis barbarorum incursionibus vexatae vel alias egestate adflictae sevari aliter non possunt, nisi id fiat providenti sacra lege eas eximi sancimus neque ullo modo ei subici sed în suo statu manere.

[106] MANSI, vol. VIII, Firenze 1912, coll 481.491-492.

[107] Vulpe R.-Barnea I., *Din istoria Dobrogei*, vol. II, p. 409-411.

[108] Hic facta est oratio episcoporum Ştefani…. Cf. Pippidi D.M., *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti 1969, 301.

Acestea ar fi unele argumente care ar putea folosite pentru a confirma existenţa altor centre episcopale sufragane sediului mitropolitan de Tomis. Totuşi, izvoarele nu ne ajută. Dimpotrivă, dacă vrem să fim fideli conţinutului lor, care nu vorbeşte despre nici o jurisdicţie a sediului din Tomis şi despre nici o altă episcopie locală, nu putem găsi un argument serios pentru a admite Tomisul ca sediu mitropolitan, cel puţin pentru primele decenii ale sec. al VI-lea.

Putem admite doar că oraşul, datorită importanţei lui sociale, devine o arhiepiscopie autocefală. În această formă o întâlnim în cea mai antică Notitia Episcopatum. Aici se observă la început cei cinci patriarhi, apoi în cadrul celui de Constantinopol sunt enumerate 35 de sedii mitropolitane şi 34 arhiepiscopii autocefale existente în peninsula balcanică şi în Asia Mică[109]. Această «notitia» este dată după al doilea sinod ecumenic constantinopolitan (553), când întâlnim ultimul episcop de Tomis. Gelzer este de părere că Notitia a fost întocmită în timpul împăratului Heraclit (640-641), pentru că din timpul său avem acte similare şi pentru celelalte patriarhii. Ipotezei lui se opun în schimb alte argumente, care ne duc la o dată anterioară, adică la timpurile lui Foca (602-610). Arhiepiscopiile de Tomis şi de Odessos, precum şi scaunul mitropolitan de Marcianopolis, ultimul în Moesia Secunda, durează numai până în timpul lui. După anul 610 slavii încep să ocupe regiunile meridionale ale Dunării, ruinând organizarea ecleziastică prezentă acolo. Ei fac ineficientă dominaţia imperială în aceste părţi, chiar dacă teoretic această dominaţie durează până în 681[110].

Avem o altă Notitia Episcopatum[111], ulterioară celei menţionate mai sus. A fost alcătuită pe la începutul sec. al VIII-lea. Schema este clasică. Se începe cu enumerarea celor cinci patriarhii. Cel de Constantinopol conţine 49 sedii mitropolitane şi 40 de biserici autocefale. Numi în lista adăugată la sfârşit întâlnim sediul „mitropolitan" de Tomis. Pentru aceleaşi motive menţionate mai sus (invazia avarilor şi apoi a slavilor), nici această informaţie nu poate fi ulterioară perioadei împăratului Foca. Sub Leon al II-lea (717-741) au fost incluse alte biserici din Illyrico, altele în schimb au dispărut, şi printre aceste sediile mitropolitane din Scythia Minor şi din Moesia Secunda[112]. Dar toate rămân în lista finală, şi aici se află enumerate şi alte centre „episcopale" din Scythia Minor. Între anii 586-587 avarii distrug oraşele Durostorum, Zldapa, Marcianopolis şi Trophaeum Traiani. Dacă Notitia le prezintă ca oraşe episcopale, înseamnă că redactarea sa iniţială a fost anterioară acestei date. În afară de Tomis, alte 14 oraşe sunt amintite ca oraşe „episcopale"[113]. În timpul celui de al doilea sinod ecumenic din Niceea (787) anticele liste sunt alcătuite din nou, şi în a treia Notitia întâlnim eparhia de Scythia cu sediul la Tomis ca metropolă. Dedesubt sunt enumerate 10 din oraşele amintite mai sus; lipseşte Carsium şi

[109] Gelzer H., *Ungedrückte und ungenügend veroeffentliche Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte,* München 1901, 532-534.
[110] Vulpe R.-Barnea I., *o.c.,* p. 439-445.
[111] Publicată de C. De Boor, *Nachtraege zu den Notitiae Episcopatum*, II, în „Zeitchrift für Kirchengeschichte, XII, 3-4 (1891), 519-534.
[112] De Boor C., *o.c.,* în Zeitschrift für Kirchengeshichte, XIV, 4 (1894), 573-599.
[113] Capitala bizantină le recunoaşte în afară de titlul de oraşe, pe cel de oraşe episcopale, după dispoziţiile date înainte de împăratul Zenon. Acestea sunt: Axiopolis, Capidava, Carsium, Callatis, Constantiniana, Histria, Trophaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Zaldapa şi Dionysopolis: cf. DE Boor C., *o.c.,* 532.

Troesmis. Sunt adăugate în schimb Bitinia, Cipru, Nicomedia şi Odessos, care nu aparţin deloc Scythia Minor[114]. Aceste liste conciliare „care determină rangul metropolelor nu pot folosi ca model pentru listele sediilor sufragane… Sunt liste civile, care îl au ca izvor principal Hierokles (care a trăit în prima jumătate a sec. al VI-lea) şi nu găsesc nici un fundament în listele ecleziastice”[115]. Putem întrevedea ceea ce credem că este adevărul: Sediul din Tomis era autocefal, şi această poziţie a lui îi venea din faptul că oraşul reprezenta centrul unei provincii independente. Autocefalia lui însemna lipsa dependenţei de un alt sediu mitropolitan dintr-o altă provincie. Tomis reprezenta provincie la arhiepiscopia de Heraclea, capitala diecezei de Tracia, dieceză în care intra şi Scythia Minor. Ca metropolă, Hierocles a inclus-o în listele sale civile, punând dedesubt oraşele provinciei. Cei care au prelucrat mai târziu, folosindu-se de listele sale au repetat, chiar dacă cu adăugiri false, ceea ce Hierocles scrisese mai înainte, şi astfel ne creează impresia că celelalte oraşe erau şi centre episcopale. Dar, cum am afirmat mai sus, listele ecleziastice nu vorbesc niciodată de Tomis ca metropolă, cu episcopii sufragane.

Forma de organizare bisericească din Schytia Minor (Scythia Minor = Dobrogea) o reprezintă Episcopia şi ulterior Mitropolia de Tomis. Oraşul Tomis devine cetate episcopală graţie poziţiei sale de prim rang în cadrul «comunităţii pontice», adică în acea uniune de 5 cetăţi (*Pentapole*) care formau această comunitate: Tomis, Histria, Callatis (Mangalia), Dionysopolis (Balcik, în Bulgaria) şi Odessos (Varna, în Bulgaria). La Tomis locuia pentarhul, adica capul acestei confederaţii. În urma reformelor administrative ale lui Diocletian (284-305), Tomisul devine capitala provinciei Scythia Minor. În secolul al VI-lea, sub Iustinian, oraşul va cunoaşte o altă perioadă de înflorire, pentru ca apoi să cadă sub loviturile migratorilor.

Prima mărturie creştină la Tomis o avem din secolul al IV-lea. Este o gemă pe care se poate observa figura lui Cristos. La dreapta şi la stânga se găsesc cei 12 apostoli iar deasupra cuvântul grecesc «Ihti(o)s» (= peşte, simbol al lui Cristos, fiecare literă din acest cuvânt reprezentând o denumire a lui Cristos: I=Isus, H=Cristos, T=Dumnezeu, Y=Fiu, S=Mântuitor).

De asemenea, la Tomis, deşi cercetările arheologice sunt destul de anevoioase datorită faptului că oraşul nou este suprapus peste cel vechi, totuşi s-au descoperit până acum şase basilici[116]. Bazilicile din Tomis sunt importante monumente de arhitectură care demonstrează împământenirea stilului roman de construcţie, puterea economică a localnicilor din acel timp şi omogenizarea populaţiilor eterogene şi indigene prin creştinare, căci aşa cum spune Fericitul Ieronim pentru vremea aceea: "Figurile Scythiei Minor se încălzesc de căldura credinţei, hunii învaţă Psaltirea, goţii blonzi şi roşiatici se îmbulzesc în bisericile-corturi".[117]

Se poate spune că în secolele IV-VI, forma de organizare ecleziastică în Scythia Minor, Dobrogea, este episcopia de Tomis. Oraşul dobândeşte un loc de sediul episcopal datorită poziţiei lui de primat în „comunitatea pontică”, o uniune de 5 oraşe („pentapolis”): Tomis,

[114] Notitia Episcopatum (ed. J. Darrouzes), Paris 1981, Notitia 3, 242.

[115] Idem, Notitia 28-29. Vezi şi 205.217, unde în prima şi în a doua Notitia SM este prezentă ca episcopie autocefală. Acelaşi lucru se afirmă în Notitia 4: 250, şi în Notitia 5: 265. Opera lui Hierocles (o listă a eparhiilor şi a oraşelor din timpul lui Iustinian) este Synekdemos. Vezi Hierocles, *Synekdemos* (ed. A. Burckhardt), Leipzig 1893, 1-4.

[116] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 162.

[117] Apud † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 89.

Histria, Calatis, Dionysopolis şi Odessos. Apoi se adaugă Mesembria, comunitatea devenind astfel „hexapolis". La Tomis îşi avea reşedinţa pentarhul, conducătorul confederaţiei. Sub dominaţia romană oraşul îşi păstrează locul. O perioadă de mare dezvoltare se verifică în secolul al II-lea d.C. La începutul sec. al III-lea cunoaşte o perioadă de decădere, pentru a se întări din nou în a doua jumătate a aceluiaşi secol. Apoi, sub reforma administrativă şi militară a lui Diocleţian, ocupă poziţia de capitală a provinciei Scythia Minor. În secolele IV-VI Tomis va fi deseori asediat de diferite popoare migratoare, mai ales de goţi şi de huni. O altă perioadă de retrezire apare în sec. al VI-lea, sub Iustinian[118].

Prima dovadă a existenţei unor creştini izolaţi la Tomis găsim în sec. al IV-lea. Este o gemă pe care se poate observa figura lui Isus Cristos. La dreapta şi la stânga se află cei 12 apostoli şi deasupra cuvântul „ihtys"[119].

Atestarea documentară a episcopiei de Tomis este din anul 369[120]. Înaintea acestei date avem câteva referinţe la nişte „episcopi de Tomis", dar analiza izvoarelor respective le vede lipsite de adevăr istoric. Astfel, cu ocazia martiriului lui Epictet şi Astion, ajunşi la Halmyris din Asia Mică spre anul 290, pentru a scăpa de persecuţia lui Diocleţian, intră în scenă un anume Evanghelic: „Christi pontifex Evangelicus în urbem Almiridensium devenisset"[121]. Dar, „tăcerea tuturor martirologiilor anterioare este puţin încurajatoare pentru a-l accepta pe Evanghelic ca episcop de Tomis… şi pe Halmyris în listele martirologice ale Scythiei"[122]. În aceeaşi nesiguranţă se află şi afirmaţiile referitoare la presupusul succesor al lui Evanghelic, Efrem[123]. Istoricul Eusebiu scrie că Scythia era prezentă la sinodul din Niceea[124], dar nu găsim semnătura lui în listele participanţilor. Probabil Eusebiu se referă la o altă Scythia din afără imperiului (Crimea), şi din care găsim doi episcopi la sinod [125].

Trebuie spus că cei dintâi ierarhi din Scythia Minor cunoscuți astăzi după nume sunt Evanghelicus şi Ephraim. Dacă în cazul celui dintâi realitatea existenței sale istorice şi păstorirea în Scythia Minor nu mai pot fi puse la îndoială după descoperirea la Halmyris a moaştelor Sfinților Epictet şi Astion, în schimb, în cazul lui Ephraim, prezența sa în Scythia Minor a fost contestată de către unii cercetători.[126]

Dintr-o scrisoare adresată de călugării locali împăratului Justinian, precum şi din alta a solilor papali la Constantinopol către Hormizdas, din anul 519, rezultă că în secolul al VI-lea

---

118 Un studiu bun despre oraş, chiar dacă este publicat la începutul secolului, este cel al lui Netzhammer, *Das altchristliche Tomi.*, Salzburg 1903. Vezi şi: Meyer E., *Tomi*, în PRE, Supl. IX, Stuttgart 1962, coll. 1397-1428.

119 Barnea, *Les monuments*, p. 73-75. Simendrea I., *Cel mai vechi document arheologic creştin găsit pe teritoriul ţării noastre*, în GB (1968), 718-720.

120 Din analiza izvoarelor este aproape imposibilă găsirea unei linii evolutive în formarea acestei episcopii. Şi în prezentarea ei, din cauza numărului mic de izvoare, am fost constrânşi să limităm această lucrare la o prezentare schematică a existenţei ei.

121 BHL, Bruxelles 1949, 386. Acest izvor, pentru Evanghelic, citează izvoare hagiografice de la începutul Evului Mediu.

122 Zeiller, *Les origines*, 119. Ni se pare că întrucât este vorba despre Evanghelic trebuie actualizate listele publicate de Gams şi Le Quien: cf. GAMS, *Series*, 428. Le Quien, *Oriens*, col. 1210.

123 BHG, 94-95, nnr. 265-267.

124 Eusebiu, *De vita*, III, VII (=GCS), 80.

125 Cf. Zeiller, *Les origines*, 171-172.

126 Ionuţ Holubeanu, *Despre aria misionară a Sf. Episcop Mucenic Ephraim…*, p. 415.

existau pe lângă eparhia Tomisului, şi alte episcopii în Scythia Minor. Prezenţa lor în acest ţinut este confirmată şi de unele descoperiri arheologice. Astfel, la Callatis (Mangalia de azi) s-a descoperit un fragment dintr-o cruce cu următoarea inscripţie : „Hic facta est oratio episcoporum Stefani…" (Aici s-au făcut rugăciuni episcopilor Ştefan- restul lipseşte). La Histria s-a descoperit un mare edificiu cu o basilică creştină, care a servit ca locuinţă pentru un episcop. Trebuie precizat că la unele bazilici (Tomis, Tropaeum Traiani, Callatis, Histria), s-au descoperit şi felurite piese sculpturale (capiteluri de coloane, plăci de balustradă), toate decorate cu cruci, romburi şi alte motive ornamentale creştine[127].

La Tropaeum Traiani s-a descoperit o basilică de marmură, alături de care se găsea un baptisteriu, ceea ce duce la concluzia că aici rezida şi un episcop. La aceasta se adaugă şi o informaţie dintr-o listă a tuturor mitropoliilor, arhiepiscopiilor şi episcopiilor din cuprinsul Patriarhiei ecumenice, la începutul secolului al VI-lea, deşi a fost redactată mai târziu. Această listă este cunoscută sub denumirea de *Notitia Episcopatuum* şi a fost publicată în anul 1981 de francezul Jean Darrouzes (la Paris)[128]. În Scythia Minor erau trecute alte 14 scaune episcopale şi anume : Axiopolis (Hinog-Cernavoda, jud. Constanţa), Capidava (între Axiopolis şi Troesmis, jud. Constanţa), Carsium (Hârşova, jud. Constanţa), Callatis (Mangalia), Constantiniana (probabil la nord de Histria, la Capul Dolojman), Histria (Istria, jud. Constanţa), Tropaeum Traiani (Adamclisi, jud. Constanţa), Troesmis (Igliţa, jud. Tulcea), Noviodunum (Isaccea, jud. Tulcea), Aegyssus (Tulcea), Salsovia (Mahmudia, Jud. Tulcea), Halmyris (Dunavăţul de Jos, jud. Tulcea), Zaldapa (azi se pare Abtaat Kalessi), Dionysopolis (azi Balcic, în Bulgaria). Se crede că toate acestea au fost înfiinţate la începutul secolului VI, deci în timpul împăratului Anastasie I (491-518), şi au dăinuit până la căderea limesului dunărean în anul 602. Înfiinţarea lor este pusă în legătură cu o lege a împăratului Zenon (474-491) din jurul anului 480, prin care se acorda tuturor oraşelor cu gradul de polis dreptul de a avea un episcop propriu şi un anumit teritoriu. Totuşi, legea aceasta exclude de la valabilitatea ei provincia Scythia, pentru motiv că aici „năvălirile barbare" creează „nesiguranţă şi sărăcie", dar, bisericile din celelalte oraşe ale Scythiei rămân mai departe sub autoritatea episcopului de Tomis[129].

În fruntea acestora se afla ierarhul de la Tomis ca „episcopus metropolitanus", adică mitropolit[130].

După distrugerea oraşului Tomis şi a celorlalte aşezări urbane de către marea invazie avaro-slavă din anul 602, ştirile despre organizarea bisericească de pe teritoriul fostei provincii Scythia Minor s-au împuţinat. Probabil că unele scaune episcopale au supravieţuit, îndeosebi cele din nordul regiunii.

Până acum, nu de mult, în lumea cărturarilor se formase convingerea că invaziile de barbari din Evul Mediu s-ar fi făcut întotdeauna de popoare întregi care năvăleau împreună cu femei şi cu copii şi cu tot avutul şi cuprinsul lor şi că se stabileau în ţara în care ajungeau, gonind pe vechii ei locuitori. Astăzi, însă, se ştie că barbarii erau organizaţi în echipe volante - aceasta a

---

[127] Ioan Barnea, Radu Vulpe, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II, p.456.
[128] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 77-78.
[129] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 222-223.
[130] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii…*, vol. I, p. 150.

fost, o ştim precis, şi cazul ungurilor pe când se aflau în Atelcuz - echipe care dădeau raita prin ţările asupra cărora îşi puneau ochiul lor prădalnic şi că, având în vedere numai jaful, n-aveau nici un interes să nimicească cu totul neamurile asupra cărora cădeau. Populaţiile vechi ale Daciei, obişnuite cu sărăcia lor tihnită şi cu traiul lor greu, nu vor fi făcut excepţie şi, după cum, toate ţările, masa cea mare a poporului, fie în Galia, Germania sau din alte părţi, a rămas pe loc, cu toate vicisitudinile vremurilor, tot astfel şi neamurile antice din Dacia, stratul trac şi stratul daco-roman, vor fi rămas pe loc, înfruntând urgia năvălililor, cultivându-şi pământurile şi, mai ales, crescându-şi vitele, principala lor ocupaţie. Rodul muncii lor era, de altfel, şi spre folosul cuceritorilor vremelnici.[131]

Anumite liste sau cataloage ale scaunelor eparhiale din secolul al IX-lea, înşirând „arhiepiscopiile autocefale", aşează pe locul întâi „eparhia Moesiei la Odessos, care se zice şi Varna", iar pe locul al doilea „eparhia Scythiei-Tomisului". Eparhia noastră şi-a păstrat în continuare numele sub care era cunoscută în istorie, dar şi-a mutat reşedinţa în alt loc, aşa cum dovedesc şi unele descoperiri arheologice.[132]

În privinţa limbii în care s-a vestit aici cuvântul Evangheliei, desigur că în cetăţile de pe ţărmul Mării Negre s-a folosit mai mult limba greacă, iar în restul provinciei, mai mult limba latină, căci aici trăia o populaţie de mult romanizată. Episcopul Ioan făcea tâlcuiri din greceşte în latineşte, iar despre Teotim I s-a scris că era „scit", deci daco-roman.

Jurisdicţia Episcopiei Tomisului desigur s-a întins nu numai asupra Sciţiei Mici, adică asupra Dobrogei de azi, ci şi peste teritorii de dincolo de Dunăre, adică în sudul Moldovei şi în răsăritul Munteniei, după cum rezultă din actul martiric al Sfântului Sava[133].

Din cele arătate mai sus, reiese că aparhia Tomisului, cea mai veche instituţie bisericească superioară existentă pe teritoriul României, a avut un rol însemnat în trecutul Bisericii creştine. Ea este întâlnită în istorie în secolele IV-VI, într-o perioadă de mari dispute hristologice, care au dus şi la convocarea primelor cinci sinoade ecumenice, la care ierarhii tomitani au adus o contribuţie însemnată, luptând pentru păstrarea unităţii Bisericii creştine şi a dreptei credinţe. Totodată, ei au ferit pe credincioşii lor de învăţăturile eretice, fiind în permanenţă pe linia adevăratei învăţături ortodoxe, aşa încât doi dintre ei au fost trecuţi în rândul sfinţilor. De asemenea, ei au avut legături strânse cu personalităţile patristice reprezentative ale Bisericii universale din vremea aceea, precum : Sfântul Vasile cel Mare, Sfântul Ioan Gură de Aur, iar mai târziu cu papa Vigilius al Romei. Unii ierarhi tomitani au fost cărturari de seamă, lăsând opere scrise. Menţionăm, în acest sens, pe Teotim Filosoful şi Ioan, apreciaţi elogios de contemporanii lor. Prin urmare, Eparhia Tomisului reprezintă un moment de seamă atât în istoria Bisericii noastre cât şi în istoria întregii Biserici creştine[134]. Menţionăm că ne lipsesc izvoarele istorice referitoare la fazele anterioare care au dus la formarea acestui episcopat.

Situaţia înfloritoare a creştinismului din Dobrogea şi existenţa a numeroşi creştini tomitani în secolul III, în urma predicii Sfântului Apostol Andrei prin aceste părţi, a determinat o

---

[131] G. Popa Lisseanu., *Originea seuilor şi secuizarea românilor*, Bucureşti, Ed. România Pur şi Simplu, 2003p. 32.
[132] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 79.
[133] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii…*, vol. I, p. 151.
[134] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc…*, p. 80.

firească şi importantă organizare bisericească cu centrul la Tomis, condusă de ierarhi ce au strălucit prin viaţă sfântă, activitate pastorală şi ştiinţă teologică[135] şi fără îndoială, când vorbim despre organizarea administrativă a creştinilor din Scythia Minor, avem în vedere în primul rând episcopatul Tomisului, şi pentru toate aceste motive, considerăm foarte important să facem o scurtă referire la episcopii de Tomis cunoscuţi din diferitele izvoare.

Primul episcop de Tomis se pare că s-ar fi numit EVANGHELICUS şi a păstorit la Sfârşitul secolului al III-lea. Despre el se menţionează în actul martiric al Sfântului Epictet şi Astion din Halmiris, care au primit cununa muceniciei în timpul lui Diocleţian[136].

După Evanghelicus, se pare că a păstorit la Tomis un episcop cu numele EFREM, pomenit în sinaxarul zilei de 7 martie. El a fost trimis de episcopul Ermon al Ierusalimului (300-314) să propovăduiască Evanghelia în Sciţia şi unde a pătimit moarte martirică în timpul persecuţiei lui Diocleţian[137].

Unele sinaxare amintesc numele unui episcop, TIT (TITUS), care a pătimit ca martir, la Tomis, în timpul împăratului Licinius, întrucât refuzase prestarea serviciului militar, incompatibil cu slujba sa arhierească. Din această pricină, după ce a fost chinuit, a fost aruncat în Marea Neagră într-i zi de 2 ianuarie din anul 320. Alături de el au pătimit martiriul şi fii săi : Marcellinus, Argheu şi Narcis. O inscripţie funerară, descoperită la Tomis, păstrată fragmentar pe o piatră, indică după părerea unor cercetători, numele acestui episcop, Tit[138].

La lucrările Sinodului I ecumenic de la Niceea din 325 a participat şi un episcop din părţile Sciţiei, poate chiar din Tomis, (de remarcat că cel puţin o episcopie a existat în Scythia Minor înainte de înfiinţarea patriarhiei de Constantinopol). Prezenţa lui este consemnată de Eusebiu de Cezareea în lucrarea sa „Despre viaţa împăratului Constantin” în care afirmă că „*nici schitanul nu lipsea din ceată*”, adică dintre participanţii la Sinod. După o listă a participanţilor, ar fi vorba de episcopul Marcu de la Tomis[139].

Însă primul episcop al Tomisului asupra căruia nu planează nici un dubiu este sfântul **BRETANION**[140]. În anul 369 el intră în conflict cu împăratul Valens, un susţinător înverşunat al omeismului (o derivaţie a ereziei ariane). Acesta, după o lungă luptă cu goţii, pe care-i învinge, încheie o pace cu aceştia la Noviodunum (Isaccea) spre sfârşitul anului 369[141]. În drum spre Constantinopol se opreşte la Tomis. Intrând în biserică, împăratul încearcă să-l convingă pe episcopul Bretanion să intre în comuniune cu arianii. Episcopul refuză deschis şi categoric; ţine un discurs în faţa întregii comunităţi adunate în care apără credinţa Sfinţilor Părinţi ai sinodului ecumenic de la Niceea, iar apoi, în semn de protest faţă de împărat, iese din biserică împreună cu

135 † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 85.
136 Emilian Popescu, *Organizarea ecleziastică a provinciei Scythia Minor în sec. IV-VII,* în „Studii Teologice, 1980, nr. 7-8, p. 591-605.
137 Pr. Niculae Şerbănescu, *Pătrunderea şi dezvoltarea creştinismului în Sciţia Minor*, în vol. „De la Dunăre la Mare…, p. 29.
138 Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină*…, p. 90.
139 Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 144.
140 Ensslin, *Vretanio* (=PRE), S2, vol. 6, Stuttgart 1958, col. 1840. Cauwenbergh van E., *Bretanio*, în DHGE, vol. 10, Paris 1938, col. 619.
141 Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXVII, 5 (ed. C. Clark), vol. 2, Berlin 1915, p. 428-430. Barnea I., *Themistios despre Scythia Minor*, în „Studii şi cercetări de istorie veche (1967), 563-574.

toată comunitatea, îndreptându-se spre o altă biserică din oraş, lăsându-l pe împărat singur, însoţit doar de escorta sa. Iritat, Valens îl exilează pe sfântul episcop, însă nu după mult timp îi permite să se reîntoarcă, deoarece se temea de o revoltă a sciţilor[142]. A fost iertat, fiindcă episcopii erau atunci nu numai conducători religioşi, ci şi organizatori populari, paznici ai cetăţilor şi ţinuturilor învecinate în mijlocul cărora păstoreau. Mai exact, tulburările stârnite silesc pe împărat să se plece în faţa episcopului iubit de popor şi să-l readucă în scaun[143].

Importanţa acestui moment pentru Neamul Românesc este extraordinară, pentru că de puţine ori în istoria noastră s-a manifestat o asemenea minunată unitate în jurul unui conducător vrednic. Pare că dicienii – românii dobrogeni – de atunci aplicaseră sfaturile date de Sfântul Apostol Pavel în Epistola către Filipeni.

Istoricul Teodoret scrie ca Bretanion era «plin de credinţă... şi a atacat coruperea dogmelor şi crimele comise de Valens împotriva sfinţilor» (= creştinii ce urmau credinţa de la Niceea). El ne mai spune ca «Bretanion se ocupa de cetăţile din întreaga Schytie»[144]. Din confruntarea episcopului cu împăratul putem constata că scaunul episcopal de Tomis era destul de bine constituit, că exista o strânsă legătură între episcop şi credincioşii săi, şi ceea ce este mai important, că aici era urmată dreapta credinţă stabilită la sinodul din Niceea. Acest ultim aspect, deloc secundar, ne spune, indirect, ca relaţiile dintre Scythia Minor şi celelalte zone creştine erau destul de dezvoltate.

Majoritatea cercetătorilor susţin că autorul scrisorii ***Bisericii din Gothia*** către cea din Capadocia, care însoţea moaştele Sfântului Sava Gotul, a fost episcopul Bretanion. După primirea moaştelor, Sfântul Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei Capadociei, i-a mulţumit lui Bretanion prin două scrisori[145]. Pentru curajul cu care a apărat credinţa ortodoxă episcopul Bretanion a fost trecut în rândul sfinţilor, fiind pomenit în fiecare an la 25 ianuarie.

Rămâne deschisă problema dacă sfântul Bretanion a colaborat cu sfântul Vasile cel Mare pentru transportarea în Capadocia a osemintelor sfântului Sava, martirizat în Gothia (Dacia meridionala). Cu această ocazie, documentele ne dau multe informaţii referitoare la creştinismul nord-danubian[146]. Nu ştim până când a fost Bretanion episcop de Tomis. Lipsesc şi celelalte detalii despre viaţa lui.

În anul 381, printre participanţii la Sinodul ecumenic din Constantinopol, îl întâlnim pe **GERONTIUS** sau **TERENTIUS**, probabil succesorul lui Bretanion. El semnează actele acestui

---

[142] Sozomene, HE, VI, 21 (ed. J. Bidez-G.C. Hansen) (=GCS), Berlin 1960, p. 263-264.

[143] Emilian Popescu, *Curs de istoria şi spiritualitatea Bizanţului*, Bucureşti, 1996, xerografiat, p.53; pt. Valens în general *ibidem*, p.51-55

[144] Teodoret, HE, IV, 35, 1.

[145] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 70.

[146] Leclerq, *Les martyrs*, vol. 3, Paris 1921, p. 119-125. În istoriografia română, opiniile despre relaţiile dintre Bretanion şi sfântul Vasile sunt divergente. Probabil episcopul de Tomis nu a intrat în această scenă. Vezi Rămureanu I., *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa…*, p. 1001-1006. în primele decenii se susţinea în schimb că Bretaniu era în relaţii cu Vasile: vezi Van Cauwenbergh E., *Bretanio*, în DHGE, vol. X, Paris 1938, col. 619. De aceeaşi părere este mai recent Popescu E., *Bretanion şi Gerontius (Terentius)*, în ST, 2 (1988), 116-121. O prezentare a scrisorii bisericii din Gothia expediată bisericii din Capadocia şi a celor trei scrisori ale sfântului Vasile se află în Vornicescu N., *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, Craiova 1984, 34-43.

sinod cu numele de «Gerontius Tomensis»[147]. Împăratul Teodosiu cel Mare (379-395) îl invită să se ocupe de păstrarea autenticităţii şi purităţii credinţei în provincia lui (Codex Theodosianus, XVI, I, 3). La 30 iulie 381, împăratul Teodosie cel Mare îl îndatora să vegheze la păstrarea Ortodoxiei în oraşele din Scythia Minor[148]. Presupunem că acest episcop era foarte bine pregătit din punct de vedere teologic, din moment ce-l vedem printre primele 10 personalităţi bisericeşti ale imperiului care trebuiau să garanteze păstrarea şi aplicarea deciziilor sinodale[149]. Sozomen ne informează că împăratul „a vorbit cu ei şi era răspândită o faimă bună asupra modului în care îşi conduceau bisericile cu pietate".[150]

Un alt episcop de Tomis, mai cunoscut nouă, este **TEOTIM I**, căruia, în anul 392, sfântul Ieronim i-a consacrat câteva rânduri în cartea sa «De viris illustribus»: «Teotim, episcop în Schytia, la Tomis, a scris în forma dialogului, în stilul elocvenţei antice, opere mici şi commatice. Aud că scrie şi alte opere» (CXXXI) [151]. Istoricul Sozomene adaugă că era scit de origine, capul Bisericii din Tomis şi din toată Scythia Minor şi că era cunoscut şi educat în filosofie. Din acest motiv, adaugă istoricul, purta părul lung, în maniera filosofilor. Potrivit celor afirmate de Sozomen – că era „scit, de neam" – constatăm că Teotim I era un localnic, daco-roman[152]. Descrierea sa se încheie cu menţiunea că Teotim avea un mod de viaţa propriu călugărilor[153]. Hunii care locuiau lângă Dunăre[154] îl numeau «Dumnezeul romanilor»[155]. Lui i se atribuie diferite minuni săvârşite printre aceşti barbari, consideraţi de Iordanes ca fiind tribul cel mai crud dintre toate celelalte. Din prezentarea lui Iordanes desprindem unele aspecte ale vieţii acestui episcop ca şi relaţiile lui cu populaţia locală şi cu hunii invadatori. Aceştia din urmă au un respect deosebit faţă de dânsul. Din expresia «Dumnezeul românilor», deducem nu numai prezenţa românilor în această provincie, ci şi faptul că, dacă episcopul era considerat într-un fel ca «dumnezeul» lor, aceasta ne face să credem că aceşti români erau creştini. Istoricul Socrate îl caracterizează pe Teotim ca «om strălucit din cauza pietăţii şi sfinţeniei vieţii sale»[156]. Nu cunoaştem nici locul şi nici anul naşterii sale. Dacă în 392 sfântul Ieronim scrie că Teotim era unul ce scrisese deja diferite opere, iar la momentul observaţiei, continua să scrie, aceasta înseamnă că episcopul nostru era în plinătatea forţelor sale. Poate că înainte fusese un filosof păgân, iar după îmbrăţişarea religiei creştine fusese consacrat episcop. Dacă trăia ca un călugăr, este posibil să se fi ocupat şi de promovarea vieţii monastice în provincia sa. Calificativul de «kometes» (om cu părul lung) era atribuit şi persoanelor din clasa inferioară a dacilor: comaţii, şi poate că era şi Teotim unul dintre aceştia. Nichifor Calixt îl numeşte «om de origine scită şi

---

[147] Sozomene, *Istoria Bisericească* VII, 9, 6.
[148] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 145.
[149] *Codex Theodosianus*, XVI, I, 3 (ed. G. Haenel), Bonn 1842, col. 1478.
[150] Sozomene, *Ibidem*. Vezi şi Popescu E., *Bretanion şi Gerontius (Terentius)*…, 121-122.
[151] Ieronim, *De viris illustribus*, CXXXI (ed. E.C: Richardson) (=Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur), vol. XIV, Leipzig 1896, 54: „Theotimus, Scythiae Tomorum episcopus, în morem dialogorum et veteris eloquentiae breves commaticosque tractatus edidit. Auio eum et alia scribere.
[152] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină*…, p. 93.
[153] Sozomene, HE, VII, 26, 341-342.
[154] Caracterizaţi ca tribul „cel mai crud dintre toate celelalte; cf. Iordanes, *Getica*, XXIV, 121, ed. T. Mommsen, 89.
[155] Iordanes, *Getica* XXIV, 121.
[156] Socrate, HE, VI, 112, în PG, vol. LXVII (ed. J. P. Migne), Paris 1864, coll. 701-702.

barbar»[157]. Ce fel de filosofie poseda Teotim? Poate că studiase printre greci; sau cunoştea o «monastica filosofia», adică teoria şi practica vieţii monahale pe care el o trăia. În opera sa «Sacra parallela», sfântul Ioan Damaschin s-a servit şi de operele lui Teotim. Din puţinele fragmente rămase, deducem că episcopul de Tomis se ocupa mai ales cu probleme de natură morală[158].

Nu cunoaştem în ce mod episcopul Teotim a intrat în relaţii cu sfântul Ioan Gură de Aur, episcopul Constantinopolului († 407). Acesta, spre anul 399, trimite misionari pentru «sciţii, nomazi la Istru»[159]. Aceşti nomazi sunt migratorii prezenţi aici: goţii şi hunii. La dânşii se referă sfântul Ieronim atunci când scrie ca «hunii învaţă psaltirea, frigul Schytiei se încălzeşte cu căldura credinţei»[160]. Este foarte posibil ca episcopul Teotim să fi colaborat în regiunile Dunării de Jos[161] la opera misionară a episcopului de Constantinopol.

În anul 400 participă la Constantinopol la un sinod prezidat de Ioan Gură de Aur, în care se aduc 7 acuze (una era de simonie) împotriva episcopului de Efes, Antim[162]. De mai multe ori, documentele ni-l prezintă la Constantinopol, în cadrul unor sinoade. Într-unul din acestea, ţinut în anul 403, Teotim este alături de episcopul acestui oraş, Ioan Gură de Aur, pentru a-l apăra de falsele acuze ce i se aduceau. Din discursul pe care-l ţine în apărarea operei şi vieţii teologului din Alexandria, Origene, ne putem da seama că episcopul de Tomis cunoştea foarte bine tot ce scrisese Origene. Teotim declara: «Ştiu că în cărţile lui Origene nu se găseşte nici o învăţătură falsă»[163].

Ca şi pentru episcopii prezentaţi anterior, nici pentru Teotim nu cunoaştem anul morţii sale. În «Acta sanctorum» este numărat printre sfinţi la data de 20 aprilie[164].

Scriitor de limbă greacă, cunoscut contemporanilor prin viaţa şi opera sa, Teotim rămâne un personaj important pentru Scythia Minor. Era un misionar ca şi sfântul Nichita din Remesiana; în plus, era un ascet. Intervenţia sa în apărarea lui Origene ni-l prezintă ca pe unul ce stăpânea bine cultura teologică a timpului. Relaţiile cu Ioan Gură de Aur l-au ajutat probabil în aprofundarea principiilor sale de „filozofie” (de viaţă monahală) şi în perfecţionarea exprimării literare a scrierilor sale. Totuşi, din puţinele fragmente rămase nu ne putem face o imagine generală asupra operei sale. Este primul episcop denumit «scit». Aceasta ne face să ne gândim la

---

[157] Nichifor Calixt, HE, XII, 45 (ed. H. Grentz) (= Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur), vol. 98, Berlin 1966, 112. Calixt este un istoric bizantin din secolul al XIV-lea. Scopran C., *La continuité de la popolation et des traditions getes dans le conditions de la romanisation de la Scythia Minor*, în „Pontica (1973), 137-151.

[158] Ioan Damascenul, *Sacra Parallela*, în PG, (Patres Graeci, ed. M. Le Quien), vol. XCVI, Paris 1864, coll. 241-242; 319-320; 364; 519-520; 525-526; 533.

[159] Teodoret de Cyr, HE, V, 31 (ed. L. Parmentier) (=GCS), Leipzig 1911, 330-331.

[160] „Huni dicunt Psalterium, Scythae frigora fervent calore fidei, cf. Ieronim, *Epistola CVIII: Ad Laetam de institutione filiae*, 2 (ed. I. Hilberg), în CSEL, vol. LX, Viena-Lipsia 1912, 292. Sibiescu V., *Activitatea misionară a sfântului Ioan Hrisostom printre Goţi*, în GB (1973, 375-388.

[161] Cf. Zeiller J., *Les origines*, 547-548.

[162] Palladio de Heleonopolis, *Vita s. Ioannis Chrysostomi*, XII, în PG, vol. LXVII (ed. J.P. Migne), Paris 1860, col. 179.

[163] Cf. Socrate, *Istoria Bisericească* VI, 12. (HE, VI, 12, în PG, vol. LXVII, col. 701AB).

[164] Acta Sanctorum Aprilis, vol. II, Paris şi Roma 1866, p. 753. GEYER F., *Theotimos, Bischof aus Tomis* (=PRE), VOL. 9 (1934), Stuttgart 1934, col. 2255.

o Schytia Minor ce-şi dezvoltă propriile caracteristici creştine, în contextul diferitelor populaţii prezente aici: greci, romani, daco-geţi, huni, goţi.

Mai târziu, în cadrul celui de-al patrulea Sinod ecumenic (Calcedon, 451), arhimandritul Carasos din Constantinopol invoca pentru apărarea sa numele lui Teotim ca fiind numele unei autorităţi de prim rang în apărarea şi păstrarea credinţei Părinţilor de la Niceea: «Când sfântul Teotim m-a botezat la Tomis, el mi-a poruncit să nu am alte simboluri de credinţă (în afară de cel de la Niceea)»[165] şi dacă după atâta timp, Carasos a invocat memoria lui Teotim, aceasta înseamnă că episcopul de Tomis reprezenta într-adevăr o autoritate în ambientul bisericesc de atunci. Biserica l-a trecut pe Teotim I în rândul sfinţilor, pomenirea lui făcându-se în ziua de 20 aprilie[166].

Urmează în scaunul episcopal de Tomis episcopul **TIMOTEI**, fără a şti dacă a fost succesorul său direct. Timotei este prezent la sinodul ecumenic de la Efes (431) şi se află în grupul episcopilor care păstraseră intactă credinţa; alături de dânsul se afla Atanaziu, episcop de Develtum. Pentru dovedirea ţinutei sale ortodoxe, episcopul Timotei şi-a pus semnătura pe sentinţa de condamnare a lui Nestorie, care a fost întocmită, citită şi subscrisă chiar din prima şedinţă a Sinodului[167]. Episcopul nostru a semnat aici cele «12 anateme» ale lui Ciril din Alexandria, ca şi condamnarea ereticului Nestoriu. Între semnăturile participanţilor, el se află la numărul 170: «Timotheus episcopus...provinciae Scythiae decernens subscripsi»[168]. Nu avem alte detalii despre viaţa sa.

Este foarte probabil ca ultimii ani ai vieţii sale să nu fi fost deloc liniştiţi. Hunii invadaseră din nou provincia, coborând apoi în teritoriile imperiale. Armata bizantină reuşeşte cu greu să stăvilească atacurile lor repetate. În anul 477 aceştia ocupă Tomisul.

Împăratul Marcian (450-457) este constrâns să îi cedeze lui Hernakh, fiul lui Attila, şi aliatului său, Candax, unele teritorii din Scythia Minor, unde ei se stabilesc împreună cu alte triburi germanice. Imperiul s-a folosit de aceşti invadatori. Ei au contribuit apoi la menţinerea rolului defensiv strategic a valului construit de împăratul Traian, luând astfel numele de gropari[169].

Darul cel mai preţios, pe care Timotei l-a adus din Efes, în eparhia sa, a fost, netăgăduit, însufleţirea pentru Născătoarea de Dumnezeu şi rodul cel mai frumos al călătoriei sale la acest sinod a fost zelul său de a răsădi cultul Mariei în bisericile din Sciţia şi în inimile credincioşilor sciţi[170].

Înainte de anul 448, ca episcop de Tomis era **IOAN**. Bun cunoscător al teologiei timpului, dânsul apăra credinţa în disputele cu ereticii nestorieni monofiziţi. Tradusese în limba

---

[165] Festugiere A.J., *Actes du Concile de Calcédonie. Sessions III-VI (La Définition de la Foi)* (=Cahiers d'Orientalisme, IV), Geneva 1983, 52. Vezi şi Coman I., *Sfântul Teotim I, episcopul Tomisului, invocat drept autoritate a dreptei credinţe în cadrul lucrărilor sinodului IV ecumenic (451),* în BOR (1989), p. 92-96. Vornicescu N., *Primele scrieri patristice,* 43-48.
[166] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p.71-72.
[167] Nechita Runcan, *Valenţe universesale ale creştinismului dobrogean în primele şasse secole…*, p. 146.
[168] MANSI, vol. IV, Granz 1960, coll. 1211sq; 1368.
[169] Soutzo M.C., *Monuments antiques de la Dobrudja*, în „Revue archéologique, vol. 2, Paris 1881, 214.
[170] Nechita Runcan, *Valenţe universesale ale creştinismului dobrogean în primele şasse secole…,* p. 147.

latină extrase din scrierile lui Teodor de Mopsuestia, Teodoret din Cyr şi Euteriu din Tyana[171]. A murit în anul 448, înainte de sinodul ţinut la Constantinopol în luna noiembrie a acelui an, în care, după o revizuire a actelor conciliare de la Efes, este condamnat Eutichie, unul dintre promotorii monofizismului[172].

În cadrul sinodului îl întâlnim pe **ALEXANDRU** «reverendissimus episcopus Tomitanorum civitatis, provinciae Scythiae»[173]. El semnează actele sinodului pe locul al şaptelea. Numele său îl întâlnim şi la sinodul ecumenic din Calcedon (451). Numai o dată îl găsim între semnatari, în a treia şedinţă, când este depus patriarhul Dioscur din Alexandria, unul dintre conducătorii latronicium ephesinum[174].

Lista în greacă cu numele lui Alexandru este rezultatul unei compilări făcute pe la anul 600. Varianta latină a fost făcută pe fondul controversei celor „trei capitole" (545-555)[175].

Nu se poate admite că Scythia Minor nu a fost prezentă la lucrările conciliare din motive de opinii doctrinare diferite. Mai curând despre condiţiile dificile prin care trecea provincia au împiedicat episcopul să fie prezent. Hunii erau stăpâni pe Dunărea de Jos şi Scythia era la discreţia lor. În 449 Teodosiu al II-lea semnase un tratat umilitor cu ei, dar în anul următor Marcian nu l-a mai respectat. Răspunsul din partea hunilor ajunge curând. Credem că în acest context Alexandru consideră că datoria lui principală era aceea de a rămâne alături de credincioşii săi. Devastarea Scythia Minor a dus biserica în condiţii grave de viaţă[176]. „Scythia Minor a fost una dintre rarele, dacă nu singura, care nu a fost reprezentată la sinodul din Calcedon"[177].

Activitatea lui Alexandru ca episcop de Tomis a fost de scurtă durată.

Printre cei 197 participanţi la al III-lea Sinod ecumenic de la Efes (431), care au semnat actele şi hotărârile acestuia, se numără şi episcopul Timotei II din Scythia Minor, căruia i-a fost dedicată şi o inscripţie în necropola Tomisului[178].

De asemenea, în anul 458, într-o scrisoare trimisă împăratului Leon (457-474), îl întâlnim pe episcopul **TEOTIM al-II-lea**[179]. Prezenţa lui se verifică în aceleaşi situaţii de dispute cauzate de monofizism. Sinodul din Calcedon nu a reuşit să calmeze spiritele. Noul patriarh de Alexandria, Timotei Elur, era un susţinător al ucenicilor lui Eutichie, iar împăratul, preocupat de readucerea calmului şi de clarificarea diferitelor poziţii, le cere conducătorilor

---

[171] Marius Mercator, *Monumenta ad haeresim Nestoriana*, în PL (Patres Latini), vol. XLVIII (ed. J.P. Migne), Paris 1862, coll. 1087-1088.
[172] Vornicescu N., *Primele scrieri patristice*, 48-50.
[173] Concilium universale Calcedonense (=Acta conciliorum oecumenicorum) (ed. E. Schwartz), Berlin-Lipsia 1935, vol. II, I, 1, p. 148; II, III, 2, 132. MANSI, vol. VI, col. 756.
[174] Hefele K.J., *Conciliengeschichte*, vol. 2, Freiburg 1855, 322.
[175] Schwartz E., *Über die Bischoflisten der Synoden von Kalkedon, Nicaea und Konstantinopel*, München 1937, p. 53-54. Despre evoluţia acestor liste şi despre numele lui Alexandru vezi Laurent V., *La Scythie Mineure fut-elle representée au concile de Calcedonie?*, în „Études Byzantines (1945), 115-126.
[176] Vulpe R., *Histoire*, 319-320.
[177] Laurent V., *La Scythie Mineure*, 126.
[178] Pr. Ioan G. Coman, *Scriitori teologi în Scythia Minor*, în vol. „*De la Dunăre la Mare*…, p. 77.
[179] Epistula Theotimi episcopi Scythiae ad Leonem Imperatorem, în MANSI (J.D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, 31 vol., Florenţa-Veneţia 1757-1798; retiparire şi continuare îngrijita de L. Petit şi J.B. Martin, 60 vol., Paris 1899-1927) vol. VII, col. 545.

diferitelor comunităţi creştine să îşi exprime părerea cu privire la deciziile luate la Calcedon, precum şi pentru alegerea lui Elur. În răspunsul său, Teotim îi recomandă împăratului să se ocupe de binele şi pacea bisericii. Apoi continuă, exprimându-şi adeziunea totală faţă de deciziile de la Calcedon şi încheie cu părerea că patriarhul alexandrin trebuie să fie expulzat din biserică şi anatemizat[180]. Aceeaşi era şi convingerea episcopilor din Moesia inferior (Abrittus, Apiaria, Durostorum, Nicopolis, Novae şi Odessos). Nu avem alte informaţii despre Teotim al II-lea[181].

După o pauză de jumatate de secol, la Tomis îl întâlnim pe episcopul **PATERNUS**. În timpul lui Anastasius, când datorită reformelor administrative şi economice ale acestui împărat, viaţa imperiului, în general, şi cea urbană, în special, au cunoscut o perioadă de mare prosperitate, scaunul de la Tomis, metropola provinciei Scythia Minor, este înălţat la rangul mitropoliei, iar în oraşele de pe teritoriul acestei provincii se înfiinţează alte 14 episcopate. Primul **mitropolit** al Tomisului este acest Paternus, al cărui nume este înscris pe valorosul disc de argint aurit din anul 498, păstrat la Muzeul Ewrmitage din Petrograd[182]. Tot el semna al şaptelea între cei 20 de mitropoliţi prezenţi la Sinodul de la Constantinopol „Paternus misericordia Dei episcopus provinciae Scythiae metropolitanus”[183]. Numele său se află pe cunoscutul disc de argint descoperit la Poltava (Ucraina), disc care aparţinea probabil Bisericii din Tomis[184].

Veridicitatea celor de mai sus este susţinută şi de un alt document, din anul 519, - o scrisoare a legaţilor papali din Constantinopol – către acelaşi papă, care informa despre tulburările pe care „călugării sciţi” le provocau în legătură cu formula theopasită, şi-l recomanda pe Paternus lui Justinian că nu aderă la această formulă. Printre rândurile scrisorii, apare formula : „Isti de sua provincia episcopos accusant inter quoset Paternus Tomitanae civitatae antistes”. Aşadar este vorba de mai mulţi episcopi, între care şi Paternus, care este întâistătător[185].

Paternus intră în disputele cristologice, unde vor fi prezenţi şi «călugării sciţi»[186], care voiau să impună formula lor theopascită: „uno de Sancta Trinitate passus est carne”, considerată în întregime conformă cu învăţătura de credinţă a bisericii universale,[187] călugări care proveneau cu multă probabilitate de la gurile Dunării. McGuckin afirmă că veneau de la Dunăre[188]. Ei îl acuză pe Patern şi pe alţi episcopi „din provincia lor”. Ne este greu să precizăm care erau ceilalţi episcopi, întrucât în Scythia Minor, din câte ştim, era un singur episcop. Ei îşi aveau reprezentaţii

[180] Morin G., *Le témoignage de Jean de Tomi sur les hérésies de Nestorius et d'Eutyches*, în „Journal of Theological Studies, VII (1956, 74-79).
[181] Vornicescu N., *Primele scrieri patristice,* 50-51.
[182] ****Izvoarele creştinismului românesc*…, p. 204.
[183] Nechita Runcan, *Valenţe universale ale creştinismului dobrogean*…, p. 151.
[184] Barnea, *Les monuments*, 71-73.
[185] Dr. Nicolae V. Dură, *Mitropolia Dobrogei între trecut şi prezent*, în Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei, Constanţa, 2001, nr. 9, p. 114.
[186] Vornicescu N., *Primele scrieri patristice,* 74-79
[187] McGuckin J.A., *The „Theopaschite Confession (Text and historical Context) : a Study în the Cyrilline Re-interpretation of Calcedon,* în Journal of Eccl. History (1984), 239-255. Baconsky T., *Un document patristic straromân: Epistola către africani a călugărilor sciţi*, în BOR (1985), 108-115.
[188] McGuckin J.A., *o.c.,* p. 243: roughly the area south of the mouth of the Danube.

la Constantinopol şi prin ei îl acuzau pe Patern de nestorianism în faţa împăratului Iustinian[189]. Paternus soseşte în capitala imperială pentru a se apăra. Aici îl întâlneşte pe împărat şi pe legaţii papei Hormizda (514-523). Deşi Iustinian era favorabil convingerilor doctrinale eronate ale călugărilor sciţi, totuşi, nu ia nici o măsură împotriva episcopului de Tomis.

În anul 520 îl întâlnim din nou pe Paternus la Constantinopol, unde participă la un sinod pentru alegerea patriarhului oraşului. Printre semnatari, Patern semnează al şaptelea cu numele de: „Paternus, misericordia Dei, episcopus provinciae Scythiae metropolitanus”[190]. Noutatea este cuvântul metropolitanus. În urma alegerii, conform uzanţei timpului, alegătorii îi scriu papei, comunicându-i numele celui ales. Acest fapt intră în practica canonică a Bisericii, practică care consfinţea dreptul papei de a recunoaşte şi aproba numirile înalţilor clerici ai Bisericii. De fapt, acest drept al pontifului roman recunoscut atunci, şi mai târziu (până la 1054), şi de Bisericile orientale este folosit pentru a demonstra puterea şi autoritatea primaţială a urmaşului sfântului Petru, garantul unităţii Bisericii Catolice.

Nu ştim dacă Paternus s-a întors la Tomis. Provincia era invadată de slavi, care după puţin timp ameninţă şi cetatea imperială. Iustinian îşi dă seama de gravitatea pericolului; în urma unei campanii victorioase, întăreşte un mare număr de cetăţi ale Scythiei Minor. În centrul atenţiei era oraşul Tomis[191].

Seria episcopilor de Tomis se încheie cu **VALENTINIAN**, al cărui nume apare în cadrul disputelor celor „trei capitole” cu ereticii monofiziţi. Monofiziţii cereau ca preţ pentru reconcilierea lor cu biserica oficială condamnarea persoanei şi a operei lui Teodor din Mopsuestia (+428), condamnarea scrierilor lui Teodoret din Cyr (+458) împotriva lui Ciril din Alexandria şi condamnarea scrisorii episcopului de Edesa, Ibas (457) împotriva sfântului Ciril[192]. În anul 549, doi clerici îi scriu episcopului de Tomis despre confuziile cauzate de aceste dispute, confuzii în care era implicat şi papa Vigiliu (537-555). Valentinian îi scrie papei, care îi răspunde pe data de 15 martie 550. S-a păstrat numai scrisoarea lui Vigiliu către Valentinian. La 15 martie 550 papa îi răspunde „delectissimo fratri Valentiniano episcopo de Tomis provinciae Scythiae”[193]. Din scrisoare aflăm că în Scythia Minor pătrunseseră tot felul de zvonuri false referitoare la persoana papei şi cum papa aflase despre reprezentanţii bisericii din Tomis la Constantinopol[194]. De aceea, îl şi îndeamnă pe episcopul de Tomis să-i avertizeze pe credincioşii săi să nu dea crezare zvonurilor lui Rustic şi ale lui Sebastian. Papa încheie, exprimându-şi hotarârea de a respecta toate deciziile sinoadelor ecumenice din Niceea, Constantinopol, Efes şi Calcedonia, iar dacă Valentinian mai are şi alte probleme, îl invită în capitala imperială pentru a

---

189 Thiel A., *Epistolae romanorum pontificum*, Brunsbergae 1868, 872.
190 MANSI, vol. VIII, coll. 481.491-492.
191 Istoricul Procopiu ne-a lăsat o listă a cetăţilor întărite acum: Abrittus, Tropaeum Traiani, S. Cyrillus, Capidava, Carsium, Troesmis, Ibida, Aegyssus, Halmyris, Callatis (De aedificiis IV, 7). (Procopiu, *De aedificiis*, IV, 7, 293.308).
192 Simonetti M., *Tre capitoli*, în „*Dizionario patristico e di antichita cristiane*, vol. 2, Roma 1984, coll 3507-3508.
193 MANSI, vol. IX, coll. 351ss.
194 Diferiţi autori se exprimă în aceşti termeni: reprezentanţi permanenţi ai intereselor bisericii din Tomis: cf. Barnea I.-Vulpe R., *Din istoria Dobrogei*, vol. II, p. 459. Conţinutul izvoarelor nu arată o reprezentare permanentă în capitală. Nu se neagă, dar nici nu se afirmă.

discuta personal cu dânsul şi a se convinge personal că nu a făcut nimic care ar putea fi contrar sinoadelor. Scrisoarea a fost încredinţată lui Ioan, pentru ca acesta să o transmită destinatarului prin Maxenţiu.

După câte ni se pare, Valentinian nu a mers la Constantinopol, mulţumindu-se probabil cu răspunsul scris al papei. Numele lui se găseşte de două ori în al doilea sinod ecumenic de la Constantinopol (553), dar este foarte posibil să nu fi participat personal[195].

Cu aceasta se sfârşesc ştirile pe care le avem despre episcopul Valentinian, dar şi despre Eparhia Tomisului. Deşi informaţiile istorice despre ea încetează cu anul 553, totuşi ea îşi va fi continuat existenţa un timp, în pofida numeroaselor incursiuni ale avarilor, care, în 587, au distrus principalele aşezări din Scythia Minor şi Moesia Inferior[196].

Informaţiile pe care le avem despre episcopii de Tomis ne ajută să vedem într-înşii persoane care au menţinut mereu calea cea dreaptă în păstrarea credinţei şi păstorirea poporului încredinţat, aceasta în pofida nenumăratelor dificultăţi cu care se confruntă această provincie.

---

[195] Sacrosanta Concilia… (ed. F. Labbe), Paris 1744, vol. V, p. 549-550. Vornicescu N., *Primele scrieri patristice,* 51-54.

[196] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 149.

CAPITOLUL II.

2.1. CIVILIZAȚIA CREȘTINĂ ÎN SCHYTIA MINOR. BASILICI CREȘTINE DESCOPERITE ÎN SEC. I-VII d. Hr.

Intensitatea vieţii creştine de pe teritoriul cuprins între Dunăre şi Mare este demonstrată de numeroase vestigii arheologice creştine descoperite aici. Cele mai importante dintre acestea sunt, fără îndoială, ruinele vechilor bazilici[197].

Harta provinciei *Scythia Minor* cu centrele în care s-au descoperit bazilici creştine

---

[197] Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine în contextul etnogenezie româneşti din sec. III-VII în Dobrogea*, în vol. „*Monumente istorice şi izvoare creştine*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului şi Dunării de Jos, Galaţi, 1987, p. 30.

Descoperirile arheologice vin în sprijinul existenţei unor construcţii cu destinaţie specială, care au servit ca biserici. I. Barnea este de părere că, după forma lor, două treimi din basilicile creştine descoperite la nordul Dunării sunt de tip elenistic (în general trinave cu absidă semicirculară). Mai mult, în oraşele romane din interiorul Scythiei Minor se observă trăsături arhitecturale greceşti la basilicile mari trinave (spre exemplu : cele trei basilici cu trei nave de la Tropaeum Traiani de la sfârşitul sec. al V şi începutul celui următor). Prezenţa atriului triporticus (prin dispariţia porticului de răsărit al atriului quadriporticus) şi a nartexului la basilicile de la Tropaeum Traiani scoate în evidenţă simbioza greco-romană reflectată în planul basilical trinav la cumpăna sec. V-VI[198].

După retragerea administraţiei şi a legiunilor romane din provincia Dacia, prin anii 271/275, s-au creat premise favorabile pentru răspândirea şi organizarea creştinismului în tot spaţiul carpato-dunărean. La aceasta a contribuit şi faptul că în timpul lui Constantin cel Mare Câmpia munteană a reintrat în stăpânirea imperiului, deci legăturile permanente ale locuitorilor de aceeaşi limbă de pe ambele maluri ale Dunării au contribuit la răspândirea masivă a învăţăturii creştine.

Acest lucru este confirmat şi de un număr apreciabil de piese arheologice paleocreştine, descoperite în peste o sută de aşezări daco-romane (în număr mult mai mare s-au descoperit în Scythia Minor).

Creştinismul şi răspândirea lui în Dacia Pontică este confirmată, de numeroase mărturii arheologice iar în decursul anilor, au fost prezervate în patrimoniul cultural un număr impresionant de monumente epigrafice, de o mare valoare pentru ştiinţa românească. Ele au făcut adeseori obiectul unor importante studii şi cercetări, dintre care, noi, le vom prezenta pe cele mai importante[199].

În ultimele decenii, literatura arheologică a consemnat descoperiri cu caracter creştin, în număr din ce în ce mai mare, pentru un ţinut restrâns, cum este cel cuprins între Dunăre şi Mare. Explicaţia acestui fenomen constă în faptul că, de-a lungul secolelor, pe vatra acestei provincii româneşti s-au succedat civilizaţii de o importanţă capitală pentru etnogeneza românilor, lăsând posterităţii o moştenire testimonială care azi constituie faima patrimoniului nostru cultural.

Vestigiile de factură creştină ocupă un loc special în interpretarea istoricilor, atât pentru valoarea lor în sine, cât şi pentru semnificaţia lor în legătură cu spiritualitatea ca atribut al fiinţei noastre etnice.

Într-adevăr, este de neconceput vreo consideraţie istorică legată de românii din Carpaţi şi de pe ambele maluri ale Dunării, până la Marea Neagră, fără înţelegerea şi valorificarea fondului sufletesc creştin, care s-a născut odată cu începutul simbiozei daco-romane[200].

Vasile Pârvan, primul dintre învăţaţii români care a abordat integral, în 1911, studierea creştinismului daco-roman într-o lucrare de temeinică documentare ştiinţifică şi largă respiraţie

---

[198] Cf. SCIVA, 41, 1990, 3-4, p. 315 şi SCIVA, 43, 1992, 4, p. 433; M. Sâmpetru, op. cit., p. 90, 130 şi nota 138.

[199] Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine în contextul etnogenezie româneşti din sec. III-VII în Dobrogea*, în vol. „*Monumente istorice şi izvoare creştine*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului şi Dunării de Jos, Galaţi, 1987, p. 30.

[200] Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine*…, p. 52-54.

istorică, examinând critic ştitirile literare, datele lingvistice şi arheologico-epigrafice, a ajuns la concluzia că începuturile creştinismului în Dacia Romană, în secolele II-III, constituie o realitate indiscutabilă, noua religie fiind adusă aici de orientalii militari şi civili, din regiunile de baştină. Astfel, Legiunea a V-a *Macedonica* ţinuse vreme lungă garnizoană în Palestina, chiar în timpul vieţii lui Iisus Hristos, aşa că soldaţii ştiau tot ce se lega în acel timp de Ierusalim: predica lui Iisus, procesul cu fariseii, răstignirea, revolta evreilor, dărâmarea Templului etc. S-a nimerit însă că tocmai această legiune să fie mutată în castrul de la Igliţa *(Troesmis),* pe malul Dunării, aproape de Măcin. Veteranii împrăştiaţi în satele Dobrogei erau, aşadar, un fel de cronică vie a tuturor întâmplărilor legate de evenimentele de la începutul creştinismului. Nu numai atât. Aceeaşi legiune, în generaţia următoare a fost aşezată chiar în mijlocul Daciei, la Turda *(Potaissa),* împrăştiind şi pe aici veterani. Astfel, nepoţii şi strănepoţii legionarilor care dărâmaseră Ierusalimul puteau asculta în fiecare zi ceea ce bunicii şi străbunicii văzuseră cu ochii în ţara de unde pornise noua învăţătură. [201] Mai mult, chiar din epoca lui Traian, creştinismul era foarte răspândit în Asia Mică şi [în] Peninsula Balcanică. O vedem din scrisorile lui Pliniu către împărat. Aşa se explică pentru ce găsim ruine atât de însemnate de biserici *(basilica)* în Dobrogea. Dacă Episcopul din Tomis ia parte chiar la cele dintâi Sinoade ecumenice, aceasta e o dovadă concretă că Biserica fusese organizată aici de timpuriu. Aşadar, afirmaţia celor care pun începutul creştinării daco-romanilor abia în secolul al IV-lea nu se potriveşte cu faptele. [202]

Şi chiar dacă nu toţi arheologii şi istoricii sunt de acord cu teza lui V. Pârvan, totuşi acceptă ideea creştinismului generalizat în Dacia pe timpul lui Constantin cel Mare şi după aceea, ca rezultat al misionarismului iniţiat şi susţinut de comunităţile şi episcopatele din sudul Dunării[203].

Astăzi, după descoperirile, achiziţiile şi întocmirea unor noi repertorii, mult mai bogate, de monumente şi de materiale paleocreştine, precum şi după publicarea de studii şi monografii pe această temă, se susţine că majoritatea copleşitoare a materialelor de caracter creştin incontestabil şi cu mare pondere documentară datează îndeosebi din secolele IV-VI. Prin urmare, înainte de Constantin cel Mare nu se poate vorbi cu susţinere documentară, de o generalizare a creştinismului în lumea daco-romană, ci numai de începuturile sale, în condiţii de intoleranţă şi de persecuţie din partea autorităţilor romane[204]. Foarte multe obiecte vechi creştine, monumente funerare cu inscripţii şi bazilici (sec. IV-VI) s-au descoperit în Dobrogea, pe atunci Scythia Minor. Şi totuşi, cu toată tăcerea mărturiilor istorice şi arheologice, este posibil ca şi la Tomis dar şi în Scythia Minor să se fi aflat creştini încă înainte de părăsirea Daciei de către împăratul Aurelian (270-275), aşa cum întrezărise cu peste o jumătate de secol în urmă arheologul Vasile Pârvan şi aşa cum afirmă azi unul din istoricii noştri de frunte, spunând că la străvechii locuitori

[201] Simion Mehedinţi, *op. cit.*, p. 47-48.
[202] Idem, p. 48.
[203] Prof. Univ. Dr. Dumitru Protase, *Istoria Românilor*…, p. 587.
[204] Idem, p. 589.

de la Dunăre „creştinarea a început poate mai devreme decât ne lasă să înţelegem inscripţiile şi monumentele, adică înainte de Constantin cel Mare”[205].

Se mai argumentează că din perspectiva arheologică, persistenţa civilizaţiei materiale nu poate fi concepută în afara continuităţii populaţiei, iar dovezile arheologice, permanent completate, provin atât din zonele romanizate ale Daciei, cât şi din regiunile dace exterioare Imperiului (Crişana, Maramureş, Moldova de Nord, Bucovina); se adaugă şi Scythia Minor (Dobrogea), aflată până în secolul VII sub tutela neîntreruptă a administraţiei romano-bizantine.

Astfel, din timpul stăpânirii romane şi din secolele următoare, se păstrează:

- urme de aşezări omeneşti, cu locuinţe de tip bordei, la Obreja, Cristeşti, Iernuţ, Reci etc.;
- castre şi fortificaţii numeroase în sudul Munteniei, în Oltenia şi în Banat;
- cetăţi de pământ întărite în Transilvania, în zona fostelor voivodate întărite ale lui Gelu şi Glad;
- ceramica bine păstrată de factura dacică (lucrată manual), romana (lucrată la roată), sau olărie mixtă, cu elemente combinate, daco-romane;
- depozite de obiecte de uz casnic, unelte, arme, obiecte de cult creştin, podoabe de argint (din secolele al II-lea – al III-lea);
- tezaure monetare romane, fluctuante ca bogaţie şi frecvenţă acoperind cu probe numismatice secolele al II-lea şi al III-lea;
- morminte şi cimitire de rit tradiţional dacic (prin incinerare), de asemenea din secolele alII-lea şi al III-lea la Alba Iulia, Ighiu, Zlatna, Ocna Sibiului etc;
- morminte şi cimitire de rit roman (prin înhumare), din secolele al II-lea şi al III-lea, la Soporul de Câmpie, sau cimitire daco-romane din secolele al IV-lea – al VIII-lea, la Alba Iulia, Brăţei, Moigrad, Reci etc; marile cimitire cu sute de morminte, ca cele de la Soporul de Câmpie sau Brăţei, indica zone demografice importante.

Consultând hărţile ce cuprind răspândirea obiectelor destinate cultului religios creştin anexate lucrării istoricului Nicolae Gudea „Din istoria creştinismui la români. Mărturii arheologice“ s-a putut realiza următoarea grupare a acestora[206] :

1. **Talismane şi simboluri**:

a) pietre de inel cu simboluri gnostice (Porolissum, Apulum, Micia, Romula, Orlea, Drobeta);
b) pietre de inel cu simboluri creştine (Potaissa, Transilvania, Apulum, Romula);
c) inele de metal cu simboluri Creştine şi inscripţii pe placă (Bologa, Potaissa, Dierna, Ulpia Traiana, Sucidava);
d) inele de matal care au cruce pe placă (Râul Caraş, SacoşuTurcesc);
e) pandantive în formă de cruce (Porolissum, Romula, Dubovac, Vrŝac);

[205] P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1969, p. 96.
[206] N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe de Oradea, 1988.

f) accesorii pentru îmbrăcăminte cu simboluri creştine: broşe (Micia), broşe pentru curea de tip Sucidava (Ampulum, Bratei, Noşlac, Szőreg, Pecica); catarame în formă de cruce (Bratei, Orlea, etc.,) aplice pentru curea (Feisa); pandantive (Palatea);
g) articole funerale gnostice (Dierna).

2. **Monumente vechi din piatră** sau alte obiecte de folosinţă comună care mai târziu li s-au dat un caracter o semnificaţie creştină:

a) pietre de mormânt (Napoca, Potaissa, Ampelum, Gilău) dar şi Ulmetum;
b) materiale ceramice pentru construcţie (Romula);
c) diverse vase cu simboluri creştine adăugate după data de fabricaţie (Porolissum, Poian, Micăsasa, Cumidava);
d) vase incizate cu imagini de peşte după data fabricaţiei (Gherla);
e) capace de vas (Porolissum, Resculum, Micia, Ulpia Traiana, Cumidava, Tibiscum, Caransebeş);

3**. Obiecte** folosite în serviciul divin:

a) candelabre (Biertan);
b) vase liturgice (Biertan);
c) potire euharistice (Porolissum, Ulpia Traiana);
d) instrumente pentru ştampilarea pâinii euharistice (Palatea, Jabări);
e) lămpi de bronz şi suporturi pentru lampă (Dej, Gherla, Porolissum, Romula,Răcari);
f) lămpi de pământ: cu monograma lui Christos sau cu crucea pe platou (disc) (Apulum, Transilvania, Romula, etc.); cu crucea la bază (Iliuşa, Mercheaşa, Apulum, Ulpia Traiana, etc), cu diferite simboluri creştine (Romula, etc.) cu păsări pe platou (disc) (Romula);
g) linguri eucharistice din argint (Transilvania, Deleni, Dierna)

4. Diferite **alte obiecte** creştine :

a) statuete simbolice (Porolissum);
b) vase cu imagini de peşte (Micia, Micăsasa);
c) amfore (Tg. Secuiesc);
d) vase cu simboluri creştine incorporate la fabricare (Cristeşti, Micăsasa);
e) inscripţii (Romula);
f) pietre de mormânt cu simboluri creştine (Slăveni, Racoviţa);
g) reliefuri votive creştine (Romula);

5. **Descoperiri creştine** (biserici) (Porolissum, Slăveni)

6. **Matriţe** pentru articole creştine din metal (Sânmiclăuş)

7. **Obiecte şi descoperiri** în aşezări şi forturi pe malul stâng al Dunării (de la gura Tisei la gura Oltului în perioada romană târzie şi Bizanţul timpuriu Nicolae Gudea şi-a întocmit tabelul, bazându-se pe analogii şi cunoaşterea inventarului de ritual şi cult creştin, afirmând în felul acesta, existenţa reală a creştinismului timpuriu pe teritoriul nostru, evideţiindu-se de la sine că noua religie a apărut mai întâi în centrele urbane.

Spiritualitatea creştină a Scythiei Minor se caracterizează printr-un material documentar din această arie geografică, cunoscut până acum din izvoare arheologice, inscripţii şi texte literare. Aceasta ne prezintă, în această regiune, adeziunea la o Ortodoxie puternică, exprimată simplu, cu fragmente luate din Sfânta Scriptură[207].

Din cele spuse mai sus putem spune că vestigiile arheologice paleocreştine din Dobrogea pot fi împărţite în trei grupe : **inscripţii funerare, obiecte de cult şi bazilici**[208].

2.2. BASILICI PALEOCREŞTINE DIN SCYTHIA MINOR.

Pătrunderea în primele secole după Hristos a creştinismului în Scythia Minor a condus, desigur, şi la cristalizarea unor comunităţi de creştini încă din secolul al III-lea d.Hr. Izvoarele istorice cum sunt Martirologiile, cât şi documentele arheologice scoase la lumină în ultimii ani sunt de natură să confirme existenţa comunităţilor creştine cel puţin în oraşele de pe litoral şi chiar în interiorul Dobrogei[209].

Era firesc ca aceste comunităţi de credincioşi să fi avut un loc de reuniune, un edificiu de cult destinat rugăciunilor şi manifestărilor liturgice, iar Scythia Minor a reprezentat fără îndoială, un receptacul al interferenţelor culturale, occidentale şi orientale, nefiind exclus ca viitoaele cercetări arheologice să ne pună în faţa unor descoperiri mai mult sau mai puţin similare celor din Roma, de exemplu.

Bazilica, al cărei nume stă la originea cuvântului **biserică** a fost la început un edificiu cu caracter laic: în epoca elenistică, o sală din Palatele regale; în epoca romană, principalul loc pentru judecarea proceselor de instruire a cetăţenilor oraşului în diverse probleme; iar apoi, forma sa, cu unele modificări, devine caracteristică locaşurilor de cult[210].

Referitor la denumirile de **ecclesia** şi **basilica** se poate face distincţia în sensul că prima era folosită mai cu seamă înainte de pacea Bisericii şi reapare sub Grigorie cel Mare, devenind apoi denumirea aproape exclusivă a lăcaşurilor de cult. Termenul de basilică are o mare folosire însă în timpul lui Constantin. În Dobrogea, Biserica creştină ca instituţie este denumită „Biserica sfântă şi universală”, aşa cum rezultă dintr-o stelă de marmură din Tomis, datată în sec. VI d. Hr[211].

Referindu-ne strict la Dobrogea, săpăturile arheologice au scos la iveală mai multe edificii de cult, numărul lor ridicându-se la cca. 35. Tipologia acestora este variată, ele putând fi împărţite după criteriul topografic în *bazilici extra moenia* (extra muros) şi *bazilici intra moenia* (intra muros). Criteriul funcţional ne obligă să operăm şi o distincţie între bazilicile cimiteriale (basilicae maryrum) şi cele parohiale (basilicae ecclesiae), primele aflându-se, de regulă în exteriorul cetăţilor, celelalte în interior. Cronnologic, bazilicile de cimitir sunt cele mai vechi, aşa cum reziltă din săpăturile şi cercetările arheologice. Încă de la început a existat o legătură strânsă

---

207 Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. IV, Ed. Vasiliana 98’, Iaşi, 2010, p. 169.
208 Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române…*, vol. I, p. 159.
209 Virgil Lungu, Adrian Rădulescu, *Misionarismul şi începuturile creştinismului în Scythia Minor*, în „Actes du XIe Congres International d’Archeologie Chretienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve et Aosta, 1986, Pontificio Instituo di Archeologia Christiana, 1989, p. 2561-2615.
210 † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 85-86.
211 I. Barnea, *Arta creştină în România*, vol. I. Bucureşti, 1980, p. 561.

între liturghie şi cultul martirilor, bazilicile de cimitir fiind ridicate pe unul sau mai multe morminte de martiri sau foarte aproape de ele, căpătând şi denumirea de martyria conciliabul. Aici aveau loc ceremonii religioase în ziua aniversării morţii martirului, zi care coincidea cu noua naştere în cealaltă lume (dia natalis)[212]. Odată cu extinderea practicii de a transporta şi a pune în lăcaşurile de cult din interiorul cetăţilor moaştele martirilor din cimitire, s-a ajuns la diluarea deosebirilor între bazilicile martirice şi cele parohiale. Exemplul cel mai elocvent de fuziune îl reprezintă bazilica de la Niculiţel.

O analiză atentă a tuturor bazilicilor din Dobrogea ne oferă posibilitatea încadrării acestora unei tipologii foarte variate, ţinând cont de criteriile : topografic, funcţional şi organizarea ecleziastică. În conformitate cu primul criteriu, poate fi observată o bipolarizare a lăcaşurilor creştine de cult în bazilici *extra muros* şi bazilici *intra muros*. Totuşi, sunt vizibile unele interferenţe ale criteriilor (topologic, funcţional) ce pot conferi unor bazilici un dublu caracter, aşa cum este cazul celor extramuros de la Tropaeum şi Histria, ce pot fi încadrate şi tipului de *ecclesia (parohială).* Dacă biserica de la Histria a fost iniţial, una cimiterială (a se vedea pastoforia), devenind apoi parohială, şi cea de la Tropaeum din afara zidurilor suferă aceeaşi transformare.

Atât bazilica de la Histria, cât şi cea de la Tropaeum (poarta de vest) pot fi circumscrise cronologic celei de-a doua jumătăţi a sec. al V-lea şi primei părţi a celui următor, când devin parohiale, fiind în concordanţă cu eforturile constructive clar observate în plan arheologic în perioada Anastasius-Iustinian, perioadă de refacere şi înflorire a Scythiei Minor.

Din punct de vedere funcţional, putem distinge *bazilici cimiteriale* (cu funcţie funerară) şi *bazilici parohiale (ecclesia, de enorie).* Dacă primele sunt proprii zonei extramuros prin excelenţă, cele de enorie au fost construite intramuros (majoritatea zdrobitoare), dar şi în afara zidurilor în cazuri excepţionale, acest lucru datorându-se creşterii numărului de creştini în sec-V-VII-lea Histria şi Tropaeum Traiani. O dovadă în acest sens este şi adaptarea edificiului de plan bazlical, orientat est-vest, dar fără absidă, din piaţa mare a oraşului Histria, la nevoile şi necesităţile comunităţii creştine din sec. V-VI[213].

Revigorarea imperiului la sfârşitul sec. al VI-lea şi începutul veacului următor se va repercuta pozitiv şi în Dobrogea, unde intensa viaţă creştină va suferi şi în planul organizării eclesiastice modificări notabile[214]. Chiar dacă legea lui Zenon (480 d.Hr.)[215] exclude în mod expres Scythia Minor de la noua organizare bisericească, datorită sărăciei şi năvălirilor barbare totuşi evenimentele de la sfârşitul sec. al V-lea şi sec. al VI-lea depăşesc starea de lucruri precară menţionată în lege, putând fi astfel aplicate şi aici prevederile acesteia. Dovezi de natură epigrafică şi arheologică vin să confirme noua organizare a Bisericii din Scythia Minor : crearea a 14 episcopate pendinte de mitropolia de Tomis.

---

[212] I. Barnea, *Arta creştină în România*, în Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 221.
[213] I. Barnea, D.I.D., II, p. 472.
[214] Em. Popescu, *Dacia,* n.s., 13, 1969, p. 403-415.
[215] *Ibidem*.

Dintre oraşele pomenite de *Notitia Episcopatum* ca sedii episcopale, Callatis[216], Tropaeum Traiani[217], Histria[218] şi Axiopolis[219] par a fi cel mai sigur în această situaţie. Deci, în noul context creat, putem distinge o *bazilică mitropolie* (cea de Tomis), 14 bazilici episcopale şi pendinte de acestea, *palatele episcopale* (cazul oraşelor Histria, Callatis şi Tropaeum Traiani).

Până în prezent se cunosc 5 bazilici extramurane: 2 la Tropaeum Traiani, şi câte una la Axiopolis, Histria, Beroe (Piatra Frecatei). Prima bazilică cimiterială de la Tropaeum se înalţă pe platoul din partea nordică a cetăţii şi a fost descoperită şi publicată pentru prima dată de Gr. Tocilescu[220]. V. Pârvan o datează în vremea lui Constantin cel Mare, puţin după moartea lui Liciniu (324)[221]. Următoarea bazilică de la Tropaeum descoperită tot în afara zidurilor, poate fi încadrată tipologic atât tipului cimiterial cât şi celui parohial[222].

Cercetările arheologice mai noi din Dobrogea au adus la lumină urme creştine şi în mediul rural, mai refractar, cel puţin la începuturi, la noua religie.V. H. Baumann a identificat în săpăturile sale din punctul „Amza", o bazilică creştină datată în prima jumătate a secolului al IV-lea d. Hr. Dacă acest locaş de cult se dovedeşte a fi creştin, descoperirea ar prezenta o mare importanţă, găsindu-ne în faţa primei biserici din mediu rural, dar şi în faţa celui mai timpuriu locaş de cult parohial creştin din Dobrogea şi din ţară[223]. Această bazilică polariza în jurul său un anume număr de credincioşi ai satului, poate şi din împrejurimi, făcând astfel dovada existenţei unei comunităţi de creştini şi în mediul rural.

O descoperire cel puţin la fel de spectaculoasă este şi aceea de la Slava Rusă, unde s-a săpat şi cercetat primul complex monahal din Scythia Minor. Acesta poate fi identificat cu una din cunoscutele „mănăstiri scitice" ce se găseau „sub dependenţa canonică a provinciei eclesiastice Scythia Minor şi a lui Paternus, episcop de Tomis"[224]. Dezvoltat iniţial în jurul unei bazilici simple cu o singură navă şi absidă (a doua jumătate a sec. al IV-lea), constituirea complexului monahal are loc în sec. al V-lea, lucrul pe care autorul cercetării nu-l evidenţiază, când bazilicii îi sunt adosate şi alte elemente : un nartex şi o capelă absidată, apoi o nouă bazilică (absidă cu o singură navă) şi o incintă care vine să individualizeze întregul complex mănăstiresc[225].

Bazilicile intramuros (eclesiae) sunt cele mai numeroase, tipologic reprezentând o varietate mult mai mare comparativ de cele cimiteriale. Această varietate rezidă din elementele

[216] Inscripţia funerară latină care atestă pentru prima dată episcopi în alt centru al Scythiei Minor în afară de Tomis; idem, I.G.L.R., Bucureşti, 1976, p. 136-137; baptisterium-ul bazilicii de tip sirian inclusă unui complex episcopal; Em. Popescu, C. Preda, P. Diaconu, *Materiale*, VIII, 1962, p. 442-445; D. M. Teodorescu, *Dacia*, n.s., 1963, p. 257-300.
[217] Existenţa a două baptisterii, una la bazilica de marmură, iar cealaltă la bazilica cu transept; I. Barnea, D.I.D., II, Bucureşti, 1968, p. 471.
[218] Bazilica cu transept şi atrium care reprezintă cu certitudine, bazilica episcopală datată în sec. VI – primii ani ai sec. VII.
[219] Baptisterium; I. Barnea, *Les monuments paleochretiens de Roumanie*, Citta del Vatican, Roma, 1977, p. 178.
[220] Gr. Florescu, *Fouille et recherches archeologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900, p. 91, fig. 60.
[221] V. Pârvan, *Cetatea Tropaeum. Consideraţii istorice…*, p. 181, fig. 27.
[222] I. Barnea, *Les monuments*…, p. 221-223.
[223] V. H. Baumann, RMI, LIX, 2, Bucureşti, 1990, p. 9-11, fig. 7-10.
[224] Pr. Vasile Gh. Sibiescu, *Călugări sciţi*, în Revista teologică, Sibiu, 1914, p. 2.
[225] A. Opaiţ, RMI, LIX, I, 1990, p. 18-28.

care le compun, consecinţă atât a necesităţilor ce ţineau de practica liturgică, cât şi a celor de natură arhitectonică. Se impune, aşadar, o analiză a fiecăreia dintre părţile constitutive ale bazilicilor din Scythia Minor. Din capul locului trebuie să arătăm că majoritatea zdrobitoare a bisericilor dobrogene sunt orientate către est, deci mai ales la început, această orientare nu a constituit obiectul unor canoane imuabile. De aceea, multe edificii creştine nu răspund acestei reguli din motive de topografie locală, a naturii terenului sau chiar a unei orientări greşit calculate[226]. Începând însă din sec. al VIII-lea, orientarea către est se afirmă în mod decisiv, iar după anul 1000 d. Hr. Ea devine normă constantă pentru bazilicile romane.

Pentru Dobrogea, abateri de la orientarea est-vest a bazilicilor sunt înregistrate la Histria (bazilica de lângă terme), Callatis, Tomis (bazilica mică) şi Tropaeum Traiani (Bazilica „cisternă"). Aceste devieri proveneau fie din faptul că unele edificii profane mai vechi au fost adaptate cultului creştin (Callatis, Tropaeum), fie că topografia oraşelor nu a permis alegerea unor orientări corecte (Tomis, Histria)[227]. Mai uşor de explicat este poziţia bazilicilor de la Ulmetum şi Arganum, unde deviaţia, fiind foarte mică, s-a datorat unor erori de calcul[228]. Cazuri de construire a unor bazilici prin transformarea unor construcţii mai vechi pot fi întâlnite atât în Scythia Minor (bazilica rurală da le „Amza"), dar şi la alte provincii romane (Montagna-Mihailovgrad, în nord-vestul Bulgariei)[229]. Concludentă este şi construirea absidei bisericii de la Tropaeum peste temelia unei cisterne romane din secolele II-III[230].

Evoluţia bazilicilor creştine poate fi urmărită numai printr-o analiză atentă a elementelor care o compun.

Absida (exedra) reprezintă capul prezbiterium-ului în particular şi al bisericii în general. Poate avea forme diferite raportându-se la corpul edificiilor. În cea mai mare parte, ele sunt semicirculare atât în interior, cât şi la exterior. Tipul de absidă mai largă sau mai strâmtă, în corespondenţă cu nava centrală, îl întâlnim la Tomis („bazilica mare", „bazilica mică", bazilica din curtea liceului M. Eminescu, bazilica de pe faleza portului şi cea descoperită recentpe strada Mircea), Histria (bazilica cu criptă extramuros şi bazilica de lângă zidul de sud-est), Niculiţel, Troesmis (bazilica mare), Axiopolis (bazilica cimiterială şi capela), Tropaeum („bazilica simplă", cu „transept", cimiterială, „de marmură", cea de-a doua bazilică extramuros în curs de cercetare), Dinogetia (prima fază, sec. IV, d.Hr.), Sucidava, Teliţa (punct) „Amza", Arganum (prima fază, sec. V. D.Hr.), Slava Rusă (complexul monahal). Singura bazilică cu trei abside, una mai mare corespunzând navei centrale şi altele două mai mici aparţinând navelor laterale, acestea din urmă denumite şi *conchulae* după Sf. Paulin, este cea de la Ibida. Acest tip de bazilică indică o datare târzie, fiind construită după anul 580 d.Hr.[231] şi pus în legătură cu transformarea pastoforiilor în prothesis şi diaconicon[232], ca urmare a introducerii oficiale în

[226] G. Gerola, *L'orientatione della chiaza di Ravenna antica*, în „Revista di Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte, V, Roma, 1935, p. 242-262.
[227] I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 232.
[228] I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 232.
[229] V. H. Baumann, RMI, LIX, 2, Bucureşti, 1990, p. 10, fig. 7.
[230] I. Barnea, *Arta creştină în România*, 1, Bucureşti, 1979, p. 164-165 şi 64.
[231] I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 233.
[232] I. Barnea, *Les monuments*…, p. 178.

liturghia bizantină a imnului Cheroubicon şi al „Marii Intrări" ce are loc la Constantinopol în a doua jumătate a sec. al VI-lea[233], despre care ne vorbesc Eutychios, patriarhul Constantinopolului şi Kedrenos[234].

Prezbiterium-ul, reprezintă spaţiul rezervat clerului pentru îndeplinirea funcţiilor liturgice, cuprinzând de fapt mai multe elemente ca : altarul, catedra, synthron-ul, cripta. În Dobrogea, altarele se suprapun de regulă criptelor. Uneori, deasupra altarelor se ridică un ciborium, ca şi în cazul bazilicilor cu criptă de la Histria[235] şi Tropaeum Traiani („cisternă", „cu transept"[236], „de marmură")[237].

Synthron-ul ne este documentat la Histria (bazilica extramuros), Arganum (bazilica principală) şi Tropaeum Traiani („bazilica cu transept"), rămânând un element tipic pentru bazilicile din Norricum[238].

Criptele situate sub prezbiterium în toate cazurile bazilicilor din Dobrogea păstrau relicve ale martirilor. Criptele bazilicilor din Scythia Minor sunt o dovadă a practicii din lumea creştină, începând încă din a doua jumătate a sec. al IV-lea d.Hr., de a transporta moaşte ale martirilor în scopul depunerii lor în lăcaşurile de cult din interiorul cetăţii. Scythia Minor cunoaşte, asemenea Orientului, fenomenul aducerii de sfinte moaşte, acţiune care începe însă la sfârşitul sec. al V-lea, în timpul lui Anastasius sau Iustinian, aşa cum o dovedesc criptele bazilicilor care au fost construite în perioada împăraţilor amintiţi. Criptele au fost împărţite în *cripte mari pentru corpuri întregi de martiri* (Niculiţel, Tomis – bazilicile din sectorul de vest şi cea din curtea liceului M. Eminescu şi Tropaeum Traiani, bazilica simplă) şi *cripte mici pentru fragmente de corpuri de martiri* (Tropaeum Traiani – bazilica „cu transept" şi „cisternă"), Histria – bazilica din piaţa oraşului.

Pastoforia. Cu acest nume erau indicate încăperile, fie de-o parte fie de alta a absidei, unde se depuneau pe mese speciale pâinea şi vinul alese de diaconion, se scriau numele ofertanţilor şi se recitau rugi speciale. Au existat confuzii în a distinge un propthesis de un diaconion, totuşi, două pasaje din Constituţiile Apostolice şi o prescripţie din Testamentul Domnului interzic a se confunda cele două încăperi. Astfel, în Constituţii se arată că biserica trebuie să aibă pastoforia la est „ex utraque parte pastoforia" şi că „cum universi et universae comunicaverint diaconi reliques accipiant et în pastophoria inferant".

În Scythia Minor, încăperea destinată pastoforiei o întâlnim la bazilicile extramuros de la Histria, pe latura de nord-est a absidei, la bazilica „de marmură" da le Tropaeum Traiani, la stânga şi dreapta absidei, la Troesmis pe latura de sud şi la Arganum (bazilica principală) pe aceeaşi latură. Un caz aparte îl constituie bazilica de la Ibida, unde pastoforia a ajuns să aibă funcţia de prothesis şi de diaconion ca urmare a introducerii oficiale în Liturghie a Imnului Cheroubicon. Un lement nou în evoluţia tipologică a bazilicilor din Scythia Minor îl reprezintă

233 *Ibidem*.
234 I. Barnea, Dacia, XI-XII, p. 236, nota 4.
235 SCIV, II, 1951, p. 141-144, fig. 6-11; Histria, I, p. 167, fig. 57-58; I. Barnea, *Les monuments*…, p. 136.
236 I. Barnea, *Les monuments*…, p. 168.
237 I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 234.
238 Fr. Glaser, *Das feuchristiche Pilgerheiligtum auf dens Hemmahr*, Klagenfurt, 1991, p. 185, Abb, 139.

transeptul. Geneza şi funcţionalitatea transeptului nu au fost încă bine determinate[239]. I. Barnea asimilează funcţionalitatea transeptului cu necesitatea creării unui spaţiu cât mai mare destinat clericilor şi credincioşilor în jurul mormântului-altar, centru de o importanţă primordială[240].

Navele constituie corpul bisericii, fiecare având o anumită funcţiune. În Dobrogea, avem bazilici cu o singură navă sau cu trei, cea din mijloc fiind cea mai mare. Această compartimentare se află în strânsă relaţie cu anumite practici religioase. Conform Constituţiilor Apostolice (II, 57) şi Legea specială de la Licinius se interzicea bărbaţilor şi femeilor să stea împreună la rugă, dar, pe de altă parte, Sf. Ioan Hrysostonos, bazându-se pe textele din Faptele Apostolilor (I, 13-14) şi Galateni (III, 28) se pronunţa în favoarea rugăciunilor în comun. Corelând aceste prescripţii cu ruinele bazilicilor creştine din Dobrogea, observăm în cele monogravate că separarea nu putea avea loc, pe când în cele cu mai multe nave şi cu intrări separate se poate uşor presupune o anume distribuire a credincioşilor[241].

Nartex-ul îl întâlnim în toate bazilicile payrohiale din Scythia Minor. El poate fi simplu în majoritatea cazurilor sau împărţite în trei, corespunzător fiecărei nave în parte (bazilica „simplă" şi „cu transept" de la Tropaeum Traiani)[242]. Uneori comunicarea cu naosul se face prin trei intrări, aşa cum e cazul bazilicii „mari" de la Arganum şi a celei „de marmură" de la Tropaeum[243], ultima având pe latura de sud, în faţa nartex-ului, un frumos propylon[244]. Creaţie grecească a sec. al V-lea d.Hr., nartex-ul era destinat catehumenilor şi penitenţilor şi, cu unele excepţii păcătoşilor[245]. După abolirea catehumenatului în secolul VII d. Hr. nartex-ul dispare sau îi sunt conferite alte funcţiuni, cum ar fi, de pildă, rugăciunile[246].

Atrium-ul, a apărut ca şi nartex-ul în arhitectusa bazilicilor în veacurilor V şi VI, mai cu seamă în vremea lui Iustinian, fiind o consecinţă a noilor exigenţe de cult creştin. Atriile adăposteau pe catehumeni şi penitenţi, alteori întreaga comunitate creştină, când aici se săvârşeau slujbe funerare sau mai puţin importante[247]. Studiul atriilor din Dobrogea[248] au evidenţiat două categorii distincte : 1) *triporticus* şi *nartex*, caracteristice bazilicilor greceşti din secolele V-VI, întâlnit la bisericile „de marmură" şi „cu transept" de la Tropaeum Traiani şi 2) *quadriporticus* sau grupa palestino-romană, unde se încadrează atrium-ul bisericii „simple" din acelaşi oraş.

Baptisterium-ul, se numără printre anexele cele mai importante ale bazilicii creştine, necesare unei vieţi religioase şi liturgice. Botezul se săvârşea diferit de la regiune la regiune, dar, în general, actul cuprindea trei faze distincte : 1) practicarea exorcismului de către catehumeni – pentru a se elibera de forţele răului – întorşi cu faţa spre vest, sediul păcatului şi al morţii şi

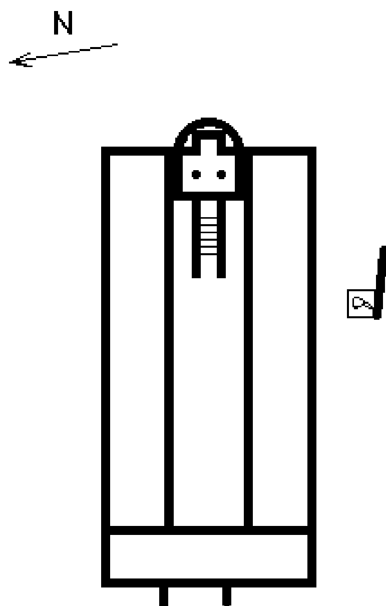
---

239 I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 236, nota 5.
240 I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 236 cu bibliografie.
241 I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 237-238.
242 I. Barnea, *Les monuments*…, p. 163, fig. 55 / 2-3.
243 Idem, p. 142, fig. 48, 1; p. 60, 2.
244 I. Barnea, *Arta*…, 1, Bucureşti, 1979, p. 160, pl. 62; I. Barnea, SCIVA, 26, 1975, p. 58 cu bibliografia.
245 Cons. Apos. II, 57.
246 DACL, VI, col, 1591.
247 Ch. Delvoys, *Reallexicon zur byzantinischen Kunst*, 3, 1964, col, 439.
248 I. Barnea, *Arta*…, 1, p. 65, *ibidem*,

pronunţau profesiunea de credinţă întorşi cu faţa către est; după aceste preliminarii urma 2) ungerea cu ulei şi intrarea de trei ori în bazinul cu apă sfinţită, apoi 3) după botezul propriu-zis, catehumenii erau unşi pe frunte cu ulei sfinţit. Admişi astfel în comunitatea creştină, neofiţii îmbrăcau cămaşa albă – simbol al regenerării – primeau binecuvântarea episcopului şi puteau intra în sfârşit în biserică pentru a se împărtăşi. Până acum, în Dobrogea au fost identificate baptisterii la Tropaeum Traiani (bazlica „de marmură”, pe latura de sud, lângă nartex şi bazilica „cu transept”, pe latura de nord)[249], Callatis (lângă diaconion)[250], Axiopolis[251], Arganum (bazilica principală şi cea cu o singură navă)[252] şi Histria.

Prin numărul lor mare şi somptuozitate, bazilicile din Scythia Minor arată înflorirea la care a ajuns creştinismul în epoca protobizantină. Provincia noastră se încadrează, din acest punct de vedere, restului imperiului şi spaţiului sud-est european, unde descoperiri similare sunt în număr mare şi pentru care motiv secolele IV-VI au fost denumite „epoca bazilicii paleocreştine”[253].

Trecem acum la o scurtă prezentare a descoperirilor arheologice din localităţile creştine ale Scythiei Minor [254] pentru a ne forma o imagine mai concretă despre realitatea creştină prezentă şi pentru a vedea dacă existau motive pentru prezenţa altor sedii episcopale, în afară de Tomis.

2.3. BAZILICILE DIN TOMIS.

La **TOMIS**, deşi cercetările arheologice sunt destul de anevoioase datorită faptului că oraşul nou este suprapus peste cel vechi, totuşi s-au descoperit până acum şase basilici[255]. Bazilicile din Tomis sunt importante monumente de arhitectură care demonstrează împământenirea stilului roman de construcţie, puterea economică a localnicilor din acel timp şi omogenizarea populaţiilor eterogene şi indigene prin creştinare, căci aşa cum spune Fericitul Ieronim pentru vremea aceea: "*Figurile Scythiei Minor se încălzesc de căldura credinţei, hunii învaţă Psaltirea, goţii blonzi şi roşiatici se îmbulzesc în bisericile-corturi*".[256]

Tomis: Bazilica "mare" (Constanţa)

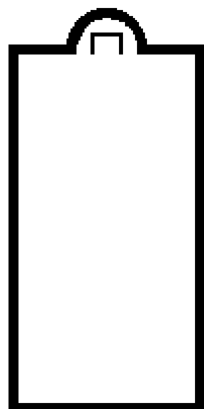
[249] V. Pârvan, *op. cit*., p. 106 şi urm; I. Barnea, Dacia, XI-XII, 1945-1947, p. 211 şi urm; idem, D.I.D., II, p. 467-471; A. Rădulescu, *De la Dunăre la Mare*…, p. 91-96, fig. 20, 23.
[250] D. M. Teodorescu, Dacia, n.s., 1963,p. 257-300.
[251] Em. Popescu, Studii Teologice, XXXII, 1980, nr. 7-10, p. 600.
[252] I. Barnea, *Les monuments*…, p. 142, fig. 48, 2.
[253] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 222.
[254] Facem o enumerare doar a localităţilor despre care avem dovezi arheologice. Mai pot exista şi altele, care sunt trecute în izvoarele literare; însă nu sunt prezente în cartea despre monumentele paleocreştine publicată de Barnea I. (Les monuments paléochrétiens de Roumanie), unde autorul ne-a prezentat toate dovezile arheologice creştine din SM.
[255] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 162.
[256] Apud † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 89.

Basilica mare din faţa Muzeului Marinei Române, este cea mai mare din Dobrogea. Ea are şi o încăpere subterană în care s-a descoperit o criptă – martirium, care cuprinde un ansamblu de încăperi pentru relicvarii.

Numită de specialişti "bazilica mare", acest edificiu creştin este considerat, până în prezent, cel mai mare în Dobrogea: cu o lungime, cu absidă cu tot, de 48, 10 m şi o lăţime de 23, 45 m[257]. Într-adevăr, monumentalitatea construcţiei, cripta cruciformă imensă, suprapunerea bazilicii uneia mai vechi, existenţa unei fântâni (phiale), marele atrium care se prefigura tot spre apus – sunt câteva argumente care ne îndreptăţesc să afirmăm că avem în acest tip arhitectural, caracteristic secolelor V-VI, marea basilică episcopală a Tomisului[258].

Interiorul ce compunea din altar, naos, împărţit în coloane în trei nave. Unii cercetători înclină să creadă că avea tribune şi atrium, ultimul fiind o intervenţie tardivă. Sub altar avea o criptă mare în formă de cruce, cu 7 încăperi şi acoperişuri în formă de calotă, care, probabil, că au adăpostit moaştele unor martiri tomitani. Naosul a fost pavat cu cărămidă, iar altarul, probabil, cu marmură[259].

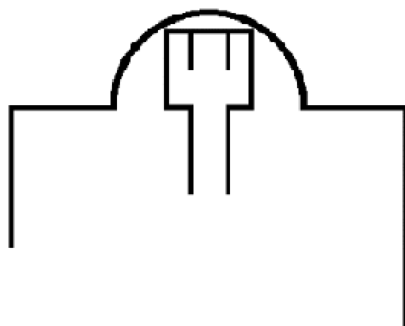
Având în vedere proporţiile şi forma deosebită a criptei de sub altar, precum şi dimensiunile foarte mari ale acestei bazilici, se crede, pe de o parte, că acest edificu creştin a fost construit pe locul altuia mai vechi, iar pe de altă parte, că a fost bazilică episcopală şi chiar necropolă.

Basilica mică se află în apropierea celei mari, ambele formând un episcopium. Are o lăţime de 18,80 m; lungimea încă nu se cunoaşte exact din cauză că în partea de est nu s-a dezvelit decât 1/3 a ei. După regula dimensiunilor, se crede, totuşi, că lungimea ei ar fi fost de circa 35m.

Tomis: Bazilica "mică" (Constanţa)

Cripta acestei bazilici, al cărei acoperiş boltit era prăbuşit în cea mai mare parte, este plasată în interiorul absidei şi în nava centrală. Cripta a fost construită din cărămizi legate cu mortar. Tencuiala din interiorul criptei mai păstra, la desoperire, şterse urme de pictură în frescă. S-au găsit materiale care demonstrează că această bazilică a fost pavată în interior cu cărămidă, iar în exterior cu dale din piatră[260].

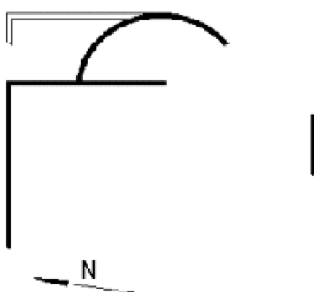
Tomis: cripta bazilicii din curtea Liceului "Mihai Eminescu"

La subsolul absidei altarului se află o mare criptă, formată dintr-o singură încăpere şi construită numai din cărămizi. Întregul edificiu era înconjurat, pe dinafară de un trotuar făcut din dale neregulate de calcar.

[257] Idem, p. 86.
[258] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 131.
[259] † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 87.
[260] *Ibidem*.

Basilica de la Liceul Mihai Eminescu se află în apropierea „Edificiului cu mozaic”, pe faleza portului actual în apropiere de faleza portului. Datorită noilor construcţii, acest edificiu paleocreştin a suferit distrugeri mari, iar o parte din el se află şi acum sub fundaţiile liceului. Pare a fi una din bazilicile mari ale Dobrogei, cu elemente arhitectonice deosebite.

Cercetările care s-au făcut au descoperit urme de pardoseli în mozaic, cu plăci mici din marmură, de formă dreptunghiulară şi colorate. La această bazilică s-a cercetat numai cripta aşezată înspre altar cu nişe şi scară de acces spre vest. "Pereţii criptei aveau păstrată pe o mare suprafaţă pictura în frescă înfăţişând pătrate şi dreptunghiuri cu decoruri geometrice şi flori stilizate, mai ales bujori mari"[261]. S-au descoperit, din componenţa ei, cripta şi unele ziduri în partea de răsărit. Cercetătorii socotesc că această basilică aparţine secolelor V-VI[262].

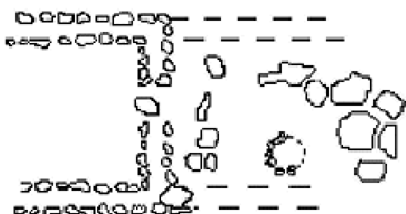

Tomis: bazilica de lângă intrarea nr. 1 a portului

Basilica de la poarta 1 a Portului Constanţa a fost descoperită parţial cu ocazia amenajărilor edilitare din anul 1962. Ea aparţine unui edificiu mare din secolul al IV-lea[263].

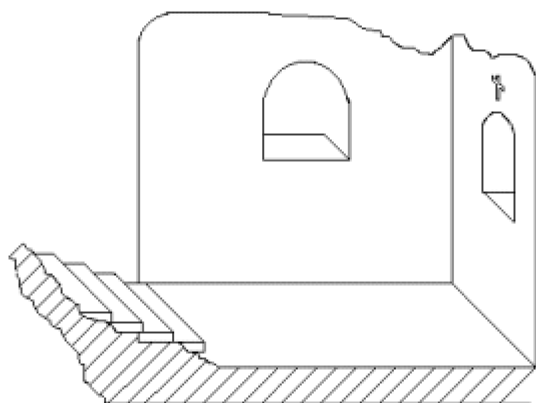
Iniţial, a avut, probabil, o singură navă, cu o lăţime de 8,70 m şi a fost construita în secolele V-VI în interiorul unei cladiri mari, având şi doua şiruri de încăperi adiacente inegale[264].

La început a avut, probabil, zidul din cărămidă şi pavaj din lespezi de piatră. Se bănuieşte că a fost construită în două etape. Ar părea că este vorba de o reşedinţă episcopală.

Tomis: bazilica de lângă Hotelul Palace.

Bazilica de lângă Hotelul Palace. În toamna anului 1979, cu prilejul unor săpături arheologice făcute în zona de est a peninsulei pe care este aşezată vechea cetate Tomis, s-au descoperit resturile unui nou edificiu, care ar putea fi părţile unei basilici, situată la 20-25m, sud-vest de Hotelul Palace.

La intersectia străzilor "Revolutia din 1989" şi "9 Mai" se afla ruinele unei alte bazilici.

Basilica este datată în secolele V-VI, iar săpăturile arheologice confirmă faptul că ea este de tip oriental. Ca argument s-au găsit fragmente dintr-o „mesa martyrum”, ce fusese aşezată pe un picior de calcar, lucrat în formă de octogon. Ceramica este şi ea bine reprezentată de vase mari

[261] Idem, p. 88.
[262] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 131.
[263] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină …*, p. 159.
[264] † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 88.

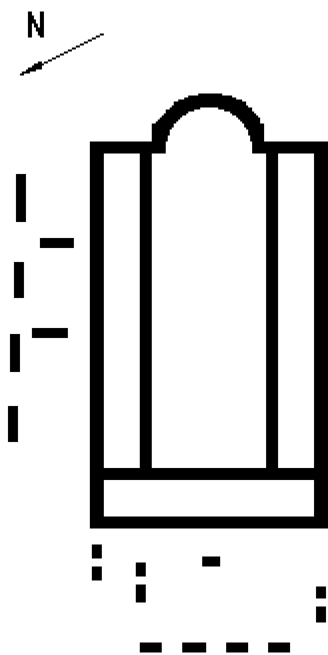
şi mici de diferite forme.

Unele fragmente de vase fine, de culoare roşie, poartă pe ele, ca decor, cruci ştampilate. Basilica era bogat ornamentată şi avea pardoseala din plăci de marmură. Simbolurile creştine apar pe numeroase elemente arhitectonice[265].

În cursul anului 1980, cu prilejul unor lucrări de construcţii, s-au descoperit cripta şi zidul absidei celei de-**a şasea basilici de la Tomis**.

Aceasta este amplasată în sectorul sud-vestic al peninsulei tomitane. Cripta, atât cât a fost salvată de la distrrugere, este bine conservată şi cu elemente componente strâns legate de scopul său funcţional. Ansamblul acesta basilical a fost cercetat de către arheologii Muzeului de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa.

În firida de pe peretele de răsărit s-a descoperit un vas din sticlă, de formă globulară, având două torţi, prinse de umerii şi gâtul cilindric al recipientului[266]. Probabil că vasul conţinea Sfântul Mir sau mai degrabă sânge de martiri. Deasupra firidei de la răsărit este încrustată în zid „o cruce latină" şi vopsită cu culoare roşie. Crucea aceasta şi vasul relicvar plasează construcţia în secolele V-VI[267].

Tomis: planul bazilicii de pe faleza de nord-est.

Ultima **bazilică** descoperită la Tomis este cea **situată pe faleza de nord-est a peninsulei**. Este orientată pe direcţia VNV-ESE şi se compune din patru părţi: atrium, nartex, naos şi altar. Naosul este împărţit la interior, prin două rânduri de coloane, în trei nave. Absida altarului este circulară la interior şi poligonală la exterior.

Pe latura sa de nord, bazilica are adosate un ansamblu de trei încăperi. A fost datată catre sfârşitul secolului al V-lea - începutul secolului al VII-lea.

La Tomis a mai existat cel puţin încă o bazilică situată, de data acesta, în afara oraşului. Existenţa ei este atestată de documentele scrise bizantine. În această bazilică, nedescoperită încă, s-au refugiat în anul 386 d.Hr. un număr de barbari aliaţi ai imperiului. Ei erau urmăriţi de soldaţii tomitani conduşi de Gerontios, comandantul oraşului, pentru faptul că jefuiau locuitorii Tomisului.

Oricum, dacă Tomis avea 4 bazilici, dispuse în diferite părţi ale oraşului, înseamnă că creştinii erau împrăştiaţi în tot oraşul, şi într-un număr mare[268]. Avem şi urmele a trei cimitire creştine, şi cel situat în partea sudică a oraşului păstrează şi morminte pictate[269].

---

[265] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină* …, p. 168.

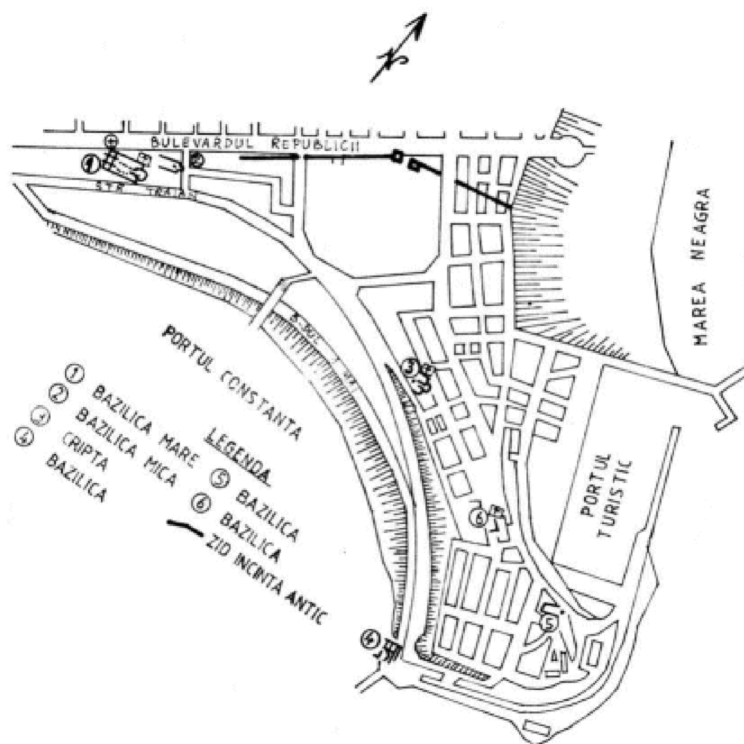
[266] Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche a creştinismului la români*, Ed. Episcopiei Buzăului, Bucureşti, 1986, p.111.

[267] Idem, p. 112.

[268] Barnea, *Les monuments*…, 123-128. Autorul descrie pe scurt şi celelalte trei bazilici, amintind în note bibliografia pentru fiecare dintre ele.

Informaţiile literare, cum am văzut deja, se referă la episcopi, la martiri şi la bisericile din oraş. Fără îndoială, rămâne oraşul principal din toată Scythia Minor .

Tomis (Constanţa), fosta capitală a provinciei romane, de mai târziu Scythia Minor (Dobrogea), este fără îndoială cel mai vechi şi cel mai important centru paleocreştin de pe teritoriul României[270]. Ca metropolă a noii provincii, Tomisul a cunoscut o dezvoltare ascendentă, economică, politică, culturală şi religioasă.

Tomis: planul cetăţii romano-bizantine cu bazilicile (nr. 1-6).

El a avut un rol deosebit în „comunitatea politică" a celor cinci cetăţi (Pentapolis) mai importante din provincie : Histria, Tomis, Callatis, Dionysopolis, Odessos la care s-a adăugat, apoi, şi a şasea, Mesembria (devenită Hexapolis). Tomisul devenea astfel reşedinţa pentarhului, adică a cârmuitorului acestei confederaţii[271].

Documentar, Episcopia Tomisului este atestată abia în anul 369[272]. După întemeierea „noii Rome" şi a Patriarhiei ecumenice de la Constantinopol, episcopul de Tomis depindea direct de aceasta, fapt care a contribuit mult la întărirea culturală dintre regiunea Dunării de Jos şi capitala Imperiului bizantin[273].jurisdicţia episcopiei se exercita peste teritoriul Scythiei Minor şi, se pare, în teritoriile din sudul Moldovei. Un pas important pentru episcopia de Tomis se produce odată cu înălţarea acesteia la rangul de Arhiepiscopie, după anul 451 d.Hr., aşa cum se menţionează într-o listă a arhiepiscopiilor autocefale ortodoxe de la începutul secolului al VI-lea când acesta ocupa locul al II-lea. (Această listă dovedeşte şi că aşa zisa dependenţă a Tomisului de Constantinopol era doar formală).

Titulatura de Mitropolia Tomisului, care se găseşte în corespondenţa Constantinopolului cu papa, corespunde şi confirmă dezvoltarea deosebită a Bisericii din Scythia Minor, care acum grupa nu numai Mitropolia Tomisului, ci şi un număr de aproximativ 15 episcopii sufragane. În secolul al VI-lea, când se constată apariţia, chiar pentru un timp foarte scurt, a unei mitropolii, Biserica de la gurile Dunării a cunoscut aşadar o amploare în toate formele ei de manifestare.

---

[269] Netzhammer R., *Die Christlichen Altertümer der Dobrudscha*, Bucureşti 1918,76ss.
[270] *** *Izvoarele creştinismului românesc …*, p. 203.
[271] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină …*, p. 89.
[272] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii…*, vol. I, p. 143.
[273] *** *Izvoarele creştinismului românesc …*, p. 203.

Deci, numele Bisericii sciţilor a fost pomenit cu un respect deosebit, lucru care reiese, în primul rând, din documentele Patriarhiei de Constantinopol. Ierarhul de Tomis este respectat odată cu poziţia lui faţă de problemele dogmatice care erau discutate atunci, poziţie care era respectată şi adusă ca argument în favoarea păstrării nealterate a tezaurului de credinţă, al părinţilor Bisericii. Mitropolitul Tomisului era un nume respectat la Constantinopol, semn al credinţei nealterate a locuitorilor pământului dintre Dunăre şi Mare[274].

Secolul VI, până aproape de sfârşitul lui, poate fi considerat un timp de linişte şi o nouă perioadă de înflorire pentru Tomis, datorită împăraţilor Anastasiu şi Justinian, care au reuşit să menţină pentru mai mult timp ordinea la Dunăre. În această perioadă şi la Tomis se construiesc bazilici noi şi se reconstruiesc altele vechi pentru satisfacerea nevoilor religioase ale creştinilor care se înmulţeau[275].

Incursiunile popoarelor migratoare, care au tulburat liniştea Dobrogei, au pricinuit pagube mari şi Tomisului, astfel că în jurul anului 680, d. Hr., "au luptat cu îndârjire tomitanii ca să-şi apere oraşul, integriatea şi viaţa. Au faăut sacrificii pentru a dăinui acolo unde pământul adăpostea oasele strămoşilor. Tomitanii n-au deschis porţile, n-au cedat... Pe întuneric, căutau în grabă şi în taină să întărească părţile şubrezite ale zidului de apărare. În cele din urma zidurile au cedat asediatorilor, iar aseditaţii au fost cotropiţi. După sabie şi jaf a urmat pârjolul... Tomisul a rămas pustiit... iar zidurile aplecate întru năruire"[276].

Astfel metropola Pontului a fost distrusă, jefuită şi pustiită şi multă vreme, după aceea, acest oraş a intrat în negura timpului.

2.4. Bazilici descoperite în alte episcopii din Scythia Minor.

ABRITTUS. La Abrittus, săpăturile ne prezintă ruinele unei bazilici bizantine, restaurată de Iustinian[277].

ARGANUM sau **CONSTANTIANA** (Capul Dolojman, jud. Tulcea). Oraş refăcut de acelaşi Iustinian. În Arganum-Capul Dolojman (Tulcea), pe malul lacului Razelm, arheologii au scos la iveală, în urmă săpăturilor făcute, trei basilici.

Prima, cunoscută ca basilica cu trei nave are ca element de noutate o construcţie alăturată, de dată mai târzie, care pare a fi un baptisteriu, datată în secolul al VI-lea[278].

Bazilica, unde V. Parvan localizase cetatea antică Arganum iar Prof. Em. Popescu, după cercetări mai noi, cetatea Constantiana, poartă denumirea de **bazilica principală**. Este construită din piatră legată cu mortar de var. Bazilica, orientată pe direcţia E-V, se compune din trei părţi: nartex, naos şi altar. Nartexul întins pe toată lăţimea bazilicii, comunica cu naosul prin trei intrări. Ele corespund celor trei nave ale naosului. Prin latura sa de nord nartexul comunica cu o altă încăpere mai mică.

---

[274] Nechita Runcan, *Valenţe universale ale creştinismului dobrogean*…, p. 152-153.
[275] † Epifanie Norocel-Tomitanul, art. Cit., p. 86.
[276] Idem, p. 84.
[277] Zeiller, *Les origines*…,168.353ss.362.
[278] Maria Coja, *Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la Capul Dolojman-Arganum*, în „Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti, 1972, nr. 3, p. 38.

Naosul bazilicii este de formă rectangulară, cu o lungime de 20,20 m şi o lăţime de 13,60 m. Nava sa centrală era pavată cu dale mari din calcar în timp ce navele laterale aveau pavimentul din piatră acoperită cu lut. Prin latura de sud naosul comunica cu o construcţie anexă compusă din trei încăperi şi un baptisterium.

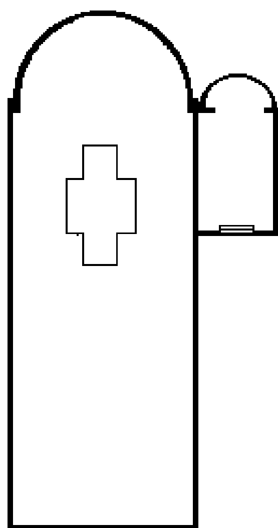
Ultima încăpere a bazilicii, este absida altarului. Ea este circulară la interior şi poligonală la exterior. Absidei i se circumscrie un *synthron*.

În partea de nord-vest a bazilicii se ridica un zid oblic care avea funcţia de a proteja împotriva vânturilor dinspre nord. Bazilica a fost datată în secolul al VI-lea.

Cercetări mai recente au stabilit că întregul complex eclezial din secolul al VI-lea de la Arganum se suprapune peste ruinele altei basilici din secolul al V-lea[279].

În zona lui cea mai înaltă se aflau două bazilici. Principala, nu departe de centrul oraşului, ocupa o suprafaţă de 20,20 – 13,60m. Alături de bazilică se află baptisteriul. A doua bazilică este de dimensiuni mai modeste (20,60 – 7m) şi este foarte posibil ca edificiul aflat în apropierea ei să fi folosit ca baptisteriu[280]. Ce-a de-a treia basilică descoperită la Arganum este o construcţie mult mai simplă, spre deosebire de celelalte două, construite din piatră şi mortar, aceasta din urmă fiind zidită din piatră legată cu pământ şi datată în a doua jumătate a secolului al VI-lea[281].

AXIOPOLIS (Cernavoda), Localitate portuară importantă. Martirologii ne-au transmis numele a diferiţi martiri. Se celebra comemorarea unor sfinţi: sfântul Dasiu de Durostorum[282], sfântul Ciril, ca şi al altor martiri[283]. Oraşul a fost refăcut de Iustinian[284]. La Axiopolis (Cernavoda), au fost descoperite până acum două bazilici creştine. Una dintre ele este situată în afara cetăţii, în faţa intrării de pe latura de nord. Ea se compune dintr-un naos mononavat şi absida semirotundă a altarului.

Axiopolis: bazilica cimiterială.

Naosul avea o lungime de 11,40 m şi o lăţime de 4,95 m. Deschiderea absidei altarului este de 2,20 m. Bazilica, care a adăpostit în interior mormintele Sfinţilor Chiril, Chindeas şi Tasios, a fost ridicată în a doua jumatate a secolului al IV-lea.

În urma săpăturilor arheologice făcute de Gr. Tocilescu şi P. Polonic s-a găsit, o basilică cu o singură navă, în interiorul căreia s-au descoperit mormintele martirilor Chideas, Chiril şi Dasius, ale căror nume erau înscrise pe o inscripţie.

Pe latura de sud a bazilicii a fost adaugata în secolele V-VI o capela funerara cu dimensiunile de 4x2 m. Aici au fost

[279] Simion Gavrilă, *Vestigii şi mărturii creştine din zona Gurilor Dunării*, în vol. „De la Dunăre la Mare…, p. 106-107.
[280] Barnea, *Les monuments…,* 141-144.
[281] Maria Coja, *Cercetări noi în aşezarea…*, p. 38.
[282] Zeiller, *Les origines*, 112.
[283] Idem, 116-117.
[284] Procopiu, *De aedificiis,* IV, 11, 308.

înmormântaţi comitele Gibastes şi fiica sa Antusa.

Cea de-a doua bazilică de la Axiopolis era prevăzută cu un baptisterium, dovadă a existenţei aici a unui scaun episcopal.

Avem fundaţiile unei bazilici de cimitir (11,40 – 4,95m) cu o absidă semicirculară orientată spre est (cum se obişnuia în construirea edificiilor sacre), cu diametrul de 2,20m. Zidului meridional i se adaugă o capelă (4 – 2m). În această capelă a fost găsită o piatră de mormânt cu textul: „Anthousa, nobila fiică a comitelui Gibastes”[285]. În apropierea bazilicii au fost descoperite morminte creştine.

În centrul vechiului oraş a fost descoperită o clădire rectangulară (8 – 12m) cu o piscină în formă de cruce. Toate acestea ne duc cu gândul la o bazilică cu baptisteriu[286].

O descoperire arheologică de o importanţă deosebită făcută la Axiopolis o constituie un cavou creştin de familie din secolele VI-VII. El se află la aproximativ 1 km de cetatea romano-bizantină pe un platou înalt de pe malul drept al Dunării. Construcţia funerară constă dintr-o cameră de formă rectangulară cu axul orientat pe direcţia est-vest.

Are pereţii construiţi din piatră de calcar nefasonată legată cu mortar iar tavanul boltit din cărămizi dispuse radial. Dimensiunile sale exterioare sunt de 4,07 m lungime, 2,60 m lăţime şi 2,30 m inaltime. Accesul în criptă se făcea direct printr-o intrare săpată în peretele ei de răsărit. Ea are 0,97 m înălţime şi 0,73 m lăţime. În interior pe peretele de nord sunt săpate două nişe cu dimensiunile de 0,25x0,20 m situate la 1 m faţă de nivelul podelei şi 1,50 m una faţă de alta. O altă nişă pentru opaiţ se află la interior deasupra intrării în criptă.

Pereţii interiori ai criptei sunt pictaţi cu vopsea roşie. Pictura constă dintr-o alternanţă de cruci şi pomi de diferite mărimi. Pe peretele interior al intrării este reprezentată şi litera grecească "Θ", abreviere a cuvântului "Θεου" (Dumnezeu).

Intrarea în cavou era blocată de o placă de calcar care are reprezentată pe ea o cruce încadrată într-un chenar ornamentat cu frunze de acant. Pe spatele plăcii este dăltuită o altă cruce. Această placă este un fragment dintr-un *cancelli* (balustradă care în vechime separa în lăcaşurile de cult creştine încăperea altarului de naos) al unei bazilicii locale.

Mormântul hypogeu - Axiopolis (Cernavoda)

Ea a fost aşezată aici după distrugerile provocate de marea

[285] Barnea, *Les monuments*…, 104-105.
[286] Idem, 158-160.

invazie slavo-avară de la cumpăna secolelor VI-VII d. Hr.

În interiorul cavoului se aflau aşezate patru schelete: două de bărbaţi, două de femei şi unul de copil. Cel mai important obiect de inventar din interiorul mormântului este o cruciuliţă de aur. Dimensiunile braţelor sale sunt de 2,6x2,2 cm iar greutatea de 4,17 g. La intersecţia braţelor se află un suport circular pentru o piatră.

Aceeaşi cercetători au mai început săpături şi la cea de-a doua basilică de la Axiopolis, care are şi un baptisteriu, ceea ce a făcut pe specialişti să afirme că : „ţinând seama de intensitatea creştinismului la Axiopolis, atestată şi de importante inscripţii, putem postula existenţa unui **scaun episcopal**"[287].

Tot la Axiopolis s-a descoperit un bloc paralelipipedic de calcar, decorat pe verticală, pe una din laturile înguste. La partea superioară are o cruce bizantină, cu un medalion central. Jumătatea inferioară este decorată cu un palmier. Se pare că este vorba de o stelă funerară paleocreştină, care provine dintr-o basilică din veacul al VI-lea şi unde avea rolul de stâlp pentru cancelli[288].

BEROE (Piatra - jud. Tulcea) a fost o aşezare romană şi apoi romano-bizantină, situată pe limesul danubian, între Carsium şi Troesmis. A fost probabil reşedinţă episcopală în secolul al VI-lea. În prezent aceasta se află în hotarele satului Piatra-Frecăţei din comuna Ostrov, judeţul Tulcea.

În urma săpăturilor arheologice făcute în sectorul estic al aşezării s-a descoperit o basilică cimiterială situată la est de cetate, care are două etape de construcţie, datate pe baza unor monede (peste 200), găsite cu acest prilej. După datele oferite de istorici, acest locaş de cult ar fi unul din cele mai vechi din cuprinsul Dobrogei (secolul al IV-lea)[289].

În prima fază de existenţă bazilica era construită din cărămida legată cu mortar cu orientarea E-V. Din această fază s-a păstrat absida altarului şi naosul. Absida avea sub paviment o criptă în care se intra printr-un culoar cu trepte care cobora din centrul navei. Această fază de existenţă a bazilicii a fost datată în secolul al IV-lea.

După distrugerea bazilicii în secolul la jumătatea secolului al V-lea, ea a fost refăcută în timpul domniei împăratului Anastasius (491-518). De data aceasta s-a utilizat piatra ca material de construcţie iar ca liant pamantul. Bazilica a fost distrusă definitiv la începutul secolului al VII-lea în timpul atacurilor slavo-avare.

CALLATIS (Mangalia) cea de-a treia colonie grecească, fondată la începutul secolului VI-lea î.Hr., pe coasta românească a Mării Negre, a străbătut peste două milenii şi jumătate de istorie neîntreruptă, reuşind, alături de Tomis, să răzbească până în zilele noastre ca un frumos dar al vremurilor de demult apuse. Unul dintre oraşele importate ale provinciei.

Callatis= cea [mai] frumoasă

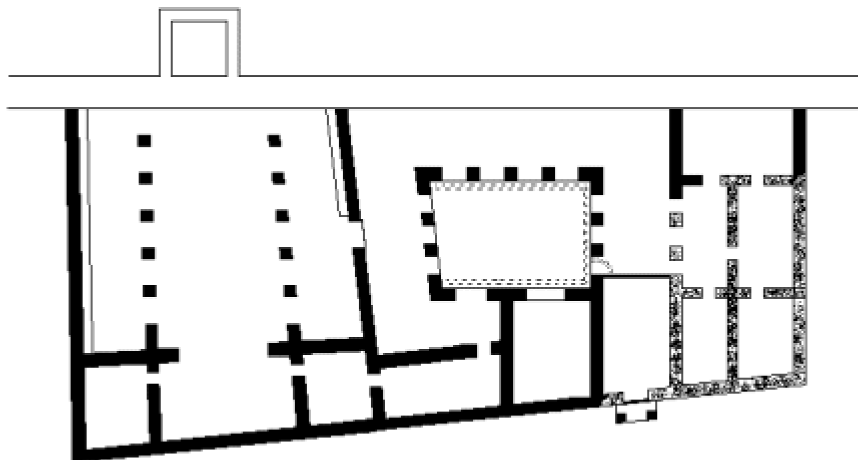
287 Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 118.
288 Ion barnea, *Arta creştină în România…*, p. 180-181.
289 Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche…*, p. 134.

În colţul nord-estic al oraşului antic, chiar lângă zidul fortăreţei, a fost descoperită o bazilică splendidă de tip sirian, din marmură, din sec. al IV-lea d. Hr. şi refăcută în perioada dintre sec. al V-lea şi al VI-lea d. Hr. Probabil în timpul lui Anastasie I (491-518) această bazilică a fost redimensionată în trei părţi distincte: sanctuariul, în centru; la est se afla diakonikon-ul şi la vest prothesis-ul; toate aceste părţi comunică între ele[290].

Săpături mai vechi sau mai noi făcute de arheologi ca D. M. Teodorescu, P. Polonic şi alţii au pus în lumină monumente foarte valoroase pentru istoria românească. Între acestea, la loc de frunte se află basilica „siriacă", din colţul nord-vestic al străvechii cetăţi, alipita zidului de incinta, datată ca existând din secolele V-VII.

Aceasta ni se înfăţişează ca un mare complex ce se deosebeşte net de celelalte construcţii similare de tip elenistic, fiind până la această dată unicul sălaş creştin de arhitectură orientală de pe teritoriul Dobrogei. Este orientată pe direcţia N-S, fapt mai rar, şi se compune dintr-o sală trapezoidală, fără absidă. La interior are trei nave separate prin două rânduri de coloane. Altarul se afla în partea de sud a naosului. În partea sa de vest se afla încăperea *prothesis*-ului (încăperea în care se păstrau ofrandele aduse de credincioşi pentru Sfânta Liturghie) iar în cea de est se afla cea a *diaconicon*-ului (în care se păstrau lucrurile sfinte). Atrium-ul, prevăzut şi cu o fântână *(phiale)*, se afla în partea de est a bazilicii, cu care comunica printr-o intrare.

Tot în această parte a bazilicii, vecin atrium-ului, se afla şi baptisterium-ul (locul în care se oficia slujba Sfântului Botez), iar mai la est alte încăperi care compuneau palatul episcopal al cetăţii.

Bazilica cu atrium lateral din Callatis (sec. IV-VI). Reconstituire.

Complexul basilicii siriene de la Callatis este completat, la sud, de un baptisteriu şi un vestibul. La răsărit, resturile necercetate ale edificiului par a fi locuinţe ale unei reşedinţe eclesiale sau nobiliare. Acest fapt poate confirma opinia mai demult exprimată că ne aflăm în faţa unui palat episcopal, aşa cum ni se înfăţişează şi la Histria, în sectorul „domus"[291].

Callatisul este al doilea mare centru din Dobrogea cu monumente arhitecturale creştine. Aici au fost scoase la lumină, în special în sectorul basilicii „siriene", mai multe căpiţele. Cel mai important este cel „cu capete de berbeci", din marmură albă, în a cărui ornamentică se

[290] Barnea, *Les monuments*…, 104-105.
[291] Adrian Rădulescu, *Bazilici şi monumente creştine în contextul etnogenezei româneşti din secolele II-VII în Dobrogea*…, p. 91.

disting două registre : - cel inferior, circular, cu frunze de acant dispuse pe verticală; - cel superior, având la colţuri câte un cap de berbec. În centrul feţelor apare câte o acvilă care îşi devorează prada. După modelul şi tehnica decorativă, acest monument aparţine epocii theodosiene[292].

Alături de importantul edificiu creştin prezentat mai sus la Callatis s-au mai facut şi alte câteva descoperiri arheologice cu caracter creştin. La loc de frunte se află fragmente dintr-o cruce de calcar cu inscripţii pe ambele sale fete. Pe una dintre feţe se află textul: "Lumina - Viaţa" (Φ ως- Ζωη), cuvinte legate de persoana Mântuitorului Hristos, singura nădejde de mântuire pentru creştini.

Cruce din Callatis, cu inscripţie pentru pomenirea episcopilor Stefan... (sec. V-VI)

Pe cealaltă faţă a crucii este incizată inscripţia: "Aici s-a făcut rugăciune spre pomenirea episcopilor Ştefan ..." (*Hic facta est oratio episcoporum Stefani...*); după numele Ştefan inscripţia este ruptă. În mod cert ea continua însă cu numele altui/altor episcop/i. Este vorba despre o cruce ridicată în amintirea pomenirii unora dintre episcopii cetăţii Callatis din secolul al şaselea. Importanţa acestei inscriptii din secolul al VI-lea constă tocmai în faptul că ea confirmă existenţa la Callatis în secolul respectiv a unui scaun episcopal. Sunt confirmate astfel şi arheologic corectitudinea informaţiilor documentare.

Pe un alt fragment de cruce descoperit la Callatis se află incizată în limba latină inscripţia: "În moarte stă invierea".

Tot la Callatis s-au mai descoperit numeroase fragmente arhitectonice şi sculpturale - capiteluri, ionice-imposta, dintre care amintim unul de marmură albă, cu unicul decor pe una din feţele lustruite, cu cruce bizantină mare. Un altul, de mari dimensiuni, aparţine tot basilicii „siriene” şi are pe faţa principală caneluri largi peste care este incizată o cruce[293], coloane, balustrade de altar *(cancelli)* - şi obiecte de uz casnic decorate cu simboluri creştine.

Mai menţionăm un fragment din marmură, tot de la Callatis, decorat de jur-împrejur cu frunze de acant, iar pe laturile înguste încadrate de aceste frunze apar cruci bizantine.

Larga răspândire a credinţei creştine la Callatis este dovedită, ca şi în cazul oraşului Tomis, de numeroasele morminte - peste 400 - descoperite în necropola creştină a oraşului. Între acestea se remarcă unul dintre mormintele *hypogeice cu cameră boltită şi dromos*. Este vorba de o încăpere funerară de formă rectangulară cu dimensiunile de 3,60x2,30x2,18 m. Era situată la 1,20 m sub nivelul actual al solului. Accesul în criptă se făcea printr-un culoar *(dromos)* lung de trei metri. Culoarul, acoperit cu trei lespezi de calcar, cobora de la nivelul antic de calcare, situat

---

292 Adrian Rădulescu, *Bazilici şi monumente creştine* …, p. 50.
293 Corina Nicolescu, *Moştenirea artei bizantine în România, Bucureşti*, 1971, p. 15.

la 1 m deasupra celui al criptei, fiind prevăzut cu cinci trepte. De la nivelul ultimei trepte tavanul culoarului-dromos este boltit. Intrarea în camera funerară era blocată în momentul descoperirii cu o lespede din calcar.

Pe pereţii laterali ai culoarului şi deasupra intrării în camera funerară sunt pictate cu vopsea roşie cruci mari cu capetele braţelor lăţite. Cruci asemănătoare sunt reprezentate şi în interiorul camerei, câte una pe fiecare perete. Deasupra crucii care străjuieşte intrarea în camera funerară se află o inscripţie în limba greacă, scrisă tot cu vopsea roşie, cu următorul conţinut: "Doamne, ajută-mi / şi răscumpără-mă (mântuieşte-mă)" (Κ υριε β οηθε μ ουΚ/ ε λ υτ ρωτω μ ου). O altă inscripţie în limba greacă este vopsită în interiorul camerei funerare în centrul peretelui de vest. Ea are următorul conţinut: "Nu mă voi teme şi Doamne, şi pentru că Tu eşti cu mine" (Ο υ φ οβηθησομε κ α † ι Κ υριε † κα(ι) οτι σ υ μ ετ εμου).

În interiorul criptei au fost descoperite resturile pământeşti a nouă persoane inhumate în trei momente diferite. La unul dintre cei înhumaţi s-a descoperit o mică cruciuliţă din aur, cu o piatră roşie la intersecţia braţelor.

Cetatea Capidava

Construcţia hypogeică de la Callatis a fost datată la sfârşitul secolului al V-lea - jumătatea secolului al VI-lea.

La **CAPIDAVA**, cetate geto-romană de pe malul Dunării, la sud de Hârşova (Carsium), cercetătorii au găsit o basilică, dar până în prezent aceasta n-a fost săpată în întregime şi nici publicată după regulile ştiinţifice, fiind numai semnalată. Basilica este datată ca existând din secolele V-VI d.Hr.[294].

Basilica se află situată în coltul de nord al cetăţii, cel mai înalt şi cel mai vizibil punc din întreaga cetate, şi este orientată pe direcţia NV-SE. Bazilica n-a fost până acum cercetată de arheologi în întregime. Se compune din nartex, naos şi absida altarului. Bazilica a fost construită din piatra legată cu mortar alb. Grosimea zidurilor este de 0,70 m. Nartexul se întinde pe întreaga lăţime a edificiului. Naosul, de formă dreptunghiulară, se compune dintr-o singură navă. El are 12 m lungime şi 5 m lăţime. Absida altarului, următoarea încăpere a bazilicii, are lăţimea la exterior egală cu cea a naosului. Zidurile sale sunt însă cu 0,30 m mai groase decât cele ale naosului. În zona centrală a absidei, sub pavaj, a fost identificată o criptă de dimensiuni reduse. Ea reproduce la scara redusă planul bazilicii.

DINOGEŢIA-GARVĂN (judeţul Tulcea), este o cunoscută cetate, situată în extremitatea nord-vestică a Dobrogei. Restaurată din temelii în timpul lui Diocleţian pentru a asigura siguranţa provinciei în partea ei septentrională. În partea sud-estică a fost descoperită o bazilică (16-9,70m). Interiorul este împărţit în trei navate.

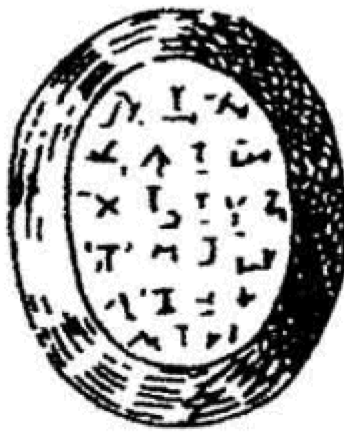
A fost construită la sfârşitul sec. al III-lea sau în sec. al IV-lea, şi a fost restaurată în timpul domniei lui Anastasie I[295]. Săpăturile arheologice făcute pe grindul stâncos numit

294 Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină*…, p. 145.

„Bisericuţa”, de pe raza satului Garvăn, din judeţul Tulcea, au adus la lumina zilei, în anul 1951, întreaga cetate, cu multe complexe arhitectonice interioare, între care şi o basilică[296].

Ea este orientată pe direcţia NE-SV şi se compune din două părţi: naos şi altar. Nartex-ul lipseste. Naosul bazilicii este separat în trei nave. Absida altarului era, în prima fază, semirotundă.

Gema abraxea, Dinogetia

A fost renovată în două rânduri, în timpul împăraţilor Anastasius (491-518) şi Iustinian (527-565). În timpul ultimei refaceri absidei i-a fost adăugat la exterior un zid pentagonal din piatră legată cu lut. Între vechiul zid semicircular şi noul zid pentagonal a rămas un spaţiu împărţit în două de un zid mic. Se pare că a fost construită în a doua jumătate a secolului al IV-lea, şi începutul secolului al V-lea.

Tot la Dinogeţia au mai fost descoperite trei capace de lut ars din secolele V-VI d. Hr. Pe ele sunt incizate ramuri stilizate, cruci, precum şi următoarele formule creştine de invocare: "Dumnezeu, Maria"; "Ajută!"; "Fiul lui Dumnezeu, Cel Atotputernic, ajută!".

CETATEA HISTRIA, pe malul lacului Sinoe, a fost o colonie milesiană, fondată pe la mijlocul secolului al VII-lea î.Hr.

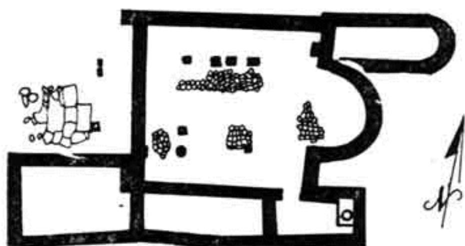
În perioada romană (secolele I-VII d.Hr.) însă, cetatea Histria cunoaşte un evident regres. Săpăturile arheologice, începute de Vasile Pârvan, încă din anul 1914, şi continuate până în zilele noastre de reputaţi cercetători români, au scos la iveală diverse complexe, între care şi şase basilici, dintre care cinci se aflau în interiorul oraşului iar a şasea, la început cimiterială, în afara zidurilor cetăţii.[297]

Cea mai importantă dintre acestea este bazilica cunoscută sub numele de "privată". Este vorba de un edificiu creştin integrat unui palat. Naosul bazilicii este de formă rectangulară.

---

[295] Barnea, *Les monuments*…, 154-156.
[296] Ion Barnea, *Garvăn-Dinogeţia*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1961, p. 23.
[297] Em. Condurache, *Histria*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1961, p. 23.

Are o lungime de 7,69 m şi o lăţime de 6m. La răsărit se află absida altarului, semicirculară la interior şi pentagonală la exterior. Naosul capelei comunică atât cu o curte situată în partea de apus, cât şi cu încăperile situate pe latura sa de sud.

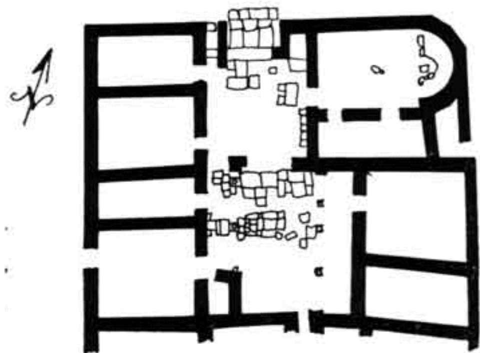
Histria: bazilica cimiterială (sec. V-VI).

Importanţa complexului este dată de faptul că aici se afla sediul episcopiei care a funcţionat la Histria în secolul al VI-lea şi, după câte se pare, chiar o mânăstire.

De la acest complex episcopal s-au păstrat fragmente din Sfânta Masă a capelei şi resturi de capiteluri ornamentate cu semnul crucii.

Primele săpături au adus la lumină cinci bazilici creştine din sec. al V-lea şi al VI-lea. Una dintre ele (21-12,50m), situată aproape de poarta principală a oraşului, are şi o criptă. O alta (16,20-11,15m), mai aproape de poarta occidentală a fost probabil rezultatul unei transformări a unei clădiri publice în sec. V-VI într-o bazilică.

A treia, cu forme neregulate, a fost construită spre sfârşitul sec al VI-lea şi începutul sec. al VII-lea. A patra este o capelă privată (7,60-6m), probabil pentru aristocraţii din oraş. Ultima se află extra muros, în partea occidentală a oraşului. Se crede că era folosită pentru serviciile funerare. Se păstrează diferite fragmente ceramice imprimate cu semnul crucii. Semnul sacru se află şi pe diferite cărămizi. Se păstrează şi restaurările oraşului din timpul împăratului Atanazie I la începutul sec. al VI-lea[298].

Histria: capela creştină de la *Domus II* (sec. V-VI).

Din cetatea Histria, de pe malul lacului Sinoe, provin mai multe capitele-impodia care aparţin secolelor V-VI. Latura principală a unuia este decorată cu o cruce între două frunze de acant. Cele patru incizii oblice, făcute sub cruce, reprezintă cele patru fluvii ale Edenului[299].

De mare importanţă este şi capitelul-imposta cu laturile decorate cu câte o cruce monogramă, în relief. Alte două capitele-imposta, în formă de trunchi de piramidă, sunt decorate cu motive vegetale stilizate, unul având pe colţ o cruce[300].

În anul 1914, Vasile Pârvan descoperă o basilică cimiterială cu influenţă arhitectonică orientală.

În basilica cu criptă din piaţa mare a cetăţii, sub altar, s-a descoperit o criptă din cărămizi deasupra căreia se afla un baldachin. Întrucât aici s-a găsit o monedă din timpul împăratului Justinian, se crede că această basilică a fost zidită în secolul al VI-lea[301].

---

[298] Barnea, *Les monuments*…, 135-141.
[299] Adrian Rădulescu, *Bazilici şi monumente creştine* …, p. 50-51.
[300] Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII*…, p. 224-226.
[301] Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche*…, p. 98.

La edificiul basilical din piaţa mare, în urma săpăturilor arheologice s-au descoperit fragmente de plăci de cancelii din marmură, cu semnul crucii pe ele, ceea ce a dus la concluzia că, deşi iniţial basilica a avut un caracter laic, în veacurile V-VI a fost folosită în scop religios[302].

O descoperire arheologică importantă a fost făcută la Histria în partea de sud a cetăţii. Este vorba despre un tezaur compus din şase piese: două cruciuliţe, două inele şi doi cercei, toate din aur. Erau obiecte de întrebuinţare bisericească sau liturgică de origine constantinopolitană.

Tot la Histria a mai fost descoperită partea superioară a unei amfore din secolul al V-lea. Pe acest fragment sunt reprezentate literele greceşti "XMG". Ele sunt prescurtarea textului "Maria naşte pe Hristos". De altfel, la Histria au fost descoperite numeroase obiecte de ceramică romană târzie şi opaiţe cu simboluri creştine. Existenţa lor dovedeşte intensitatea vieţii creştine din această cetate, sediu al unui scaun episcopal.

În cartierul de est al cetăţii s-au descoperit ruinele a două clădiri particulare, de mari proporţii (cunoscute sub denumirea de Capela privată de la Domus 1 şi 4), desigur foste palate ale unor aristocraţi din secolele V-VI. Se crede că ar fi vorba de o capelă particulară, deci de un edificiu creştin din secolele V-VI, integrat unui palat. Probabil că această locuinţă mare a fost reşedinţa vreunui înalt cleric (episcop creştin), care făcea parte din aristocraţia oraşului. Printre ruinele acestui palat episcopal s-a descoperit pe faţada principală o placă cu o mare cruce între două foi de acant[303].

HALMYRIS (Dunavăţul de Sus). Aici au fost scoase la lumină, în interiorul cetăţii, ruinele unei bazilici paleocreştine prevăzută cu criptă martyrion. În interiorul acestei cripte au fost descoperite moaştele Sfinţilor locali Epictet şi Astion, care au pătimit în anul 303 d. Hr.

În actul martiric al sfinţilor mucenici Epictet şi Astion de la Halmyris se relatează că părinţii celui din urmă au fost botezaţi de episcopul locului *Evanghelicus*, după ce au fost catehizaţi de preotul *Banosus*, şi cercetătorii istorici, în marea lor majoritate, îl consideră primul episcop al Tomisului cunoscut cu numele[304].

IBIDA (Slava Rusa) era o importantă aşezare romană, actualmente în judeţul Tulcea. Fortăreaţă romano-bizantină întinsă pe o suprafaţă de 24ha. În oraş s-a descoperit o bazilică unică pentru Dobrogea din punct de vedere arhitectonic, de aproximativ 22m lungime, împărţită în trei nave. Toate se închid spre est cu o absidă semicirculară. Datorită acestor caracteristici este unică în Scythia Minor . Elementul deosebit îl constituie tocmai existenţa în partea de răsărit a bazilicii a celor trei abside semicirculare, care corespund ca lăţime celor trei nave ale naosului. Din această cauză deschiderea lor este diferită, absida centrală având diametrul mai mare decât al celor laterale. Lungimea bazilicii este de 22 m. Naosului şi celor trei abside li se adaugă în partea de apus a bazilicii nartexul. El are aceeasi lăţime ca şi cea a naosului. Cercetările arheologice făcute până în anul 1918, au dus la descoperirea a două basilici care impresionează prin monumentalitatea lor, care din punct de vedere arhitectonic este un unicat în toată Dobrogea. Bogăţia ornamentaţiilor acestor edificii s-a confirmat prin descoperirea urmelor de pasaj din

302 Adrian Rădulescu, *Bazilici şi monumente creştine…*, p. 15.
303 Idem, p. 16.
304 Diac. I. Pulpea (Rămureanu), *Sf. Mucenic Emilian de la Durostos*, Bucureşti, 1944.

mozaic policrom şi a mai multor fragmente de coloane şi capiteluri din marmură lucrate cu multă artă[305]. Ele dovedesc bogăţia ornamentaţiilor cu care era înzestrat acest edificiu creştin.

În apropierea cetăţii antice Ibida au fost descoperite şi ruinele unei mânăstiri din perioada secolelor IV-VII. Zidurile mânăstirii sunt construite din piatra de calcar legate cu pământ. În prima fază - a doua jumătate a secolului al IV-lea - mânăstirea avea doar o singură bazilică. Aceasta avea orientarea E-V şi se compunea din două părţi: naosul şi absida altarului. Naosul, avea 10,40 m lungime şi 6,65 m lăţime. În partea sa de răsărit se afla absida altarului cu deschiderea de 5 m şi o adâncime de 2,5 m. Tot în această fază pe latura de sud a bazilicii, alipită acesteia, se ridica o încăpere cu dimensiunile de 2,60x3,10 m.

În a doua fază de existenţă a mânăstirii au fost ridicate două capele noi şi au fost aduse mai multe modificări bazilicii vechi. Astfel, absida iniţială a bazilicii vechi a fost abandonată iar în locul ei, spre răsărit, a fost ridicată una nouă, tot semicirculară, dar cu deschiderea de 4,50 m şi adâncimea de 3,50 m. Această modificare a dus şi la o prelungire cu 1,50 m spre est a navei bazilicii. În plus, în partea de apus a aceluiaşi edificiu, a fost ridicată o încăpere care îndeplinea funcţia de nartex. Ea avea 10,05 m lungime şi 4,50 m lăţime pe direcţia nord-sud.

Cetatea Ibida a fost construită în secolul al V-lea, spre sfârşitul sec. al VI-lea[306].

Cât priveşte cele două capele, ambele erau situate în partea de nord a bazilicii vechi. Una dintre ele era lipită părţii dinspre răsărit a laturii de nord a acestei bazilici. Avea un plan simplu: naos mononavat cu absidă. Dimensiunile naosului erau de 4,80x2,80 m iar deschiderea absidei de 2,05 m cu 1 m adâncime. Cea de-a doua capelă era situată la aproximativ 6,20 m spre nord de bazilica veche.

Crucea cu inscripţie funerară, descoperita la Lazu, Constanţa - cel mai vechi obiect creştin din perioada romano-bizantină descoperit în Dobrogea.

Ea avea acelaşi plan ca şi prima capelă: naos mononavat cu absidă. Dimensiunile naosului erau de 6,90x3,30 m. Intrarea în naos era situată pe latura sa sudică. În urma ridicării acestei a două capele, între ea şi restul edificiilor - prima capelă şi bazilica veche cu nartex - s-a creat o curte interioară cu dimensiunile de 8,50x6,20 m. Tot în această etapă constructivă a fost ridicat şi un zid de incintă ale cărui resturi au fost identificate în partea de sud-est a mânăstirii. Faza a doua de existenţă a mânăstirii a fost datată în secolul al

[305] Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc* …, p. 124-125.
[306] Barnea, *Les monuments*…, 178-179.

VI-lea. Ultima fază de existenţă a mânăstirii a fost datată la începutul secolului al VII-lea. În această fază a fost ridicată o nouă incintă spre sud şi mărită încăperea alipită laturii de sud a bazilicii vechi. Mânăstirea avea şi o anexă cu structura din lemn în colţul de sud-vest al incintei.

LAZU, localitate situată în partea de sud a oraşului Constanta, pe drumul spre Mangalia, a fost descoperită o cruce de marmură cu inscripţie latină datată la sfârşitul secolului al VI-lea - începutul secolului al VII-lea d. Hr. Inscripţia, întregită de profesorul Em. Popescu, are următorul conţinut: "Oasele sunt ale lui Gheorghe. Cel de credinţă cu el (a pus această cruce în amintirea) robului tău (Doamne) Gheorghe, fiul lui Murinus".

La **MEDGIDIA**. a fost descoperită o coloană dublă, de mici dimensiuni, din marmură. La capătul superior, între două profiluri, s-a realizat un decor schematic care simbolizează un capitel, în centrul căruia este sculptată o cruce cu capetele lăţite[307].

NICULIŢEL a fost o străveche aşezare rurală romană. Cercetările arheologice din anii 1971-1975 au adus la lumină o basilică ce aparţinea unui vicus (sat) roman, al cărui nume rămâne încă anonim. Săpăturile arheologice au relevat astfel o importantă mărturie creştină din sec. al IV-lea: un martyrion şi o bazilică paleocreştină. Sub altarul basilicii s-a descoperit o criptă-martyrium de formă aproape pătrată, fiecare cu zidurile proprii (de cărămidă) măsurând circa 3,50m. Înălţimea este de 2,25-2,30m şi diametrul cupolei măsoară 3m. Pe latura de vest ea are o intrare de 0,70x0,69 m. În momentul descoperirii criptei ea era blocată cu o lespede de piatră. În interiorul criptei se păstrau într-un sicriu de lemn mare Sfintele Moaşte ale celor patru mucenici. În partea superioară a pereţilor de nord şi de sud ai criptei se află două inscripţii în limba greacă scrise cu vopsea roşie. Cea de pe peretele de nord are conţinutul "Martirii lui Hristos" (ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΧΡΙΣΤΟΥ). A doua inscripţie, de pe peretele de sud indică numele celor patru Sfinţi Martiri de aici: "Martirii Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philippos" (ΜΑ ΡΤΥΡΕΣ Ζ ΩΤΙΚΟΣ, Α ΤΤΑΛΟΣ, Κ ΑΜΑΣΙΣ, Φ ΙΛΙΠΠΟΣ).

Dedesubtul criptei au mai fost descoperite doua încăperi de dimensiuni reduse. Pe lângă resturi de oase, s-au mai găsit aici două vase de ofrandă, precum şi o placă de marmură care bloca intrarea în partea inferioară a criptei este incizată inscriptia în limba greacă: "Aici şi acolo se află sânge de martiri" ('Ω ΔΕ Κ ΑΙ 'Ω ΔΕ Ι Χ'Ω Ρ Μ ΑΡΤΥΡ'Ω Ν). Se pare că aceştia sunt cei mai vechi martiri dobrogeni, poate din timpul persecuţiei lui Decius (249—251).[308] Din aceste două încăperi inferioare s-a scos o mare cantitate de pământ amestecat cu resturile pământeşti a doi bărbaţi cu vârste cuprinse între 45 şi 46 de ani. După indicaţiile inscripţiei de pe placa de marmură care bloca intrarea şi în acest caz este vorba tot de sfinţi martiri.

Importanţa acestei bazilici este dată de cripta ei în care au fost descoperite Sfintele Moaştele amintiţilor martiri creştini: Sfinţii Mucenici Zotikos, Kamasis, Attalos şi Philippos. Probabil, această bazilică cu martyrion a fost construită într-o zonă rurală de vreun proprietar bogat şi aici se adunau creştinii pentru a celebra euharistia şi pentru a-şi comemora martirii. În zona bazilicii nu se află nici o altă urmă creştină. Dacă această clădire ar fi în zona unui cimitir,

---

[307] Ion Barnea, *Arta creştină în România*, I, Ed. I.B.M.B.O.R., Bucureşti, 1971, p. 194-195.
[308] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române…*, vol. I, p. 76.

foarte probabil s-ar fi găsit şi alte mărturii ale prezenţei creştine. Pentru acest motiv credem că aici este vorba despre o ecclesia şi nu despre o basilica coemeterialis[309]. Edificiul creştin de la Niculiţel se numără printre cele mai mari din Dobrogea şi a fost datat în secolul al IV-lea. Se pare că au existat un mormânt martiric şi o construcţie anexă, de la începutul secolului al IV-lea, anterioare criptei şi bazilicii. Martiri (Zotikos, Martirii lui Christos: Attalos, Kamasis, Philippos),[310] sunt menţionaţi nominal de Martyrologium Hieronymianum, la 4 iunie, la Noviodunum (azi Isaccea, jud. Tulcea)[311]. Cripta a fost ridicată pentru adăpostirea relicvelor martirilor la o dată ulterioară sacrificării lor. Acest document arheologic şi epigrafic este unul din exemplele rare şi de o valoare extraordinară în confirmarea datelor literare transmise prin informaţiile literare de la sfârşitul Antichităţii referitoare la istoria de început a creştinismului.[312] Actualmente, racla cu moaştele celor patru martiri se păstrează cu multă evlavie în biserica Mănăstirii Cocoş.

Din fosta bazilică creştină, care a servit ca locaş de cult pentru o comunitate creştină din mediul rural, se păstrează doar absida altarului - cu cripta martyrion păstrată integral - şi o mică parte din naos. Lăcaşul era construit din piatră legată cu mortar alb. Este orientat pe direcţia NNE-SSV şi avea o lungime de circa 36 m cu o lăţime de 14 m. Prin dimensiunile sale el se număra printre cele mai mari din Dobrogea. Se compune din atrium, narthex, naos şi absida altarului. Existenţa atrium-ului pare a fi dovedită de existenţa unui rest din zidul său de sud. Nartexul, a doua încăpere a bazilicii, se întinde pe întreaga lăţime a edificiului. Lăţimea sa proprie este de 2,30 m. Cât priveşte naosul, el este împărţit în trei nave. Nava centrală are o lăţime de 7,50 m iar cele laterale cate 2,40 m fiecare. El era deschis spre nartex pe întreaga lăţime a navei centrale. Se pare că nava centrală era flancată de doua încăperi situate simetric pe navele laterale. Absida altarului are o deschidere de 6 m.

Basilica de la Niculiţel, păstrătoare a moaştelor din secolul al IV-lea, demonstrează intensa viaţă bisericească ce se desfăşura în nordul Dobrogei[313].

NOVIODUNUM, aşezare cu nume celtic (azi Isaccea, jud. Tulcea) a servit un timp ca şi reşedinţă episcopală. Poziţia lui geografică îl plasează între oraşele strategice cele mai importante. Aici era cartierul general al flotei romane pentru Dunărea de Jos. În afară de martiri, oraşul este important pentru descoperirea unei bazilici cu trei nave (13,80-10,75m), cu o absidă semicirculară care are diametrul de 7,80m. Bazilica de la Noviodunum este o bazilică de dimensiuni medii (dimensiunile interioare: 13,80x10,75 m). Este construită din piatră legată cu mortar şi are orientarea NE-SV cu absida altarului alipită de zidul de incintă al cetăţii. Ea se compune din trei părţi: nartex, naos împărţit în trei nave şi altar. A fost datată în secolele V-VI d. Hr.

Narthex-ul divizat (2,70m lăţime) atestă caracterul creştin al clădirii. Acest element arhitectonic este o creaţie greacă din sec. al V-lea, specific pentru bazilicile paleocreştine…

309 Mai multe detalii despre această clădire vezi în: Barnea, *Les monuments…,* 146-154.
310 *IGLR*, nr. 267, p. 268 = MPR, nr. 63, p. 91–93.
311 Acta Sanctorum, Novembris, II, 2, Bruxelles, 1931, p. 302–304.
312 Bogdan Murgescu, *Istoria României în texte*, Ed. Corint, Bucureşti, 2001, p. 64.
313 Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche*…, p. 129.

Există mari posibilităţi ca această bazilică din Noviodunum să fie din perioada împăratului Atanazie I”[314].

Cu prilejul săpăturilor arheologice din anul 1940-1955 s-au descoperit temeliile a două basilici, prima, de proporţii medii, datată în secolele V-VI, iar a doua, la aproximativ 200 m sud de cetate, basilica cimiterială, în afara oraşului, construită probabil tot în secolul V[315].

De la **STRATONIS** (Schitu-Costeşti) provine un capitel-imposta, decorat cu două frunze între volute, iar pe una din feţe apare o cruce în relief. Tot aici, s-a descoperit un al doilea capitel-imposta, păstrat fragmentar, pe care se disting frunze de acant şi braţele unei cruci[316].

SUCIDAVA (Izvoarele, jud. Constanta) este o străveche cetate situată pe malul drept danubian, în hotarele satului Pârjoaia, azi Izvoarele. Pe locul unei localităţi romano-bizantine, săpăturile arheologice au descoperit fundaţia unei bazilici, orientată în mod tradiţional spre est-vest, cu dimensiuni de 25,50m lungime şi 11,35m lăţime. Este împărţită în trei nave, cu o absidă semicirculară şi cu un narthex. A fost construită la sfârşitul sec. al V-lea sau la începutul celui următor[317].

În interiorul cetăţii Sucidava-Moesica, situată în coltul, de sud-vest al Dobrogei s-a descoperit ruinele temeliei unei basilici paleocreştine, construită, probabil în secolele V-VI d. Hr.

Edificiul creştin era orientat pe direcţia E-V şi se compunea din trei părţi: absida altarului, naos şi nartex. Zidurile bazilicii, măsurate la bază, aveau o grosime de 1,10 m. Nartexul, situat în partea de vest, se întindea pe întreaga lăţime a bazilicii. Lăţimea sa interioară era de 2,10 m. În partea sa de răsărit se află cea de-a doua încăpere a bazilicii, naosul. Acesta avea dimensiunile interioare de 16,20 m lungime şi 9,15 m lăţime. Absida altarului, ultima încăpere a bazilicii, era de formă semicirculară, cu o deschidere de 3,95 m şi o adâncime de 5,10 m. S-au impus şi aici, ca şi în întreaga cetate, ample cercetări arheologice[318].

Între ruinele cetăţii de la Sucidava, distruse din păcate continuu de apele Dunării, s-au descoperit foarte multe cruciuliţe care atestă numărul mare de creştini locali. Cea mai importantă descoperire arheologică, alături de bazilică, o constituie însă un set liturgic descoperit în apropierea cetăţii în primavara anului 1984. Acest adevărat tezaur datat în secolele IV-VI, care provine de la Biserica cetăţii Sucidava (azi Izvoarele, jud. Constanţa), în sud-vestul Dobrogei, constă din 17 obiecte de argint : şase linguriţe, şase pahare în formă de potir, o cană, o căniţă trilobată, o strecurătoare, o pateră şi o cutie relicvar. Pe unele obiecte se află inscripţii cu numele donatorului ori al meşterului; simboluri creştine; crucea, doi porumbei care beau dintr-un vas, doi păuni, chrisma, peştele, şi este posibil ca unele obiecte să fi avut o întrebuinţare liturgică[319].

Astfel, pe unele dintre lingurite sunt gravate literele BIKT, întregite de cercetători sub forma BIKT(OR). Pare a fi vorba de numele meşterului care le-a confecţionat sau al donatorului.

---

314 Barnea, *Les monuments*…, 144-145.
315 Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche*…, p. 130.
316 Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 262.
317 Barnea, *Les monuments*…, 161.
318 Emilian Popescu, *Organizarea eclesiastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI* e.*n.*, în „Studii Teologice, seria a II-a, Bucureşti, 1980, nr. 7-8, p. 605.
319 Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche*…, p. 173-181.

Planul bazilicii de la Sucidava – Izvoarele

Căniţa trilobată este decorată cu hexagoane alungite dispuse vertical. La capetele lor se află trei brae orizontale în torsadă. Vasul cu coadă este împodobit cu un desen care reprezintă doi porumbei care beau apă dintr-un vas cu două toarte. De precizat şi faptul că ambele vase poartă ştampila "KCOCTANTINOV". Este vorba, probabil, tot de numele meşterului sau al donatorului. Ştampile asemănătoare poartă şi cele şase pahare-potir.

Strecurătoarea, de forma unei cupe, are în interior incizate contururile a doi păuni şi ale unui peşte. Este vorba în mod evident de simboluri creştine.

Cel mai important element al acestui tezaur, datorită evidentului său caracter creştin, este relicviarul. Este confecţionat din tablă de argint aurită. Are dimensiuni reduse şi forma unei cutii paralelipipedice. Capacul are forma unui trunchi de piramidă. Relicvariul este decorat cu elemente de artă creştină. Între acestea se remarcă monograma "XP", iniţialele Mântuitorului Hristos (literele greceşti XP se transcriu în caractere latine HR) [320].

Setul liturgic de la Sucidava a fost datat în secolele IV-VI d. Hr. Relicvariul, datat în secolul al VI-lea d. Hr. este unul dintre cele mai tarzii elemente din componenţa acestui tezaur. El a fost importat din afara provinciei Scythiei Minor dintr-unul dintre centrele importante ale vremii - Alexandria, Antiohia sau Constantinopol. Descoperirea sa la Sucidava constituie un element important în favoarea existenţei aici a unui centru ierarhic creştin.

Legăturile Sucidavei cu restul centrelor creştine importante din Imperiu este dovedită de descoperirea şi la Izvoarele a unui ulcioraş, care se purta atârnat la gât, asemănător celor două descoperite la Tomis. Vasul, care conţinea apă sfinţită, provenea tot din Egipt de la mormântul Sfântului Mina, important centru de pelerinaj al lumii creştine în secolele V-VI d. Hr.

TELIŢA - "Amza" (jud. Tulcea). Bazilică din mediul rural, descoperită la Teliţa în punctul cunoscut sub denumirea de "Amza". Ea s-a constituit în prima jumătate a secolului al IV-lea d. Hr. prin transformarea unei construcţii mai vechi. Bazilica este orientată pe direcţia SV-NE. Ea se compune dintr-o navă centrală şi una laterală situată în partea de sud a celei dintâi. În prelungirea spre nord-est a navei centrale se află o altă încăpere secundară. Lungimea întregului edificiu este de 23 m, cu deschidere totală de 9,70 m.

---

[320] Emilian Popescu, *Organizarea eclesiastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI e.n.…*, p. 605.

Absida altarului se află în prelungirea spre sud-vest a navei centrale. Ea are deschiderea pe întreaga lăţime a navei centrale. Avea dimensiunile de 10,40x5,40 m. Sfânta Masă se află situată la aproximativ 2,90 m de cel mai adânc punct al absidei. Absida, situată cu 0,40 m mai sus decât nivelul de călcare al navei centrale, comunică cu aceasta prin două deschideri. Deschiderea principala era lată de 1,48 m. Cea de-a doua, laterală, avea 0,96 m.

Nava centrală a edificiului avea lungimea de 4,80 m. Ea comunică cu nava laterală din partea sa de sud printr-o intrare lată de 1,90 m iar cu încăperea secundară din prelungirea ei printr-o deschidere largă de 1,52 m. Aceasta din urmă încăpere avea 5,50 m lungime.

Nava laterală era lată de 2,50 m. Ea era compartimentată în trei spaţii. Jumătatea sa dinspre NE îndeplinea funcţia de pridvor. Celelalte două compartimente ale jumătăţii sale de sud-vest îndeplineau funcţia de *prothesis* şi *diaconicon*.

Importanţa acestui edificiu creştin din mediul rural constă în faptul că el atestă existenţa creştinismului organizat în satele Scythiei Minor încă din prima jumatate a secolului al IV-lea. Este urmarea vechimii creştinismului pe teritoriul dintre Dunare şi Mare şi a bunei organizări de care acesta s-a bucurat aici încă de timpuriu.

TROESMIS-IGLIŢA. Cetate traco-getică, devenită mai târziu important castru militar roman, situat pe malul drept al Dunării, Troesmisul se află la aproximativ 15 km sud de Măcin, pe raza comunei Turcoaia, din judeţul Tulcea. În urma săpăturilor şi cercetărilor arheologice în perimetrul cetăţii au fost scoase la lumină ruinele a trei basilici creştine datate în secolele V-VI.

Se cunosc ruinele a trei bazilici din sec. al VI-lea. Cea mai mare lungime: 30m. Are o absidă semicirculară, trei nave şi un narthex. Celelalte două sunt de dimensiuni mult mai mici. Oraşul, ca multe altele, a fost restaurat de Iustinian[321].

Basilica mare a fost descoperită, după o serie de săpături, în centrul cetăţii, şi a fost datată în secolul al V-lea. După constatările unor istorici şi arheologi, aici a fost un sediu episcopal, asemenea altora care au existat între Dunăre şi Mare, în secolele V-VII[322].

Bazilica mare de la Troesmis datează din secolul al V-lea. Ea se compune din nartex, naos şi absida altarului. Ea are o lungime totală de 30 m. Nartexul se întinde pe toată lăţimea bazilicii având două intrări: una pe latura de vest şi alta pe latura de nord. Naosul are trei nave separate prin două rânduri de pilastrii. În partea sa de răsărit se află absida altarului. Deschiderea ei corespunde lăţimii navei centrale naosului. La est de absidă sunt anexate câteva încăperi care îndeplineau diferite funcţii liturgice: *pastophoria, diaconicon, baptisterium*.

La Troesmis au mai fost descoperite alte două bazilici creştine.

A doua basilică de la Troesmis este cea mai mică. Basilica aceasta aparţine secolului al VI-lea, mai precis perioadei de stăpânire a lui Justinian. Bazaţi pe datele furnizate de cercetarea altor edificii creştine din cetăţile danubiene, se consideră că ele sunt construcţii mai noi sau refaceri târzii ale unor basilici paleocreştine din a doua jumătate a secolului al IV-lea[323].

---

[321] Barnea, *Les monuments*…, 156-157.
[322] Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche*…, p. 133.
[323] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină*…, p. 163.

TROPAEUM TRAIANI - ADAMCLISI, reprezintă pentru istoria românească piatra de început a zămislirii noastre etnice. Cetatea din apropiere, fondată odată cu monumentul triumfal ridicat din ordinul împăratului Traian între anii 106-109, pentru comemorarea marilor victorii reputate împotriva dacilor, se suprapune peste o aşezare getică şi a dobândit, în jurul anului 170, rangul de „municipium”, după care a suferit repetate distrugeri din cauza năvălirilor barbare. În secolul VI, această cetate a atins apogeul vieţii sale spirituale, devenind un important centru religios-creştin din Scythia Minor.

Adamclisi, Tropaeum Traiani.

Cu prilejul săpăturilor arheologice făcute de Gr. Tocilescu, G. Murnu, iar mai apoi de către Paul Nicorescu, Ion Barnea şi alţii, s-au descoperit la Tropaeum Traiani până în prezent ruinele a şase bazilici. Cinci dintre acestea se aflau situate în interiorul cetăţii iar una, cimiterială, în afara ei.

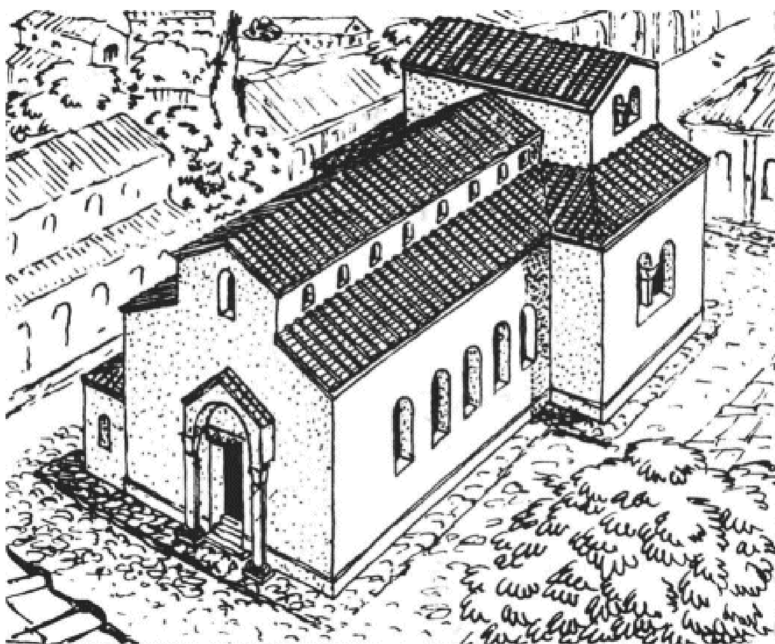
Basilica cimiterială. În partea nordică a platoului din incinta cetăţii, acolo unde se află şi necropola creştină din secolele IV-VI, s-a cercetat, chiar din primele campanii arheologice, de Gr. Tocilescu, o basilică, care prin aşezarea ei, este considerată cimiterială. Vasile Pârvan considera că acest locaş de cult creştin a fost ridicat în timpul împăratului Constantin cel Mare (secolul al IV-lea). Basilica este socotită una din cele mai vechi de pe teritoriul Scythiei Minor.

Basilica cu transept sau **în formă de T** se află la sud de strada principală *(via principalis)* a cetăţii, peste drum de bazilica simplă, fiind cel mai mare dintre edificiile creştine descoperite aici, datată în secolul al V-lea. Ca şi aceasta din urmă este orientată tot pe direcţia E-V. Este cea mai mare din cetatea Tropaeum Traiani, având o lungime de 33,80 m şi o lăţime de 13,70 m. Elementul de originalitate al acestei bazilici este dat de existenţa unei nave transversale (transept) în partea de răsărit a celor trei nave ale naosului.

În partea de apus bazilica este prevăzută cu atrium şi nartex. Atrium-ul este prevăzut cu portice pe laturile sale de nord, sud şi vest şi o curte interioară. Naosul, cu o lăţime totală de 3 m, are trei părţi, corespunzătoare celor trei nave longitudinale ale naosului. În partea de răsărit a naosului se află absida altarului cu o deschidere de 4,80 m. Sub ea se află cripta bazilicii. În această criptă au fost descoperite osemintele a cinci defuncţi, probabil martiri în persecuţiile lui Diocleţian, sau Liciniu[324].

Aceasta din urmă este mărginită la suprafaţă de o altă absidă care constituie *synthron*-ul (locul pe care erau aşezate scaunul arhiereului şi, de jur împrejur, cele ale preoţilor). Cripta, cu dimensiunile de 1 x 1,20 x 2,20 m, avea pe laturile sale de est şi de nord cate o nişă de cărămidă în care s-au păstrat sfintele moaşte. În criptă se pătrundea printr-un culoar care cobora dinspre latura de sud a navei transversale pătrunzând la jumătatea aceleiaşi laturi - sudice - a încăperii.

[324] Mai multe detalii despre această descoperire arheologică importantă se află în articolul publicat de Dănilă N., *O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani*, în BOR, 1 (1983),91-97.

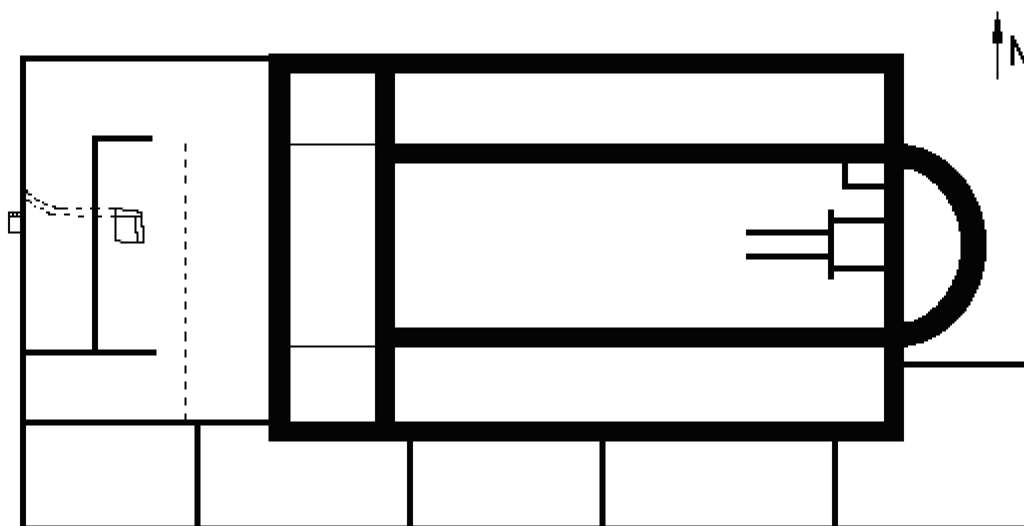

Pe latura de nord a bazilicii se află câteva încăperi anexe, între care şi un baptisterium. Bazilica cu transept datează de la sfârşitul secolului al V-lea sau secolul al VI-lea.

Bazilica cu transept din Tropaeum Traiani (sec. IV-VI). Reconstituire.

În cripta basilicii erau depuse sfinte moaşte, care, însă, n-au putut fi găsite, fiind luate de localnici când au părăsit aşezarea din cauza migraţiilor barbare, la începutul secolului al VII-lea[325].

Basilica simplă, **(A)** sau **"forensis",** situată pe latura de nord a străzii principale, este orientată pe direcţia E-V şi este construită din pietre legate cu mortar şi a fost considerată ca fiind zidită în secolele IV-V, peste dărâmăturile nivelate ale altor construcţii din secolele II-IV.

Tropaeum Traiani: planul bazilicii "simple".

Ea este alcătuită din atrium, nartex, naos, altar şi câteva încăperi anexe. Atrium-ul este situat în partea de apus a bazilicii şi, spre deosebire de restul bazilicii, are ziduri de piatră legate cu pământ. Pe laturile de nord, sud şi vest are portice. În mijlocul său se află o curte interioară pavată cu cărămidă şi prevăzută cu o fântână *(phiale)*. În interior are o lăţime de 16,90 m şi o lungime de 12,50 m. Nivelul de călcare al atrium-ului se afla situat cu un metru mai jos decât cel al restului bazilicii[326].

---

[325] I. Barnea, *Arta creştină în România*, vol. I…, p. 166.

[326] I. Barnea, *Bazilica „simplă de la Tropaeum Traiani*, în vol. Pontica, XI, Constanţa, 1978, p. 184.

În partea de răsărit a atrium-ului se află nartexul. Este împărţit în trei încăperi corespunzătoare celor trei nave ale naosului. Are 4,40 m largime şi 17,60 m lungime. Naosul, următoarea încăpere a bazilicii, este împărţit, după cum s-a arătat deja, în trei nave prin două şiruri de coloane. Nava centrală are o lăţime de 8 m iar cele laterale de cate 3,70-3,90 m fiecare. Lungimea naosului este de 24,60 m.

La extremitatea de est a navei centrale, sub paviment se află cripta bazilicii. Ea este de formă dreptunghiulară cu lăţimea de 2,30 m, lungimea de 2,70 m şi înălţimea de 2,50 m. Era acoperită cu o boltă semicilindrică. Cripta, orientată pe direcţia est vest, era prăbuşită în momentul descoperirii. Accesul în criptă se făcea printr-un coridor care cobora din nava centrala a bazilicii patrunzand în încăpere la mijlocul laturii de ei de vest. În acest coridor, lung de 4,20 m şi lat de 1,15 m se afla o scara din lemn. Printre ruinele criptei au fost descoperite moaştele a cinci Sfinţi Martiri, probabil martiri în persecuţiile lui Diocleţian, sau Liciniu[327]. Pe partea de sud a bazilicii se află un alt edificiu, care folosea probabil ca diakonikon. A fost construit pe la anul 500 şi restaurat în timpul sec. al V-lea.

Altarul, ultima parte a bazilicii este prevăzut cu absidă semicirculară. Deschiderea ei este de 3,90 m. Pe toată lungimea laturilor de nord şi de sud ale bazilicii se află alte încăperi anexe.

Basilica cisternă a fost construită deasupra unei vechi cisterne romane, de unde şi denumirea de „basilica cisterna". Basilica aceasta are şi o criptă, la care se ajunge pe o scară îngustă de intrare[328].

Basilica de marmură este situată la nord de „via principalis", numită astfel datorită numeroaselor elemente arhitectonice din marmură. Ea este orientata pe directia E-V şi se compune din trei parti: atrium, naos şi altar. Atrium-ul are la interior dimensiunile de 8x7 m. În partea sa de rasarit se afla naosul, împărţit în trei nave prin doua siruri de coloane. Nava centrala are o lăţime de 8 m, iar cele laterale au lăţimea de cate 4 m. Lungimea naosului este de 25,50 m. La rasarit de naos se afla absida altarului prevazuta cu baldachin *(ciborium)*. Bazilica de marmura nu are cripta pentru pastrarea sfintelor moaşte. Intr-o faza de constructie ulterioara celei initiale, la est de absida au mai fost adaugate alte trei încăperi care indeplineau functia de *pastophoria* (loc pentru pastrarea ofrandelor aduse de credinciosi).

Pe latura de sud a bazilicii, în apropierea atrium-ului, se afla *baptisterium*-ul şi *consignatorium* (locul în care noul botezat primea confirmarea ca a devenit creştin şi se cumineca). Ele se compuneau din trei încăperi care comunicau intre ele. Primele doua încăperi erau prevazute pe latura estica cu mici abside. A treia încăpere, mai mare, era prevazuta cu abside pe fiecare dintre laturile sale de est, vest şi nord. Tot aici se afla şi piscina în care se savarsea botezul. În partea de vest a atrium-ului se afla şi locuinţa episcopului locului. Toate acestea din urmă au fost ridicate în secolul al VI-lea.

---

[327] Vezi pentru mai multe detalii articolul publicat de Dănilă N., *O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani*, în BOR, 1 (1983),91-97.
[328] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină*…, p. 167.

Specificul arhitectural al acestei basilici îl constituie clădirea tripartită a baptisteriului, în imediata apropiere a edificiului. Baptisteriul învecinat indică prezenţa unui episcop în secolul al VI-lea, care, la sărbătorile mari de peste an, oficia botezul celor care treceau la creştinism[329].

Existenţa a două baptisterii în acelaşi oraş, care nu era prea mare, ne duce cu gândul la faptul că una dintre cele două bazilici care îl aveau aparţinea unui grup eretic. Este o simplă presupunere.

A cincea bazilică, în afara zidurilor, este o *basilica coemeterialis* (15-11m). A fost construită probabil în timpul lui Constantin cel Mare[330].

Unul dintre cele mai importante vestigii arheologice creştine de la Tropaeum Traiani este un bloc de marmură care are gravată pe el o inscriptie bilingvă. Inscripţia, scrisă în greacă şi în latină, are conţinutul: "Crucea morţii şi a învierii". Acest monument, datat în secolele V-VI, surprinde, cum nu se poate mai bine, învăţătura de credinţă a locuitorilor vremii despre Sfânta Cruce.

ULMETUM (Pantelimon), unde au fost identificate ruinele unei bazilici creştine din secolul al VI-lea. Ea este orientată pe direcţia N-NE - S-SV şi se compune din naos şi absida altarului. Naosul are o singură navă iar absida altarului are deschiderea pe întreaga lui lăţime. Edificiul are 35,50 m lungime şi 17,70 m lăţime. În jurul bazilicii se aflau mai multe construcţii anexe.

ZALDAPA (Abtaat Kalesi), situată azi în Bulgaria, dar, în vechime aflată între graniţele Scythiei Minor, s-au descoperit ruinele unei bazilici din secolele V-VI d. Hr. Cetatea este menţionată de altfel în secolul al VI-lea ca sediu al unui scaun episcopal.

---

329 Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine în contextul etnogenezei româneşti din secolele II-VII în Dobrogea*, în „Monumente istorice şi izvoare creştine, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului şi Dunării de Jos, Galaţi, 1979, p. 28.

330 Idem,161-177.

CAPITOLUL III

CULTURA CREŞTINĂ DIN SCHYTIA MINOR ÎN SEC I-VII ÎN LUMINA DESCOPERIRILOR ARHEOLOGICE : INSCRIPŢII, MONUMENTE FUNERARE ŞI OBIECTE CREŞTINE

3.1. INSCRIPŢII DESCOPERITE ÎN SCYTHIA MINOR.

Ajunsă definitiv sub stăpânirea Romei, Scythia - sau Dacia Pontica, aşa cum vor unii să i se zică - a fost supusă, cu bune rezultate, unui intens proces de romanizare[331]. O probă a reuşitei acestuia şi, totodată, o dovadă de netăgăduit a prezenţei strămoşilor noştri romani pe aici o constituie cele câteva sute - peste 650 - de inscripţii redactate în limba latină, descoperite până acum în peste o sută de aşezări presărate pe tot întinsul pământului dobrogean[332].

Din analiza inscripţiilor funerare vom prezenta unele aspecte ale credinţei creştinilor dobrogeni, ale vieţii lor, cum şi ale originii lor etnice.

Inscripţiile de pe pietrele funerare creştine sunt în limba greacă (cca. 60), vorbită mai cu seamă de populaţia din centrele urbane de pe ţărmul Mării Negre şi în latină sau bilingve (latină şi greacă). Din conţinutul lor putem constata lipsa oricărei referinţe la vreun conflict deschis între creştinism şi religiile tradiţionale păgâne. La fel, lipseşte orice referinţă la disputele doctrinale care caracterizează primele secole creştine din restul imperiului. De aici putem deduce faptul că în Scythia Minor creştinismul a fost acceptat şi trăit în mod paşnic, natural, am putea spune.

Dintre inscripţiile de limbă greacă amintim blocul de calcar cioplit în formă de masă, descoperit într-o cameră funerară din zona fostei gări Constanţa. Blocul este rupt în două bucăţi mari, în sensul înălţimii, având pe partea dinainte, în marginea proeminentă de sus, textul unei inscripţii pe două rânduri. Inscripţia este închinată „fericitului Timotei”, probabil fostul episcop de Tomis din prima jumătate a sec. al V-lea, de către un oarecare Dinias, care fiind de curând luminat prin Taina Botezului, a primit numele Emanuel[333].

Biserica este considerată «sfântă şi catolică». Expresia provine probabil din simbolul de credinţă niceno-constantinopolitan şi ne redă convingerea acestor creştini că fac parte dintr-o Biserică universală, deschisă tuturor popoarelor[334]. În alte inscripţii găsim invocată mila divină pentru sufletele răposaţilor, este exprimată speranţa în viaţa viitoare, sunt elogiaţi martirii.

Localităţile de unde provin sunt următoarele: Tomis (35 de texte epigrafice), Callatis (8 inscripţii), Histria (6), Axiopolis (2), Tropaeum Traiani (1), Ulmetum (8 texte), Dinogeţia (7 inscripţii), Salsovia (1), Niculiţel (1) şi Lazu (1). **Datarea** inscripţiilor: începutul secolului al IV-lea - prima jumătate a secolului al VI-lea. **Simbolurile** creştine prezente pe aceste pietre de mormânt sunt: porumbelul, peştele, monograma lui Cristos şi frunza de palmier. Ornamentul

[331] Pr. Prof. Ioan G. Coman, Pătrunderea…, p. 65.
[332] *Ibidem*.
[333] Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române…*, vol. I, p.145.
[334] De altfel, în Biserica antică nici nu exista ideea unui creştinism sau a unei biserici naţionale. Tendinţele de diviziune, de separare din trupul Bisericii sunt prezente numai la eretici. Astfel de tendinţe sunt favorizate apoi şi de un important (decisiv) factor politic: noua Roma (Constantinopolul) vrea să devină şi capitala creştinismului din Orient.

care se repetă cel mai des este crucea, de diferite dimensiuni şi forme. De la mijlocul secolului al IV-lea aceasta este prezentă pe toate mormintele creştine. Semnificaţia ei este aceea de a-l proteja pe cel răposat, de a înlătura spiritele rele, dar mai ales garanţia vieţii veşnice, împreună cu Cristos. Această idee este clar exprimată într-o inscriptie de la Tropaeum Traiani: «Crux mort(is et) resurect(ionis)» = «Crucea mortii şi învierii». **Limba** în care sunt scrise este simplă şi nu lipsesc nici greşelile ortografice, aceasta reflectând nivelul cultural al creştinilor. Mai mult de jumătate din inscripţii sunt **funerare**. Altele ne prezintă texte **scripturistice** («Emanuel † Dumnezeu cu noi»; «Domnul este lumina şi mântuirea mea, de cine mă voi teme?» ; «Vă dau pacea mea»), **liturgice**, sau simple **invocaţii** sau **aclamaţii** religioase («Fiul lui Dumnezeu, Atotputernic, vino în ajutorul nostru! Salveaza-ne! Dumnezeu, Maria!»).

Textele nu ne spun multe despre ocupaţiile creştinilor. Sunt menţionaţi soldaţi, funcţionari civili, comercianţi[335] («Pedatura militum lanciarum iuniorum» (= «Lucrarea soldaţilor legiunii - lanciarii iuniores»), «Aici se odihneşte Anthousa, fiica nobilă a marelui comite»; «Symplicius...sirian de origine, expert în legi»). Mai exact, creştinii menţionaţi în inscripţii aparţin tuturor păturilor sociale : soldaţi, ofiţeri, negustori, magistraţi, funcţionari, slujitori ai Bisericii. Toate aceste inscripţii sunt însoţite de semnul crucii[336], de monograma lui Hristos, precum şi de unele reprezentări simbolice caracteristice artei paleocreştine : peştele, porumbelul, frunza de palmier şi altele.

Analiza numelor ne ajută să cunoaştem şi originea etnică a creştinilor, de altfel, destul de variată. Mai mult de 30 de nume sunt greceşti; aproape tot atâtea sunt latine. *„O statistică de acum 30 de ani efectuată pentru Dobrogea atestă că din 80 de inscripţii sau alte atestări ale numelor creştine, 31 sunt greceşti, 30 latine, 5 biblice, 2 aparţineau dacilor, 1 illirilor iar restul erau goţi şi etnici veniţi din Asia Mică“.*[337]

Comitele Gibaste pare a fi un got, fiica lui însă are un nume grecesc: Anthousa[338]. Spre sfârşitul secolului al V-lea şi începutul celui următor, inscripţiile ne prezintă nume creştine noi, turanice, protobulgare: Tzeiuk şi fiul acestuia Atala. Putem constata, aşadar, că în Scythia Minor este prezentă lumea romană, Asia Mica, Constantinopolul, Siria, şi Egiptul, iar din secolul al VI-lea sunt prezenţi şi noii cuceritori, bulgarii. Cum am putut observa, onomastica inscripţiilor ne poate sugera o idee despre identitatea etnică a provinciei, sau ca să fim mai exacţi, a oraşelor unde au fost descoperite. Inscripţiile creştine nu ne dau încă nici un nume de autohtoni. Putem presupune una din cauze: localnicii stăteau la ţară, preferând să rămână în pagus (pagus-paganus), şi au acceptat într-un mod lent creştinismul. Este posibil totuşi ca noua credinţă să fi pătruns în rândul băştinaşilor, dar, aşa cum am putut constata, pentru perioada de care ne ocupăm acum (secolele IV-VI), nu avem nici un document care să ne vorbească despre aşa ceva.

Începuturile creştinismului în Scythia Minor trebuie căutate în zona geografică şi culturală în care se afla provincia. În acest sens devine indicativă provenienţa lui orientală.

---

[335] Barnea, *Les monuments*…, p. 108-109: „Pedatura militum lanciarum iuniorum; 104-105: „Aici zace Anthousa, fiica nobilă a magnificului comite… (în greacă) ; 78: „Symplicius… sirian de origine, expert în legi….

[336] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române…*, 1987, p.31.

[337] Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei,* vol. II, p. 462, Bucureşti, 1971.

[338] Barnea, *Les monuments*…, p. 104-105; Pârvan, *Contribuţii*…, p. 65.

Oraşele pontice erau în relaţii continue cu cele portuare din Asia Mică şi din Macedonia. Chiar şi oamenii proveneau din acele părţi, unde creştinismul a fost prezent din primul secol. Spre sfârşitul domniei lui Cezar August (31 a.C. – 14 d.C.) Scythia Minor este înglobată în imperiu[339]. Lipsa dovezilor istorice care ar putea atesta fără îndoială o prezenţă creştină înainte de sec. al IV-lea poate să îşi afle o explicaţie în faptul că noua religie era încă o „religio illicita", şi apoi este foarte cunoscută starea de viaţă a majorităţii primilor creştini din această provincie: oameni de condiţie socială joasă care, în afară de izvoarele epigrafe (în majoritate monumente funerare) şi fundaţii ale unor biserici, au lăsat puţine urme în istorie. Un alt motiv pentru lipsa de dovezi istorice înainte de secolul al IV-lea se află în caracterul pur misionar al predicării creştine în primele secole. În penetrarea creştinismului în Scythia Minor nu există nimic extraordinar. Până la Diocleţian nimic nu ne vorbeşte despre persecuţii în aceste părţi[340].

Unele consideraţii cu caracter general asupra creştinismului în Scythia Minor se pot face analizând izvoarele epigrafe[341]. Din texte, prezente în majoritate pe momente funerare, prima inscripţie care ar putea confirma prezenţa creştină în provincie este cea descoperită la Tomis, în limba greacă, şi datată în prima parte a sec. al III-lea[342]. Un oarecare Hylas a trebuit să îşi înmormânteze copiii, Hermogene şi Panthera. Cât despre soţia sa, Matrona, el nu a putut să o înmormânteze alături de copii, ci într-un alt loc, pentru că ea şi-a schimbat părerea (=doxa). Cuvântul doxa, în contextul textului poate fi interpretat şi în sensul de credinţă, religie. Credem că credinţa creştină putea să ducă până la separarea membrilor aceleiaşi familii. În schimb, în sincretismul diferitelor religii păgâne, toate cultele şi toate convingerile religioase puteau să se concilieze între ele[343].

Singura teologie creştină locală în Scythia Minor era aceea care reiese din inscripţiile, cele mai multe cu caracter funerar, descoperite de-a lungul anilor în această provincie şi care au fost publicate, pe măsura găsirii lor, printre alţii, de către Tocilescu, Netzhammer, Pârvan, Barnea, Russu, iar în ultimul timp de Emilian Popescu[344]. Cealaltă teologie "scitică" a fost scrisă la Marsilia, Roma şi Constantinopol.

Teologia scitică în primele şase secole a fost confirmată şi susţinută prin formule cu caracter invocator, sau pur liturgic ca : „Lumina lui Hristos", „Harul lui Dumnezeu", „Maica lui Dumnezeu", în care termenul de „Dumnezeu" se referă fie la Sfânta Treime, fie numai la Tatăl

339 Nu ştim data exactă: „Cu cucerirea romană şi încorporarea lor în imperiu (la o dată care în starea prezentă a informaţiei nu am putea să o fixăm cu precizie, dar care este posibil să se plaseze pe la sfârşitul domniei lui August..: cf. Pippidi D.M., *La fin du paganism en Scythie Mineure,* în „Scythica Minora, 282.

340 „În Dacia lui Traian romanitatea şi creştinismul nostru s-au născut şi au crescut în mod natural, lent şi durabil: cf. Pârvan, *Contribuţii*, p. 201.

341 Barnea, *Les monuments*. În atenţia noastră intră numai textele epigrafe. Aproximativ 80 era numărul până la data publicării cărţii citate mai sus. Autorul reproduce toată bibliografia relativă la aceste inscripţii, şi nu considerăm potrivită o nouă reproducere a lor.

342 „Eu, Hylas, am murit lovit de o boală gravă, mai întâi mi-am înmormântat scumpul meu fiu, Hermogene, dar este înmormântată împreună cu mine şi fiica mea, Pantera, soţia mea, Matrona şi-a schimbat părerea: cf. Pippidi D.M. – Russo I.I., *Inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, vol. II, Bucureşti 1987, 328-329.

343 Vulpe, *Histoire*, p. 288. Russo, *Inscripţion*, p. 175-178. Despre semnificaţia cuvântului „doxa, cf. Kittel, Theologisches,236-256.

344 Vezi Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Edit. Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1976.

sau Fiul, dar el vizează aproape tot timpul pe Hristos. Formula funerară „Lumina”, inclusiv cuvintele „Domnul este lumina mea”, luată din Psalmul 26, 1 se referă exclusiv la Hristos, Care a zis despre Sine : „Eu sunt lumina lumii” (Ioan 8-12)[345]. Alte inscripţii manifestă net credinţa că Hristos este Mântuitorul, fie prin cuvântul grecesc ICQUS (peşte) şi care, desfăşurat şi întregit, înseamnă prin traducere, „Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, Mântuitorul”, fie prin termenul ebraic „Emanuel = Cu noi este Dumnezeu”, nume dat lui Iisus în profeţia care vorbeşte de naşterea Sa din Fecioara Maria (Isaia VII, 14), fie prin formula „ICXPNIKA – Iisus Hristos biruieşte”[346], imprimată pe Sâfntul Agneţ, pregătit pentru Liturghia ortodoxă.

Hristos devine, în „teologia scitană”, Ajutătorul şi Mântuitorul tuturor, prin moartea şi învierea Sa. O inscripţie poartă textul : „Prin moarte spre înviere”, iar alta zice : „Crucea morţii şi a învierii”[347]. Mântuitorul Hristos S-a bucurat în Scythia Minor de o adorare caldă în sufletele credincioşilor şi în bisericile acestei provincii, prin ceea ce radia din inscripţiile săpate, cel mai adesea, pe cruci de piatră, pe ziduri, pe plăci mortuare etc[348].

Inscripţiile creştine scitice vorbesc, mai exact invocă, în formule simple, concentrate, liturgice, eshatologice, pe Dumnezeu şi Sfânta Treime, îndeosebi pe Fiul ca Emanuel (nr. 16, 5 etc.)[349], ca Logos (nr. 347, 1), ca Hristos (nr. 153, 1; 201; 445 a 2; 445 b etc.), ca Pantocrator (nr. 251 a; 1; 150, 1), ca Domn (nr. 63, 2; 106 b 1; 124, 1 etc.), ca Domn şi Hristos Mântuitor (nr. 60, 1; 118, 1 etc.), ca Iisus Dumnezeu, ca Iisus Hristos biruitor (nr. 185, a, 1; 186, 1), ca Alfa şi Omega (nr. 64, a; 80 A; 88 etc.); Sfântul Duh e menţionat o singură dată (nr. 11 b). uneori apelativul divin e însoţit de un predicativ ca "nemuritor", "veşnic", "luminare", "lumină", "milostiv", sau de un verb ca "ajută", "biruieşte", "odihneşte, Doamne" (nr. 44), "ai milă de mine, Doamne" (nr. 59), toţi termeni sau formule potrivite pentru situaţia celor repauzaţi. Sunt dese inscripţiile cu textul: "Maria naşte pe Hristos" (nr. 139, 1; 140, 1; 141, 1; 142, 1; 143, 1; 144, 1 etc.) sau care vorbesc despre despre Maica Domnului" (nr. 74; 228, 2-3; 263, 1 etc.). textele mariologice datează după sinoadele de la Efes (431) şi Calcedon (451). Cum era firesc, inscripţiile semnalează credinţa puternică în înviere (92; 94; 95; 97); cei vii sunt obligaţi să îngrijească mormintele celor decedaţi, căci vor veni şi ei acolo (nr. 208); prin moartea lui Iisus Hristos se obţine învierea (nr. 94; 173); crucea lui e "crucea lui e "crucea morţii şi a învierii" (nr. 173); "am murit întru nădejdea învierii şi a gustării vieţii veşnice" (92). În unele inscripţii de tranziţie de la păgânism la creştinism se vorbeşte de "Câmpiile Elizee" ca loc fericit pentru sufletele drepţilor (nr. 21), sau că după moarte sufletul se urcă la cer şi se preface într-o stea (nr. 221). Biserica este "sfântă" şi "universală" (nr. 45, 2-6; 11 a), ecou al simbolului de credinţă niceo-constantinopolitan (325, 381), ea cinsteşte îndeosebi pe Sfinţii Apostoli Ioan, Petru şi Pavel, are martiri ca Zotikos, Attalos, Kamasis şi Philippos (nr. 267) la Niculiţel, apoi la Tomis,

---

345 Idem, p. 31.
346 Idem, p. 195.
347 I. Barnea, *Artă creştină în România…*, vol. I, p. 20.
348 Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. IV, Ed. Vasiliana 98’, Iaşi, 2010, p. 169.
349 Citam inscripţiile după ultima ediţie, aceea a lui Emilian Popescu, cu numerotarea de acolo.

Axiopolis etc., este slujită de episcopi, preoţi, diaconi, citeţi şi ipodiaconi, administratori, catehumeni, neofiţi, împreună-slujitori credinicioşi[350].

Multe din textele inscripţiilor sunt luate din Sfânta Scriptură: Psalmi, Isaia, Evanghelii, mai ales a Sfântului Ioan ("lumina", "viaţa", "lumina lui Dumnezeu" etc.). Unele din formulele sau apelativele menţionate referitoare la Hristos şi la Maica Domnului au un substrat teologic mai adânc şi pot reflecta hotărârile unor sinoade ecumenice, ca cele de la Efes şi Calcedon[351]. Dar unele din ele, îndeosebi cele referitoare la Mântuitorul şi la Biserica ("universală") pot fi şi mai vechi în Scythia Minor, putându-se ridica până la jumătatea secolului IV şi poate şi mai sus.

Inscripţiile creştine din Scythia Minor ne prezintă astfel o teologie în formule simple, biblice şi liturgice, cu caracter eshatologic, dar bazată pe o adâncă ontologie a credinţei creştine întărită de o continuă reflecţie patristică din alte regiuni ale Bisericii şi de hotărârile sinoadelor ecumenice. Credinţa şi nădejdea în Înviere constituie doi piloni ai teologiei eshatologice a acestor inscripţii. Textele mariologice sunt antinestoriene, coincizând cu întreaga orientare a autorilor de origine scitică, care este şi ea antinestoriană de la Sfântul Ioan Casian la Ioan Maxenţiu (secolele IV-VI). Ideea de "lumină" şi "viaţă" frecventă în inscripţii şi care vine din Evanghelia după Ioan (I, 4-5; III, 19; VIII, 12; IX, 5; XII, 46 etc.) are, cu siguranţă rădăcini mai vechi, venite din credinţa geto-dacică despre nemurire.

Materialul folosit pentru cele mai multe inscripţii din Scythia Minor este piatra de granit, de calcar sau de nisip a Dobrogei, după cum aceasta se găsea mai la îndemână. Pentru unele din ele s-a întrebuinţat marmură de bună calitate, adusă din Proconnes ori din diferite părţi ale Greciei, fie într-adins pentru inscripţiile noastre, fie pentru monumente păgâne mai vechi, pe care creştinii le-au transformat, folosindu-le pentru nevoile lor.

Un bloc de piatră de cca. 1,25x0,70x0,50m, a fost cioplit în formă de masă cu două picioare mari şi folosit ca masă pentru agape, într-o capelă funerară din Tomis. Pe marginea din faţă a acestui monument unic ca înfăţişare, s-a săpat o inscripţie în limba greacă, însoţită de reprezentările simbolice ale unui porumbel, a unui peşte şi a monogramului lui Hristos. Un alt bloc de piatră de calitate inferioară şi cioplit neregulat, pe care abia se disting urmele monogramului lui Hristos şi ale restului unei inscripţii greceşti, se pare că a fost întrebuinţat ca altar. Textul liturgic săpat pe marginea unui vas de marmură mic şi frumos sculptat, arată că acesta era întrebuinţat pentru aghiasmă. În schimb un picior de masă din marmură de bună calitate, mai vechi, din mijlocul căruia apare ca un leu, nu se aseamănă cu o piatră de mormânt, deşi textul inscripţiei şi oranta zgâriate în perioada veche creştină pe acest monument, arată clar o astfel de întrebuinţare[352].

Înfăţişarea exterioară a pietrelor pe care se află inscripţiile creştine descoperite în Dobrogea, este diferită. Multe au aspectul unor blocuri sau lespezi ce amintesc altarele şi stelele funerare păgâne, dar, în general, sunt de dimensiuni mai mici şi mai puţin regulate ca formă decât acelea.

---

[350] Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti…*, p. 412-413.
[351] Idem, p. 31.
[352] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 283.

În afară de inscripţiile propriu-zise, săpate în piatră sau marmură, din Dobrogea se cunosc şi trei inscripţii zgâriate (graffiti), dintre care una pe o piatră din zidul cetăţii Axiopolis, iar celelalte două pe mortarul încă moale din zidul cetăţii Ulmetum o parte din inscripţii sunt executate în relief, cu ajutorul unor tipare anumite, pe mai multe cărămizi, câteva pe capace de vase şi pe opaiţe de lut ars[353].

Inscripţia descoperită la Salsovia (în latină) a fost pusă pe zidul cetăţii în anul 322, la baza unui monument dedicat zeului soare. Ea ne spune că împăratul Liciniu a poruncit soldaţilor săi ca în fiecare an la data de 18 noiembrie să venereze zeul soare cu tămâie, făclii şi libaţiuni. Probabil împăratul voia să întărească în aceste părţi cultul zeului soare, opunându-l cultului creştin susţinut de rivalul său, Constantin cel Mare[354].

În afară de aceste două „dovezi" indirecte pentru creştinismul scit la sfârşitul secolului al III-ea şi începutul următorului, avem o altă inscripţie care ar putea dovedi prezenţa cripto-creştinilor la Dinogetia în sec. al III-lea. Pe o gemă abraxee este sculptată o figură care seamănă cu imaginile fantastice din apocalipsa sfântului Ioan. Alături de figură sunt literele I a şi W. Probabil această gemă aparţinea unui soldat venit din mediul greco-creştin din Siria[355].

Dar inscripţii avem atât în Scythia Minor cât şi în restul Daciei-romane, inscripţii care argumentează prezenţa creştinismului încă de timpuriu în părţile noastre.

Astfel, o inscripţie grecească pentru caesar–ul Marcus Aurelius Verus la Tomis; „Noroc bun! Fiului împăratului, caesar-ul Marcus Aurelius Verus, asociaţia armatorilor din Tomis, statuia ridicând-o din banii săi Titus, fiu al lui Titus cel Tânăr."[356] Găsită într-un cartier al Constanţei pe la jumătatea secolului al XIX-lea, această inscripţie, care se află la Muzeul Louvre din Paris, a stat la baza statuii despre care vorbeşte şi se datează între anii 139–145 d.Hr. La Tomis, este singura dedicată lui M. Aurelius singur ca cezar.[357]

O inscripţie dedicată zeilor sănătăţii; „Lui Aesculapios şi Hygiei, întru sănătatea Aeliei Flora şi a lui Mettius Protenus, Mettius Cassianus şi Mettiei Flora, fiică, Caius Mettius Cassianus, duumvir al coloniei, juruinţa făcută ţzeilorţ a împlinit cu bucurie după merit."[358] Inscripţia de pe acest altar este cunoscută prin publicare din 1912 şi se află în apropiere de locul descoperirii, în muzeul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa.[359]

O inscripţie dedicată zeilor de către P. Aelius Hammonius, procurator al Daciei Apulensis (238 d.Hr.); „Lui Iupiter Optimus Maximus, Iunonei, Minervei, Zeilor participanţi la sfatul zeilor (*Di consentes*), zeiţei Salus, Fortunei Redux (cea a întoarcerii cu bine), lui Apollo, Dianei Victorioase, Zeiţei Nemesis, lui Mercurius, Hercule, Sol invictus (Soarele nebiruit), lui

---

[353] Cf. D. Tudor, *Sucidava*, III, în „Dacia, XI-XII, 1945-1947, Bucureşti, 1948, p. 172.
[354] „Dei Sancti Solis / simulacra consecr(atum) / die XIII kal(endas) Decem(res). / Debet singulis annis / iusso sacro D(ominorum) n(ostrorum) / Licini Aug(usti) et Licini Caes(aris) / ture, cereis et profu(sionibus) eodem die / a praep(osita) et vexillat(ione) / în cast(ris) Salsoviensib(us) exorari. / Val(erius) Romucast(ris) Salsoviensib(us) / agentib(us) exorari. / Val(erius) Romulus v(ir) p(erfectissimus) dux, / secutus iussionem, / descibsit: cf. Pippidi D.M., La fin du paganism…, în „Scythica Minora, p. 291. Pârvan V., *Salsovia*, Bucureşti 1906, p. 27-28.
[355] Ştefan G., *Dinogeţia*, în „Dacia (1937-1940), Bucureşti 1941,419-421.
[356] ISM, II, nr. 60, p. 90–91.
[357] Bogdan Murgescu, *op. cit.*, p. 53.
[358] IDR, III/2, nr. 153, p. 145–146.
[359] Bogdan Murgescu, op. cit., p. 53.

Esculap şi Hygiei, zeilor şi zeiţelor nemuritori, (a pus această inscripţie) P. Aelius Hammonius, bărbat distins, procurator al celor doi împăraţi.“[360] Inscripţia a fost dedicată de P. Aelius Hammonius, procurator al Daciei Apulensis, pe vremea când domneau doi Augusti, aceştia sunt Maximin Tracul şi fiul său (anul 238) — *Digesta* 50,15,1 (culegerea de legi din timpul lui Iustinian, anul 529).[361]

Inscripţia sătenilor din Petra; „Să fie cu bine, noroc şi fericire! Sătenii din Petra au contribuit să construiască o baie pentru sănătatea lor trupească; această lucrare s-a îndeplinit în timpul magistraţilor anului, Nymphidius Maximus şi Aelius Geminus, cu casierii satului Ulpius Romanus şi Cassius Primitivus, sub îngrijirea lui Nymphidius Maximus mai sus scris şi a lui Aelius Iulius.“[362] Documentul, databil cam în epoca Severilor sau nu cu mult mai devreme, a fost descoperit mai de mult pe locul fostului sat roman Petra (azi Camena, adică traducerea slavă a toponimului latin, judeţul Tulcea).[363]

O inscripţie funerară pentru Zia; „Mani. (Reginei) Zia, fiica lui Tiatus, soţia lui Pieporus, regele costobocilor; au făcut (acest monument) Natoporus şi Drilgisa, bunicii, care a binemeritat.“[364]

O inscripţia în memoria lui Lucius Fufidius Lucianus; „Zeilor Mani, Lucius Fufidius Lucianus, decurion al municipiului, omorât de costoboci în timpul duumviratului său, în a cărui memorie a pus inscripţia Ulpia Marcia, soţia.“[365] Acest document, important şi pentru organizarea municipală a oraşului antic Tropaeum Traiani (azi Adamclisi, jud. Constanţa) unde a fost găsit, arată clar traseul către sud al costobocilor în invazia lor din anul 170 d.Hr. El se adaugă unei alte pietre funerare puse tot atunci şi acolo pentru un anume Daizus al lui Comozous (nume tipic pentru un trac romanizat), „masacrat de costoboci“, de către fiii lui cu nume deja romane: Iustus şi Valens.[366]

Trecem acum la o scurtă descriere a textelor epigrafe, încercând să evidenţiem câteva caracteristici ale vieţii creştine. Circa şaizeci de texte sunt în limba greacă; altele sunt în latină, sau bilingve. Din conţinutul lor se poate afirma că: „Nu există nici o aluzie… la conflictul care a pus la încercare noua credinţă şi religia tradiţională pe toată durata secolului al IV-lea” şi nu se face aluzie „la luptele doctrinare” ale aceleiaşi perioade[367]. Biserica este considerată ca sfântă şi

[360] *IDR*, III/2, Bucureşti 1980, p. 216–217, nr. 246.
[361] Bogdan Murgescu, op. cit., p. 53.
[362] *ISM*, V, nr. 222, p. 240–242.
[363] Bogdan Murgescu, op. cit., p. 53.
[364] Inscripţie funerară; *Roma* (*CIL*, VI, 1801; *ILS*, 854; *IDRE*, I, 69).
[365] Em. Popescu, *Studii Clasice*, VI, 1964, p. 193; trad. Al. Barnea.
[366] CIL, III, 14214, nr. 12 şi V. Pârvan, BCMI, IV, 1911, p. 7; Bogdan Murgescu, op. cit., p. 54.
[367] Pippidi D.M., *La fin du paganism*…,290.

universală[368]. Este invocată milostivirea divină pentru sufletele răposaţilor, este exprimată speranţa într-o viaţă veşnică[369], sunt elogiaţi martirii[370] etc.

Localităţile de unde provin: Tomis[371], Callatis (o inscripţie)[372], Histria (6 inscripţii)[373], Axiopolis (2 texte)[374], Trophaeum Traiani (o inscripţie)[375], Ulmetum (8 texte)[376], Dinogetia (7 inscripţii)[377], Salsovia (o inscripţie)[378], Niculiţel (una)[379] şi Lazu (o inscripţie)[380].

Piatra pe care sunt sculptate este de granit, calcar sau marmură (puţine). Au aspectul unor altare păgâne sau al unor stele funerare[381]. Simbolurile creştine sculptate sunt porumbelul, peştele, monograma lui Cristos, sau ramura de palmier. În afară de inscripţiile sculptate se află şi altele, care sunt imprimate pe ziduri, pe cărămizi sau pe diferite vase. O inscripţie latină a fost făcută pe discul episcopului Paternus din Tomis. Pe cealaltă parte a discului se află o inscripţie în greacă şi 4 timbre care aparţin unor diferite oficialităţi bizantine[382].

Ca aspect extern, inscripţiile creştine sunt mai sărace în comparaţie cu cele păgâne. Faptul reflectă condiţia socială a creştinilor, dar şi lipsa de sensibilitate artistică, sau poate ascetismul lor sever.

Ornamentul care se repetă deseori este crucea, de diferite dimensiuni şi formate[383]. De la jumătatea sec. al IV-lea se află pe toate mormintele creştinilor. Semnificaţia ei este de ocrotire a răposaţilor, de îndepărtare a spiritelor rele, dar mai ales semnifică harul unei vieţi veşnice, cu Cristos. La Trophaeum Traiani crucea are alături un text semnificativ: „Crucea morţii şi învierii"[384]. Pe poarta principală a oraşului Tomis este crucea cu invocaţia: „Doamne, Dumnezeule, ajută oraşul abia renovat. Amin"[385].

---

368 Cf. Barnea, *Les monuments*…, p. 46: „Herakleides, ctitor al sfintei şi catolicei biserici. „Sfânta şi catolica biserică – expresie influenţată de simbolul niceno-constanopolitan şi folosită pentru a stabili o distincţie de ereticii care probabil că trăiau şi la Tomis în acea perioadă.

369 Cf. Barnea, *Les monuments*…, p. 40-41: „Harul lui Dumnezeu!… Aiţi odihneşte Januaria… Dumnezeu să o odihnească împreună cu cei drepţi…. „Symplicius… şi soţia sa Melitis… în speranţa învierii şi a bucuriei vieţii veşnice: idem,77-78.

370 Cf. Barnea, *Les monuments*…, p. 91-93: „Martirii lui Cristos… Zatikos, Attalos, Kamsios, Philipos.

371 Barnea ne prezintă 45 de texte epigrafe din acest oraş: Cf. Barnea, *Les monuments*…, 33-76.

372 Idem, p. 77-86.

373 Idem, p. 86-89.

374 Idem, p. 101-105.

375 Idem, p. 112.

376 Idem, p. 105-111.

377 Idem, p. 93-100.

378 Idem, p. 90-91.

379 Idem, p. 91-93.

380 Idem, p. 89-90.

381 Spre deosebire de mormintele păgâne, cele creştine sunt orientate spre vest-est: cf. Diaconu P., *Un cimitir creştin din secolul al IV-lea descoprit la Mangalia*, în „Glasul Bisericii, Bucureşti 1964, 721.

382 Barnea, *Les monuments*…, p. 71-73: „Ex antiquis renovatum est per Paternum, reverentiis(imum) episc(opum) nostrum, amen….

383 Idem, p. 40.44-48.51.55.66.72.84 etc.

384 Idem, p. 112.

385 Idem, p. 59-60.

Creştinii au folosit pentru interesele lor şi pietre provenind de la păgâni. Astfel se pot observa alături de inscripţiile lor şi motive păgâne: rozeta, coroana, viţa, frunze de acant[386].

Mai mult de jumătate dintre inscripţii sunt funerare. Altele reproduc mici texte scripturistice[387], liturgice, sau sunt scurte invocaţii, aclamaţii religioase[388].

Limba este simplă şi nu lipsesc greşelile ortografice. Datarea se face cu aproximaţie. Pe unele monumente găsim numele împăraţilor Anastasiu (491-518)[389], Iustinian (527-563)[390], profetul din Constantinopol, Geronţiu[391] şi episcopul de Tomis, Patern[392]. Perioada de datare: de la sfârşitul sec. al III-lea până la jumătatea sec. al VI-lea.

Timpul persecuţiilor ne-a oferit mai multe dovezi. La Tomis un „neophytos" dedică un altar „fericitului Timotei" care l-a botezat[393]. Un alt „neophytos", Alexandru, invocă milostivirea divină pentru cei răposaţi[394].

Creştinii poartă şi numele de „pistoi"[395]. Alţi termeni sunt „doulos Hristou"[396]. În ciuda insistenţei lor în a arăta noua identitate religioasă, complet diferită de cea a păgânilor, inscripţiile funerare ne prezintă câteodată o combinaţie interesantă de idei păgâne şi creştine. O inscripţie prezentă la Tomis afirmă că răposaţii i-au redat spiritul lor lui Dumnezeu (spiritum Deo reddere), şi apoi continuă, exprimând speranţa de a se întâlni din nou pe câmpurile elizee[397]. Formulele sunt luate din modelele păgâne: „Aici zace"[398]. Acelaşi lucru se poate spune şi despre formulele conclusive: „Ave! Ave, viator!"[399]. Mormântul este numit folosindu-se cuvinte luate din epigrafia greco-romană: „tumbos, tumulus, memoria"[400]. Această asemănare externă între păgânism şi creştinism nu se poate interpreta ca o identificare a anumitor aspecte între ele. O motivaţie corectă se află în mediul comun de viaţă. Cu timpul noua religie a reuşit să dea fără îndoială un alt sens şi o altă valoare formulelor, termenilor luaţi din lumea necreştină. Încă din această perioadă unele expresii relevă caracterul absolut nou şi original al creştinismului, cum ar fi de exemplu semnificaţia crucii: „Crux mort(is et) resurect(ionis)[401].

---

[386] Idem, p. 54-56.80-81..

[387] Idem, p. 64: „Emanuel + Dumnezeu cu noi. „Domnul este lumina şi mântuirea mea; de cine mă voi teme?; p. 74. „Vă dau pacea mea.

[388] Idem, p. 98: „Fiul lui Dumnezeu, Atotputernic, vino în ajutorul nostru! Mântuieşte-ne! Dumnezeu, Maria!, p. 110: „Doamne, ajutor!

[389] Idem, p. 73.86-87.96.

[390] Idem, p. 80.

[391] Idem, p. 94.

[392] Idem, p. 72-73.

[393] Idem, p. 37-38.

[394] Idem, p. 39.

[395] Idem, p. 105-106.

[396] Idem, p. 90-91.

[397] Idem, p. 35-36. „Spiritum Deo reddere este o formulă folosită des de păgâni: cf. Leclerq, *Inscriptions*, vol. VII, 1, col. 776.

[398] Barnea, *Les monuments*…, p. 36-37. Pârvan, *Contribuţii*, p. 63.

[399] Idem, p. 36.44.

[400] Pârvan, *Contribuţii*, p. 64. Barnea, *Les monuments*…, 33-34.40.

[401] Barnea, *Les monuments*…, p. 112; „în morte resurrectio, 82-83.

Din categoria monumentelor epigrafice[402] menţionăm descoperirea de la Axiopolis, o placă de calcar la basilica cimiterială, cu inscripţie în limba greacă şi are următorul conţinut : „Martirilor Chiril, Chindeas şi Tasius le încredinţez pe Rufrasius". Inscripţia datează probabil de la începutul secolului al IV-lea[403]. Tot la Axiopolis, a apărut pe braţele unei cruci de mormânt, vechea şi mult răspândita formulă de victorie asupra morţii şi a răului : IC, XC, NI, KA, a apărut în Scythia Minor nu numai odată.

La Niculiţel, s-a descoperit o placă de calcar gălbui, care acoperea intrarea în încăperea de jos a criptei din basilica descoperită în 1971, specialiştii considerând că a fost construită în secolele IV-VI. Valoarea acestei basilici constă în cripta sa (martyrion), aşezată sub altar. În interiorul criptei s-a descoperit o ladă mortuară, care a servit ca mormânt colectiv, adăpostind osemintele a 4 martiri. În partea superioară a pereţilor, în dreapta şi în stânga lăzii, se găsesc două inscripţii greceşti, cu semne incizate şi vopsite în roşu. Astfel, pe peretele din stânga, sub monograma lui Hristos este scris : μαρτυριζ χριστου, iar pe peretele din dreapta, sub o cruce asemănătoare, dar de dimensiuni mai mari, sunt scrise numele celor patru martiri : Zoticos, Attalos, Kamasis şi Filippos. Uniii cercetători presupun că au pătimit în cetatea învecinată de la Noviodurum (Isaccea), în timpul lui Diocleţian sau Licinius, căci trei sunt menţionaţi de Martirologiul ieronimian ca pătimitori în această cetate, într-o zi de 4 iunie, iar Filippos este întâlnit în Martirologiul siriac la aceeaşi dată. Alţii îi consideră „misionari" în părţile Buzăului, unde ar fi suferit martiriul în timpul persecuţiei lui Athanaric, iar trupurile lor ar fi fost duse dincolo de Dunăre şi înmormântate la Niculiţel[404].

Sub nivelul criptei martirice s-au descoperit resturi dintr-un mormânt martiric mai vechi, destinat adăpostirii moaştelor a doi martiri necunoscuţi. Pe lângă resturi de oase, s-au mai găsit aici două vase de ofrandă, precum şi o placă de gresie cu o inscripţie în limba greacă : „aici şi acolo sânge de martir". Se pare că aceştia sunt socotiţi între cei mai vechi martiri dobrogeni, după Epictet şi Astion, poate din timpul persecuţiei lui Decius. Bazilica de la Niculiţel prezintă o mare importanţă pentru istoria Bisericii noastre, căci aici s-au păstrat moaşte de martiri, descoperite, iar, azi sunt depuse în Biserica mănăstirii Cocoş, situată în apropiere[405].

La Tomis-Constanţa, s-a descoperit o placă de marmură albă, pe care este scris, următorul text în limba greacă, care, tradus, zice : „Aici odihneşte martirul lui Hristos şi episcop ...". după părerea unor istorici, s-ar fi numit Titus sau Philus, martirizat în timpul prigoanei dezlănţuite de împăratul Licinius, între anii 320-323[406].

După alte opinii, se crede că e vorba de tatăl celor trei fraţi : Agheu, Narcis şi Marcelin, fiii episcopului, martirizaţi şi ei în timpul persecuţiei lui Licinius. În sfârşit, poate să fie vorba şi

---

402 I. Barnea, *Arta creştină în România…*, vol. I, p. 32.
403 Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului* …, p. 141; Ion Barnea, *Les Monuments*…, p. 213.
404 Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 88.
405 Idem, p. 89.
406 Em. Popescu, *Inscripţii greceşti*…, p. 62.

de Sfântul Teogen, fiul unui episcop din Frigia, care a fost înecat în Marea Marmara şi ale cărui moaşte au fost aduse apoi la Tomis, unde atrăgeau mulţu creştini în pelerinaj[407].

Tot la Tomis – Constanţa s-a descoperit o stelă funerară de calcar pe care se află o inscripţie în limba greacă. Aceasta datează de la începutul secolului al IV-lea şi îşi mai păstrează registrul în care sunt reprezentate, într-o manieră schematică, în trei busturi: tatăl, copilul şi mama. În frontonul triungiular al stelei funerare, mărginit de două *acrotere cu palmete*, apare un porumbel ciugulind dintr-un ciorchine de strugure. Inscripţia de pe piatra funerară, în 22 de rânduri, este un epitaf în versuri şi are ca simbol creştin doar porumbelul[408].

O altă stelă funerară de calcar, tot cu inscripţie în limba greacă, în versuri, având caracter creştin s-a descoperit la Tomis şi datează din secolul al IV-lea[409].

O stelă funerară din marmură s-a descoperit la Tomis cu inscripţie tot grecească. Monumentul, de formă dreptunghiulară, are în partea superioară un fronton asemănător unui trunchi de piramidă, iar dedesubt o coroană bogată, terminată jos cu frunze de iederă care încadrează crucea monogramă, combinată cu monograma lui Hristos[410].

Tot la Tomis s-a descoperit un capitel-imposta. Este decorat cu caneluri largi ce încadrează o coroană dublu profilată[411].

Necropolele Tomisului au furnitzat, întotdeauna un vast câmp de investigaţii. În anul 2003 s-a descoperit în aria uneia dintre necropolele antice ale Tomisului un monument de o valoare cu totul ieşită din comun. Este vorba de o cameră funerară cu domos (cale de acces), ce cuprinde atât morminte de incineraţie, cât şi de inhumaţie, databile în secolele II-IV e.n.[412].

Pictura întregului mormânt pledează şi ea pentru o încadrare a cavoului în sec. IV d. Hr. Vasele (probabil de argint) pe care le ţin în mâini cele două personaje, precum şi platoul cu decor perlat pe margini de pe masă îşi găsesc bune analogii la exemplare similare din tezaurul de la Pietroasele iar Patena şi cana trilobată din mâinile personajului din dreapta imaginii sunt foarte asemănătoare cu cele pe care le ţine în mână personajul pictat din cavoul de la Silistra, datat în epoca lui Teodosius[413].

Desigur şi acesta este în concordanţă cu logica istorică în astfel de monumente găsite pe tot cuprinsul Dobrogei, la Tomis, Callatis, Ostrov şi Axiopolis, şi o dovadă incontestabilă a persistenţei şi continuităţii populaţiei romanice pe pământul românesc al Dobrogei[414].

La Callatis-Mangalia s-a descoperit braţul unei cruci de marmură cu inscripţie pe ambele feţe datat în secolele V-VI, iar actualmente se păstrasză la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti. Pe prima faţă a braţului crucii apare inscripţionat „Z (wh) = Viaţa” iar pe a doua [a] Qana [toz?] (hsouz) Q (eoz) = Iisus Dumnezeu, nemuritor ?[415].

---

407 Ion Bitoleanu, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc …*, p. 142.
408 Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine…*, p. 30-31.
409 Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 259.
410 Em. Popescu, *Inscripţii greceşti…*, p. 62.
411 Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 259.
412 *** *Izvoarele creştinismului românesc*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, 2003, p. 53.
413 Idem, p. 58.
414 Idem, p. 60.
415 Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină*, Ed. Ex Ponto, Constanţa, 2003, p. 172.

Tot la Callatis s-a descoperit şi o arhitravă din marmură, păstrată fragmentar, cu inscripţie în limba greacă. Are inscripţionate cuvintele : „Pe vremea lui Justinian, iubitorul de construcţii”[416].

Un alt monument grafic descoperit la Callatis este un capitel-impostă din calcar. Pe una din feţe este reliefată o cruce latină cu hastele lăţite la capete, încadrată de două ramuri de palmier. Pe ambele haste este săpată inscripţia „Lucrarea sau darul lui Eustatie”. Pe faţa opusă, într-un cerc dublu profilat, apare monograma lui Hristos[417].

Un alt capitel-imposta din calcar, cu inscripţie în limba greacă, a fost descoperit în ruinele basilicii de tip sirian din partea de nord-est a cetăţii Callatis. La bază apare un decor schematic, vegetal, iar cele câteva litere ale inscripţiei sunt săpate pe faţa principală a abacului[418].

La fântâna Mare (Başpunar) din judeţul Constanţa s-a descoperit un bloc de marmură, (recuperat din cimitirul localităţii, dimpreună cu alte piese care aparţineau monumentului şi cetăţii Tropaeum Traiani), singurul cu inscripţie bilingvă (greco-latină) având textul : „crucea morţii şi a învierii” datat în secolele V-VI[419]. Într-o *tabula ansata* apar două texte (grec şi latin), precedate fiecare de câte o cruce. Datează din veacurile V-VI[420].

Epitaf în amintirea citeţului Heraclides din Tomis.

La Ulmetum – Pantelimonul de jos, din judeţul Constanţa s-a descoperit un bloc de calcar nisipos – sfărâmicios, lângă poarta mică a cetăţii. Are o inscripţie în limba latină, săpată într-un cadru simplu, cu cruce monogramă deasupra, mărginită sus de un triunghi. Monumentul are incizat textul latin : „Pedatura militum lanciarum iuniorum = Porţiunea de zid (făcută de) ostaşii lăncieri tineri”. Inscripţia are o importanţă deosebită pentru viaţa militară din Scythia Minor, în vremea împăratului Justinian, când şi cetatea Ulmetum, ca şi Tomisul, a fost refăcută după atacurile slavilor şi sclavinilor. Datarea inscripţiei pentru secolul al VI-lea ne este înlesnită de *crux monogramatica*[421].

De asemenea, la Tomis, pe lângă un fragment de *capac de sarcofag* pe care apare semnul crucii în relief[422], s-au mai descoperit numeroase *capitele-imposte* care au simboluri creştine.

---

[416] Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine*…, p. 31.
[417] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 260.
[418] Adrian Rădulescu, *Basilici şi monumente creştine*…, p. 31-32.
[419] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*…, vol. I, p. 159.
[420] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 260.
[421] *Ibidem*.
[422] Adrian Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei* …, p. 33-50.

O placă de marmură descoperită la Constanţa are reprezentat pe ea semnul crucii încadrată de o inscripţie în limba greacă are un pasaj din profetul Isaia: "Emanuel, cu noi este Dumnezeu" (Isaia VII, 14). Ea apartine secolelor V-VI d. Hr.

Inscripţie funerară creştină din Tomis (sec. IV-VI).

Capitelelor li se alătură numeroase plăci de cancelli. De pildă, două din marmură albă reprezintă, într-un cadru rectangular, cu dublu profil, o cruce sculptată în relief, cu capetele lăţite, iar pe partea opusă o cruce într-un medalion[423].

La Tomis s-au mai descoperit numeroase fragmente arhitectonice şi sculpturale precum şi alte obiecte de uz casnic sau personal decorate cu simboluri creştine. Între acestea menţionăm un bloc de calcar din secolul al IV-lea descoperit la Constanţa pe care se află incizată inscripţia: "Doamne ajută altarului creştinilor".

Este posibil ca acest bloc de piatră să fi fost folosit ca Sfântă Masă într-una dintre bazilicile cetăţii Tomis. Faptul este sugerat chiar de textul inscripţiei.

3.2. Descoperiri Arheologice Cu Referire La Religia Militarilor Din Dobrogea.

Aşa cum am amintit un rol important în constituirea religiei Daciei romane l-a avut varietatea etnică a coloniştilor, militarilor şi sclavilor, aduşi în provincie din întregul Imperiu Roman, precum şi curentele religioase, dominante în Imperiu, în acea perioadă.[424] În Dacia romană coloniştii au venit nu doar din Italia şi din provinciile vecine, cele două Moesii sau Pannonia, ci şi din Thracia, Dalmaţia sau Grecia, precum şi din provinciile apusene şi chiar din Africa şi Britannia, ceea ce reflectă afirmaţia lui Eutropius privind colonizarea Daciei cu elemente venite *ex toto Orbe Romano*.[425]

Se distinge astfel o clasificare a cultelor după criteriul etno-geografic, în funcţie de origine, deosebindu-se divinităţi greco-romane, divinităţi orientale (iraniene, microasiatice, siriene, palmyriene), egiptene, nord-africane şi traco-moesice.[426]

Cele mai răspândite divinităţi sunt cele din panteonul clasic greco-roman, care cuprinde atât vechi divinităţi romane - *di indigetes*, cât şi *novensides*, de origine italică sau greacă, lor adăugându-li-se divinităţi abstracte, personificări.[427]

Divinităţile principale ale panteonului clasic greco-roman, *dii consentes***,** formau sfatul zeilor: *Jupiter, Apollo, Mercurius, Mars, Vulcanus, Neptunus şi Juno, Minerva, Diana, Vesta, Venus, Ceres*.[428]

[423] Idem, p. 49.
[424] M.P. Dâmboviţa, *Istoria românilor de la începuturi până în secolul al VIII-lea*,Editura Didactica şi Pedagogică, Bucureşti1995, p. 254;
[425] Mihail Macrea, *op. cit.*, p. 127;
[426] Mihai Bărbulescu, *Interfernţe spirituale în Dacia romană*, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1984,p.131;
[427] C.C.Petolescu, *op. cit.*, p. 106.

Jupiter, zeul suprem al mitologiei greco-romane deţine primul loc şi în Dacia, fie în ipostaza lui *Jupiter Optimus Maximus*, fie în cea de *stator, conservator, depulsor, fulgurator* etc., întâlnit în 250 de inscripţii, cărora li se adaugă, statui şi reliefuri din piatră, precum şi statuete din bronz.[429] Caracterul oficial al cultului său rezultă din inscripţii închinate lui în majoritate de militari şi magistraţi, imperiali şi municipali,[430] crezându-se că Jupiter se supunea deciziilor magistratului şi că acesta acţiona în funcţie de interesele religioase comunitare.[431] Juno, perechea divină a lui Jupiter, precum şi Minerva, al treilea membru al triadei capitoline, aveau mai puţine dedicaţii individuale, dar Minerva era adesea reprezentată în statuete de bronz şi în gliptică. O inscripţie din *Apulum* face aluzie la calitatea Minervei de participanţă la consiliul lui Jupiter – *Jovis consiliorum particeps*, iar alte câteva epigrafe amintesc întregul grup *dii consentes.* Triada capitolină în întregul ei este atestată epigrafic la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Apulum şi Napoca.[432] *Diana*, prin cele aproape 60 de inscripţii care i-au fost închinate şi cele 50 de reprezentări figurative, ocupă un loc important în religia Daciei. Dacă majoritatea inscripţiilor o numesc de obicei Augusta sau Regina, o epigrafă din Apulum îi acordă un epitet deosebit – *mellifica*.[433] *Apollo*, venerat în peste 25 de inscripţii , pe un altar din *Potaissa* este numit *Deus Fortis Phoèbus Particus*, iar o inscripţie din *Apulum* îl numeşte Salutaris. Mars şi Venus, divinităţi agreate în domeniul militar, sunt rar întâlnite în inscripţii. Zeul războiului, într-o epigrafă din Drobeta, este numit *gradivus*; cultul zeiţei Venus, care apare în doar cinci inscripţii, prezintă mai ales aspecte particulare. Mercurius este atestat în aproape 40 de inscripţii monumente şi reprezentări figurative fiind prezent în ipostaza de *gubernator*.[434] Ultimele patru divinităţi dintre *dii consentes* – Ceres, Vesta, Vulcanus şi Neptunus sunt mai puţin importante în panteonul Daciei. Atât Ceres, cât şi Vulcanus sunt adoraţi ca Augusta, respectiv Augustus.[435]

Un loc important deţin alte două divinităţi, admise mai târziu în Olimp: *Hercules* cu o ilustrare extrem de bogată a mitului său, personificare a forţei fizice, dar şi asupra forţelor răului *Dionysos–Liber*, zeul vinului şi al nemuririi, care formează o triadă cu Ceres şi Libera.[436] Hercules este adorat mai cu seamă în lumea muritorilor şi la Băile Herculane ca *invictus, Augustus, conservator, salutifer*, cultul său fiind atestat prin peste 50 de dedicaţii epigrafice, la care se adaugă peste 90 de imagini.[437] De asemenea, e întâlnit în Dacia cu epitetul *deus*.[438]

Un loc important în religia Daciei ocupă şi *Silvanus*, zeu italic, care apare în inscripţii cu epitetele *domesticus* sau *silvester*. Lui Silvanus i s-au închinat peste 120 de monumente;

---

[428] *Ibidem*.
[429] Mihai Bărbulescu, cap. Cultură şi religie, *vol. II, Istoria românilor*, coord. prof. dr. Dumitru Protase, Editura Enciclopedică, Bucureşti 2001, p. 248;
[430] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 1984, p. 131;
[431] John Scheid, cap. *Preotul, vol. Omul Roman*, coord. Andrea Giardina, Editura Polirom Iaşi 2001, p.74;
[432] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 248;
[433] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 1984, p. 131;
[434] *Ibidem*.
[435] *Ibidem*.
[436] C.C.Petolescu, op. cit., 2000. p. 266;
[437] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 248;
[438] Mihail Macrea, op. cit., p. 133;

reliefurile de *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, îl înfăţişează în compania Silvanelor.[439] Zeităţilor medicinei, *Aesculapius* şi *Hygia*, li s–au dedicat altare votive drept mulţumire pentru vindecare, mai ales în asklepeioanele de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi *Apulum* dar şi î locurile cu ape termale cu efect curativ; în reprezentări apare şi zeul convalescenţei: Telephorus.[440]

Saturnus ocupă un loc secundar în panteonul provinciei, fiind atestat prin două sau trei inscripţii. La Potaissa i s-a ridicat un altar combinat cu o statuie, aici apărând cu epitetele *rex* şi *pater deorum*.[441]

Panteonul clasic e completat apoi cu divinităţi ca Dis Pater şi Prosepina, cu două dedicaţii şi multe imagini în relief;[442] *Hekate* considerată divinitate a nopţii şi farmecelor cu puteri oculte î cer şi în lumea infernului, fiind reprodusă cu trei capete şi trei rânduri de braţe înarmate cu pumnale bice şi facle; *Dioscurii*, divinii fraţi-gemeni, protectori ai navigatorilor se întâlnesc, asociaţi, pe frontonul unui basorelief dedicat Cavalerului trac; *Priapus*, protectorul fertilităţii grădinilor şi ogoarelor este adorat în această perioadă şi ca *Pantheus*; nimfele *Nymphae*, cărora li se dedică inscripţii şi apar în reprezentări colective, dar şi individualizate – Leda, Flora şi Pomona; în strânsă legătură cu cultul zeiţei Venus apar numeroasele reprezentări ale lui Amor-Eros, care apare la Sucidava pe două pietre, gravate.[443]

Din sfera personificărilor, se întâlnesc în provincie personificarea bogăţiei, norocului şi destinului - Fortuna şi *Nemesis*; a pământului şi apelor – *Terra Mater, Fontes, Di aquarum*; a provinciei – Dacia, *Terra Daciae*; a spiritelor, a conceptelor abstracte şi valorilor morale. Fortuna e atestată de peste 30 de inscripţii, care îi acordă epitetul *redux* , *Nemesis*, cu temple la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa,Sucidava şi Căşei*, e venerată prin 50 de monumente. Terra Mater apare în câteva inscripţii din Dacia intercarpatică. Spiritele personificate cuprind *Geniile* – fiinţe spirituale ale fiecărui individ, loc, lucru, persoană juridică ;divinităţile protectoare ale căminului – *Penates* şi *Laces*, precum şi întruchiparea spiritelor celor morţi – *Dei Manes*. Propaganda religioasă oficială, răspândeşte şi în Dacia personificările unor concepte abstracte şi ale valorilor morale.[444]

Întâlnirea religiei greco-romane cu alte sisteme religioase, în special cu cele orientale, e sesizată şi în Dacia, numeroasele dedicaţii către divinităţile orientale nu schimbă însă orientarea majoră spre religia romană clasică, panteonul provinciei oferind astfel un tipic exemplu: al rezistenţei şi puterii de afirmare a religiei romane într-o epocă de maximă penetraţie în Imperiu a celor mai diferite culte străine.[445]

Astfel, din punct de vedere geografic, distingem culte *microasiatice, egiptene şi siriene*. Cultele microasiatice sunt reprezentate în primul rând de *Cybele* şi *Attis*,[446]Puţine monumente s-au ridicat în Dacia pentru frigianul *Sabazius, Cimistenus* din Bithynia şi pentru zeul şarpe

[439] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 248;
[440] *Ibidem*.
[441] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*,1984, p. 133;
[442] *Ibidem*.
[443] Dumitru Tudor, *Sucidava*, Editura Scrisul Românesc, Craiova 1974, p. 40-42;
[444] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 249;
[445] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*,1984 p. 144;
[446] Dumitru Tudor, *op. cit.*, p. 40;

Glykon.[447]Divinităţile egiptene se răspândiseră în lumea mediteraneană încă din epoca elenistică.[448]Locul principal este deţinut de *Isis şi Serapis*, acesta din urmă închipuit ca un Zeus – Jupiter bărbos, asigura fertilitatea solului şi vindecarea bolilor.[449]Un loc aparte îl ocupă divinităţile din Syria, o serie de baalini locali sirieni sincretizaţi cu Jupiter: *Jupiter Heliopolitanus, Jupiter Balmarcodes, Jupiter Dolichenus,Turmasgadis, Dea Syria, Baltis şi Azizus*.[450]Enigmatic rămâne *Deus Aeternus*, cunoscut prin numeroase inscripţii în Dacia Superioară – divinitate abstractă, ce încurcă o sinteză între monoteismul iudaic şi divinitatea supremă a panteonului roman, o placă votivă din capitala provinciei asociindu-l cu *Iuno* şi *angeli*.[451]

Cel mai popular zeu oriental a fost *Mithras*, iranian la origine, dar al cărui cult se răspândise deja, mai ales în cercurile militare ale Imperiului; în provincia traiană este atestat de aproape 280 de monumente epigrafice şi figurative.[452]

Multiplele legături ale dacilor cu provinciile occidentale ale Imperiului se reflectă şi în domeniul religios, fiind amintite o serie de divinităţi, cu substrat etnic celtic şi germanic: cuplurile Apollo Grannus şi Sirona, atestat la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Mercurius şi Rosmerta, atestat printr-o dedicaţie la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* şi la Gherla şi Ilişua prin statuete; Sucellus şi Nantosuelta- imagini în relief, cu elemente de sincretism care apropie acest cuplu de Dis pater şi Proserpina;[453] Li se adaugă divinităţi colective precum *Badones Reginae*, Quadriviae, Matronae, numite în inscripţiile votive *Dominae, Gesahenae şi Austriahenae*.[454]Se întâlnes în Dacia şi Cernunnos, zeul cu coarne de cerb, Epona, zeul războiului, precum şi Hercules Magusanus.[455]

Din teritoriile carpato-balcanice, în Dacia sunt atestate o serie de divinităţi, în primul rând zeii sincretistici „Cavalerii Danubieni" reprezentaţi prin 60 de reliefuri şi tăbliţe de plumb. De asemenea numeroase monumente, peste 40 de imagini, i s-au dedicat „Cavalerului Trac". Rar este atestată zeiţa Dardanica, la Romula sau zeul fulgerelor la traci, Zbelthiurdus.[456]

Dacă divinităţile orientale atrăgeau credincioşii prin fastul procesiunilor, prin ceremonii misterioase de iniţiere, şi prin caracterul saterologic, era firesc, ca pe acest fundal cosmopolit, să se dezvolte o serie de practici oculte, puţin relevate de descoperirile arheologice, care încearcă să impună divinităţii voinţa credinciosului.[457]

[447] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 252;;
[448] C.C.Petolescu, *op. cit.*,1995, p. 107-108;
[449] Eugen Cizek, *Istoria Romei*, Editura Paideia, 2002, Bucureşti, p.77;
[450] C.C.Petolescu, *op. cit.*,1995, p. 108;
[451] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*,1984, p. 135;
[452] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*,2001, p. 249;
[453] C.C.Petolescu, *op. cit.*,1995, p. 108;
[454] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 251;
[455] *Ibidem*.
[456] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*,1984 p. 136;
[457] *Ibidem*.

Magia cifrelor, în special a cifrelor trei şi şapte, este reflectată de câteva descoperiri la *Apulum, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Orlea şi Sucidava*, cu depuneri rituale de opaiţe, ulcioare sau monede în număr de trei sau şapte.[458]

Pe lângă practicarea acestor culte, au existat în Dacia, şi adepţi izolaţi ai creştinismului, cum atestă unele obiecte paleo-creştine şi gemele din secolele al II-lea şi al III-lea, de tipul *Abrasax*[459],- divinitate anguipedă cu trup omenesc şi cap de cocoş, înarmată cu bici şi scut,[460]amulete care poartă numele zeului suprem al gnosticilor basilidieni, descoperite la *Romula, Tomis, Porolissum şi Orlea*.[461]

Un panteon atât de variat care impresionează, cel puţin, la o primă vedere, prin numărul mare de divinităţi atestate epigrafic şi figurativ, se explică prin diversitatea etnică a populaţiei din provincie. „Mozaicul" divinităţilor din Dacia este un epitet aplicabil „religiei provinciei", ca ansamblu de credinţe, ci nu „religiei individului" care conţine doar câteva divinităţi diferite, selectate în funcţie de originea etnică a credinciosului, de ocupaţie şi stare socială.[462]

O trăsătură importantă a vieţii religioase în Dacia o constituie sincretismul-fenomen caracteristic primelor trei secole ale Imperiului roman-contopirea într-o singură zeitate a unor divinităţi ca atribute apropiate.[463]Astfel, din contopirea lui Jupiter lui Zbelsurdos a rezultat Jupiter Zbelsurdos, din Jupiter şi Baal din Doliche, a rezultat Jupiter Dolichenus, iar dinJupiter şi Marele zeu din Heliopolis a rezultat Jupiter Helliopolitanus. Acelaşi sincretism pare să fi avut loc şi pentru divinităţi dacice, cunoscute prin *interpretatio romano*: Diana Augusta şi Diana Mellifica, Liber şi Libera, Hercules invictus, Silvanus. De asemenea în cadrul fenomenului de sincretism se situează şi cultul cavalerilor danubieni, de sorginte traco-dacică, rezultat al contopirii mai multor divinităţi, a căror înfăţişare apare pe monumente sculpturale din piatră, aramă şi plumb.[464]

Participarea, în alcătuirea grupului principal, a unor culte cu origini diferite, este urmarea „universalizării" credinţelor. Factorii determinanţi în formarea religiei provinciei Dacia, sunt consideraţi a fi: *elementul uman*, ca urmare a colonizării masive şi sistematice, explicându-se astfel „ mozaicul" de culte; poziţia Daciei în cadrul imperiului, la răspântia influenţelor culturale sosite din spaţii vaste; *cadrul natural şi economia*; *„moda" şi curentele religioase; politica religioasă imperială,* care se remarcă în Dacia prin venerarea unor divinităţi dragi casei imperiale la un moment dat, prin mulţime abstracţiunilor personificate.[465]

Se poate constata, la locuitorii provinciei Dacia ca *homo religiosus*, trei categorii de acţiuni şi atitudini, funcţie de locul său în societate: avea cercul intim de divinităţi personale, pe care le considera protectoare; din spirit civic participă la manifestările oficiale, publice ale cultelor romane; privind cu respect sau cu toleranţă la zeii vecinului care puteau să fie alţii decât

[458] Idem, *Ibidem*.
[459] M.P. Dâmboviţa, *op. cit.*, p. 255;
[460] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 254;
[461] M.P. Dâmboviţa, *op. cit.*, p. 255;
[462] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*,1984, p. 138;
[463] C. Daicoviciu, *Dacia, studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc,* p.200;
[464] M.P. Dâmboviţa, *op. cit.*, p. 255;
[465] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 1984, p. 181-182;

ai săi. Toleranţa a guvernat ansamblul vieţii religioase, facilitând astfel convieţuirea numeroaselor culte şi tendinţe diverse într-o spiritualitate bogată.[466]

Pe baza documentaţiei epigrafice existente, deşi destul de redusă cantitativ când ne referim la cea care atestă aspecte religioase, se pot face unele consideraţii privitoare la divinităţile cărora se închinau militarii şi veteranii din armata romană a Dobrogei, ca şi despre unele funcţii religioase pe care foştii militari le-au putut deţine după terminarea serviciului militar. Putem constata o frecvenţă mai mare a dedicaţiilor făcute zeilor din panteonul clasic, dar nu lipsesc nici închinările către zeii locali sau pentru cei pătrunşi din cultele orientale.

Armata romană de pe teritoriul Dobrogei a slujit atât menţinerii cultelor tradiţionale, cât şi propagării religiilor mai nou răspândite, orientale, şi nu de puţine ori militarii au adoptat şi obiceiurile religioase locale.

Existenţa unor veterani proveniţi din unităţi ce n-au avut nici un fel de legătură cu activitatea militară din aceste părţi ale Imperiului pare să demonstreze gradul înaintat de romanizare a provinciei, care atrăgea oameni ce s-ar fi putut statornici în teritorii mai apropiate de locul unde îşi făcuseră serviciul militar, unii proveniţi chiar din unităţi de elită, cum erau cohortele pretoriene. Astfel cunoaştem pe *Cocceius Firmus, quaestor* în Vicus Quintionis, provenit din *Legio II Augusta*, care era cantonată în Britania[467], precum şi veterani ai cohortelor pretoriene, ca *L. Ennius Ferox*[468], *Aurelius Dalenis*[469] şi *Ael. Aurelias Atticus*[470].

Documentele epigrafice vorbesc că veteranii aveau o poziţie privilegiată şi că adesea ei ajungeau la funcţii importante în conducerea treburilor din satele şi oraşele dobrogene. Întâlnim în această situaţie în primul rând în canabele de la Troesmis, unde era cantonată *Legio V Macedonica*[471]. În toate inscripţiile care pomenesc comunitatea foştilor militari, veteranii sunt notaţi primii, înaintea celorlaţi cetăţeni romani – *ueterani et ciues Romani consistentes*, ceea ce este un indiciu al onoarei ce li se acorda şi al poziţiei privilegiate de care se bucurau, dintre ei fiind aleşi cei mai de seamă magistraţi ai aşezărilor. La fel se prezintă lucrurile şi în Vicus Quintionis, din teritoriul histrian, unde, după veterani şi cetăţenii romani, este pomenită şi comunitatea besilor (*ueterani et ciues romani et Bessi consistentes*…)[472]. Într-un singur exemplu al unei inscripţii din Vicus Novus (lângă Babadag), apar întâi cetăţenii romani şi apoi veteranii[473]. Putem considera că în aceşti uici, unde veteranii sunt menţionaţi expres, fuseseră colonizaţi în mod special foştii militari, care constituiau o masă compactă, spre deosebire de alte localităţi – Ulmetum, Vicus Secundini -,unde, chiar dacă vor fi existat veterani, izolaţi, ei nu erau diferenţiaţi de ceilalţi cetăţeni romani. Mai trebuie adăugată şi prezenţa veteranilor în funcţii importante în oraşele pontice, unde îi întâlnim în calitate de consilieri (de exemplu, *M. Vlpius*

[466] Mihai Bărbulescu, *op. cit.*, 2001, p. 256.
[467] Vulpe, R., HAD, p. 181.
[468] CIL, XVI, 21.
[469] AEM, 19, 1896, p. 93, nr. 37.
[470] CIL, XVI, 145.
[471] Vulpe, R., *Canabenses şi Troesmenses. Două inscripţii inedite din Troesmis*, SCIV, 4, 1953, 3-4, p. 557 ş.u.
[472] Pârvan, V., *Histria IV şi Histria VII*, ARMSI, s.2, t.38, 1916, p. 617, şi s.3, t.2, 1923, p. 55 ş.u.
[473] CIL, III, 14 448.

Longinus, buleuta Tomitanorum[474], funcţie pe care a deţinut-o şi un *eques* anonim[475]) şi de agoranomi (*Africanus quietus*, tot la Tomis[476]).

Prin urmare, constatăm prezenţa veteranilor, uneori în masă, în toate tipurile de aşezări; militare, rurale şi urbane. Rolul important pe care îl aveau în viaţa economică şi administrativă a localităţilor respective, ca şi numărul destul de mare, ce se afla răspândit pe toată suprafaţa regiunii, au făcut ca foştii militari să contribuie, poate mai mult decât toţi ceilalţi factori – prin prezenţă continuă şi activitate paşnică, dusă laolaltă cu localnicii – la romanizarea acestora, la încadrarea lor în normelor de viaţă romană şi în comunitatea lingvistică romanică.

Stăpânirea romană în Dobrogea, având ca susţinere ocupaţia şi organizarea militară, a avut drept urmare romanizarea intensă a acestui teritoriu, la care au contribuit în primul rând prezenţa trupelor, apoi constituirea aşezărilor de pe lângă taberele militare, participarea soldaţilor alături de localnici la o serie de activităţi edilitare, răspândirea veteranilor pe tot cuprinsul regiunii, unde au deţinut o situaţie privilegiată în raport cu băştinaşii şi cu alte neamuri venite aici, ba chiar şi faţă de coloniştii romani.

Prezenţa unităţilor militare romane de ocupaţie pe aceste meleaguri nu a însemnat numai existenţa efectivelor de soldaţi, ci şi a unui mare număr de însoţitori ai acestora, a altor grupuri de purtători ai culturii romane : negustori, funcţionari, slujitori ai cultelor etc., care s-au aşezat în primul rând pe lângă castre, dar s-au împrăştiat şi în teritoriul rural unde au luat contact cu localnicii în felurite împrejurări, contribuind la creşterea cantitativă a elementului latin sau latinizat introdus în viaţa de toate zilele a populaţiei acestor ţinuturi.

Armata a fost cel mai important factor de romanizare mai ales la începuturile stăpânirii, când alte elemente romanizatoare nu existau. Ea şi-a făcut simţit acest rol prin prezenţa continuă în aceste ţinuturi, timp de şase veacuri. Începând cu domnia lui Hadrianus, romanizarea localnicilor s-a făcut şi prin înrolarea lor în unităţile militare, iar mai târziu, după reformele lui Diocleţian şi Constantin, deşi au pătruns numeroase elemente străine, militarizarea generală a Imperiului a dus la o necesitate şi mai mare a realizării unităţii sociale şi lingvistice a autohtonilor.

De bună seamă că răspândirea romanităţii nu s-a produs uniform, ci în raport cu anumite realităţi locale şi cu gradul de interes pe care îl prezentau pentru consolidarea defensivei anumite părţi ale provinciei. Trebuie să considerăm că cel mai puternic au fost influenţate de civilizaţia romană ţinuturile din apropierea limesului dunărean şi de pe drumurile militare din interiorul provinciei; în al doilea rând, au intrat în sfera de influenţă aşezările din teritoriile rurale, în care s-au stabilit veterani şi colonişti; în sfârşit, locurile din vecinătatea litoralului, unde existau vechile colonii vest-pontice – în care cultura greacă a dăinuit cu preponderenţă şi în timpul stăpânirii romane, până la sfârşiturile antichităţii, dar fără a avea o influenţă prea mare în afara zidurilor oraşelor – au rămas, probabil, mai în urmă în procesul de romanizare.

[474] CIL, III, 770.
[475] CIL, III, 7 543.
[476] IGR, 1, 640.

Rolul covârşitor pe care l-a avut prezenţa trupelor romane pe teritoriul dintre Dunăre şi Marea Neagră în organizarea politică şi socială, în răspândirea culturii şi limbii latine până în cele mai mici aşezări rurale constituie temeiul dezvoltării ulterioare a locuitorilor din această regiune ca populaţie romanică. Mai bine de o jumătate de mileniu, armată romană a constituit pentru Dobrogea unul din principalii factori de civilizaţie şi progres, principala sursă de romanizare.

Inscripţii creştine ale militarilor romani din Dobrogea întâlnim doar în veacul al VI-lea. Este vorba de documentul de la Ulmetum, care îi atestă pe *lanciarii iuniores*[477] (SE 116), şi cele două stele funerare de la Tomis, a lui *Terentius*[478] (SE 114) şi a lui *Atala*[479] (SE 115), ambii luptători printre *sagittarii iuniores*.

Inscripţiile funerare păgâne sunt închinate, în marea majoritate a cazurilor, cum e firesc, zeilor Mani[480]. Printre pietrele de mormânt ale militarilor şi veteranilor romani de pe teritoriul Dobrogei se remarcă totuşi două, unde alături de *Di manes*, mai apar şi alte divinităţi. Ne referim în primul rând la un document histrian, care-l pomeneşte pe fostul decurion *Campanus*[481] şi unde închinarea introductivă este făcută prin literele *D.H.I.M.* (SE 89), posibil de întregit *D (is) H (eroibusque ?) I (nferis) M (anibus),* formulă neobişnuită prin asocierea denumirii *Heroes* zeilor Mani. A doua inscripţie – provenită din Tomis, având un conţinut destul de obscur, datorită şi numeroaselor elemente de latină vulgară târzie – este piatra de mormânt a veteranului *Aurelius Claudius*[482], unde dedicaţia este făcută către Di Manes şi către Perpetua Securitas (SE 46).

Aşadar, dacă aruncăm o privire de ansamblu asupra divinităţilor atestate de documentele epigrafice ale militarilor armatei romane din Dobrogea, observăm prezenţa zeilor din panteonul clasic, frecvent întâlnit şi în inscripţiile civililor din aceste ţinuturi, săteni sau orăşeni, cum sunt Iupiter Optimus Maximus – care dealtfel este personajul divin cel mai întâlnit în ansamblul monumentelor votive dobrogene[483], dar şi din alte părţi, datorită caracterului ofocial prin excelenţă al cultului său, ca protector al Imperiului[484] - *Iuno Regina, Ceres, Diana, Neptnus, Dionysos, Asclepius şi Hygeia*.

Dintre divinităţile specific militare trebuie să notăm pe *Mars Vltor, Hercules Inuictus, Fortuna Redux*, un *Genius centuriae*, ca şi prezenţa alături de zei a steagurilor unităţii (*Cohors I Germanorum*) la Capidava (*signa cohortis*).

Cultele orientale s-au răspândit puternic în rândul militarilor, dovadă existenţa unui număr considerabil de atestări ale lui *Sol-Mithras* pe documentele din teritoriul Dobrogei; şi *Mater Deum Magna*, cunoscută dintr-o inscripţie oficială din vremea tetrarhiei, trebuie considerată în aceeaşi categorie de divinităţi.

---

[477] Pârvan, V., *Cetatea Ulmetum II,* ARMSI, s.2, t.36, 1914, p. 379-380.
[478] Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomis*, BCMI, 7, 1914, p. 190, nr. 18.
[479] Pârvan, V., *Contribuţii…*, p. 63.
[480] Munteanu, Maria, op. cit., p. 84.
[481] Pipidi, D. M., *Inscripţii inedite din Istros*, SC, 8, 1966, p. 52.
[482] Russu, I. I., *Note epigrafice*, SC. 8, 1966, p. 223.
[483] Munteanu, Maria, op. cit., p. 74-78.
[484] Roscher, W. H., *Ausfurliches Lexicon der grieckischen und romischen Mytelegie*, II, 1, Teubner, Leipzig, 1909-1914, col. 722, 745-746.

Religia locală este reprezentată în primul rând prin *Heros*, care apare fie singur, odată cu epitetul *Manibazos*, fie asociat lui *Iupiter Optimus Maximus*, ba chiar, se pare, şi zeilor Mani. În al doilea rând, trebuie notată prezenţa pe teritoriul Dobrogei, ca şi în Dacia, a perechii de divinităţi, autohtone probabil, *Dominus et Domina*.

3.3. OBIECTELE PALEOCREŞTINE DIN SCYTHIA MINOR.

Descoperirile de pe teritoriul Daciei se pot alătura şi integra cercetărilor şi descoperirilor care s-au făcut şi pe alte teritorii creştine cum ar fi Britania şi Germania în cadrul obiectelor creştine asociate acelora din Imperiul Roman perioada târzie şi Bizanţul timpuriu. În felul acesta se poate urmări o mişcare a Creştinismului pe teritoriul european.

Obiectele descoperite se pot analiza ca făcând parte din trei trepte de periodizare:

a) Perioada provinciei romane constând din inele de piatră şi talismane cu simboluri creştine (găsite la Potaisa, Apulum, Romula, în general, în Transilvania) câteva geme sub formă de inel, gnostice (la Porolissum, Apulum, Micia, Romula, Orlea); alte articole gnostice ca talismane (Micia), obiecte funerare gnostice (Dierna); capace de vase cu semnul crucii (Porolissum, Micia, Tibiscum, Resculum, Cumidava, Ulpia Traiana.

b) Obiecte ale Creştinismului timpuriu când obiectele gnostice dispar, obiectele devin mai uniforme în clasificarea lor în raport cu folosirea lor mult mai generalizată cum ar fi cele folosite în timpul serviciului divin; existenţa bisericilor şi a pietrelor de mormânt. Obiectele găsite deja indică existenţa focarelor iniţiale ale Creştinismului, oraşe ale provinciilor, aşezări mai mari şi centre artizanale care indică o răspândire mai largă a noii religii.

c) putem vorbi de secolul al IV-lea când s-au descoperit o mai mare varietate de obiecte folosite în serviciul divin, talismane, obiecte de înhumare, echipamente, hamuri. Hărţile studiate arată o arie de răspândire a craştinismului mult mai mare.

În categoria obiectelor paleocreştine amintim o **gemă din carmalină**, care are gravat în centru chipul lui Hristos crucificat, înconjurat de cei 12 apostoli[485]. În partea de sus este incizată inscripţia ICQUS = peşte, care reprezintă iniţialele de la cuvintele : I (hsoz) X (ristoz) Q (eou) Y (ioz) S (wthr) = „Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu Mântuitorul". Actualmente gema se află în British Museum din Londra. Unii au încercat s-o dateze, fără şanse de izbândă, în secolul al IV-lea[486].

Gema cu Iisus în poziţie de orantă – Tomis

Tot la acest Muzeu se păstrează şi un fragment dintr-o amforă din secolul al VI-lea care are pe gât şi pe umăr mai multe inscripţii. Acestea, scrise în limba greacă cu vopsea roşie,

[485] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008, p. 33.
[486] Nechita Runcan, *Două milenii viaţă creştină*..., p. 186.

sunt precedate de o cruce şi au următorul conţinut: "Maria naşte pe Hristos (prescurtată sub forma literelor greceşti "XMG"). Harul lui Dumnezeu ... Mântuitorul, Stăpânul fără de moarte...".

Un alt obiect de valoare este **discul refăcut** al mitropolitului Paternus al Tomisului, înainte de anul 518. Este din argint aurit, de dimensiuni mari având inscripţia : „ex antiquis renovatum est per Paternum, reventis (imum) episc(opum) nostrum. Amin” ceea ce înseamnă că „talerul a fost făcut din alte obiecte vechi, prin cheltuiala lui Paternus, preacinstitul nostru episcop. Amen”. (Azi este în muzeul Ermitaj-Leningrad).[487]

Discul de argint aurit al episcopului Paternus al Tomisului, refăcut înainte de anul 518, cu monogramul lui Hristos, literele greceşti Aşi Ω, precum şi cu o inscripţie în jur, în limba latină : Ex antiquis renovatum est per Paternum reverentiss(imum) episc(opum) nostrum. Amen.

Printre alte obiecte semnificative, amintim **vasele de marmură de tip mortaria** care purtau câte o inscripţie creştină şi care erau utilizate ca recipiente pentru agheasmă şi vasele în formă de ploscă (ampullia), lucrate din ceramică. De la Tomis-Constanţa provin mai multe vase de acest gen cu decorul în relief, format dintr-un chenar de perle în interiorul căruia apare icoana Sfântului Mina, în atitudine de rugător[488].

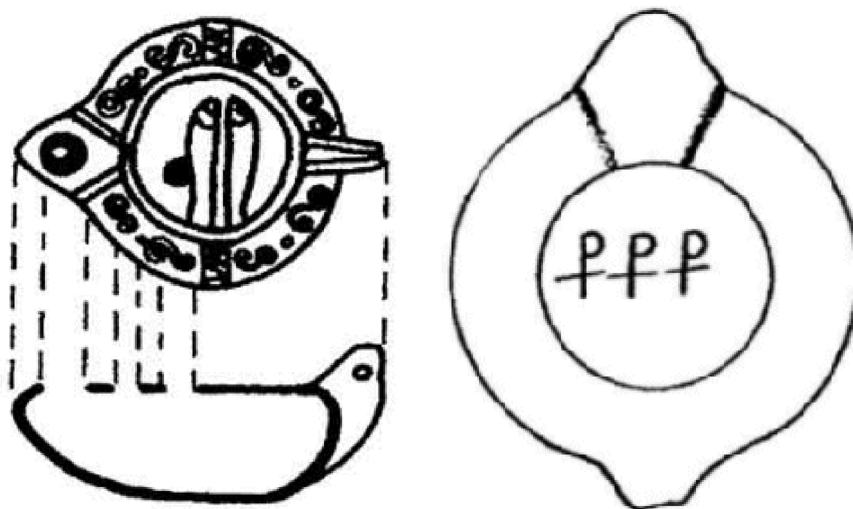

Tomis: fragment de inscripţie de la mormântul unui "martir şi episcop".

La muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie din Constanţa se află **un set de vase de argint**, descoperite, ocazional, pe malul Dunării care prin valoarea lor artistică şi documentară întregesc patrimoniul valoros al monumentelor de sorginte creştină[489].

O altă categorie aparte de obiecte liturgice, decorate cu simboluri şi inscripţii creştine, o constituie **platourile** şi **ulcioarele**[490].

[487] Adrian Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei* …, p. 165.
[488] Nechita Runcan, *Două milenii de viaţă creştină* …, p. 181.
[489] Idem, p. 182.
[490] Idem, p. 185.

Alte numeroase opaiţe şi ceramică de lux cu semne creştine au fost descoperite la Tomis între ruinele edificiului roman cu mozaic. De altfel, la Tomis, cercetarea uneia dintre necropolele creştine ale oraşului a dus la concluzia că în secolele IV-VI creştinismul era cea mai răspândită religie în rândul populaţiei locale.

Opaiţ descoperit în Tomis Opaiţ descoperit în M_{14} - Tomis

Alte monumente creştine sunt **podoabele**. Aici se includ : **cruciuliţe, cercei, fibule, catarane, geme, amulete** care întregesc tezaurul creştin al Dobrogei. Toate acesta descoperiri demonstrează că viaţa creştină de pe teritoriul românesc a cunoscut formele avansate[491].

La Constanţa s-au descoperit câteva **plumburi comerciale** (acestea serveau la sigilarea baloturilor spre a garanta autenticitatea provenienţei mărfurilor, dar şi spre a certifica perceperea taxelor vamale). Unele din ele aveau imprimate monograma lui Hristos sau alte simboluri creştine. Vreo 50 de astfel de plumburi s-au descoperit în satul Izvoarele (Sucidava), în colţul de sud-vest al Dobrogei, pe maulu drept al Dunării. Dintre acestea, trei prezintă interes pentru noi. **Primul** are ca reprezentare un animal, probabil un miel, deasupra căruia se afla o monogramă creştină (X+P); **al doilea** este prevăzut cu o cruce, având probabil la capetele braţelor ei câte un peşte; **al treilea** mai păstrează jumătate din formula Kurie bohqei (Doamne ajută). Toate trei datează din a doua jumătate a secolului IV[492].

Opaiţe creştine s-au descoperit în diferite părţi ale Dobrogei. Unul dintre ele, din lut ars, a fost descoperit în 1906 la Constanţa şi datează din secolele IV-V (azi în Muzeul de Istorie din Bucureşti). Pe disc, în centru, este chipul lui Hristos binecuvântând cu ambele mâini.

De o parte şi de alta sunt două orificii pentru turnat ulei, iar către marginea interioară a chenarului, o inscripţie latină :

[491] Idem, p. 186.
[492] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. IV, Ed. Vasiliana 98', Iaşi, 2010, p. 186.

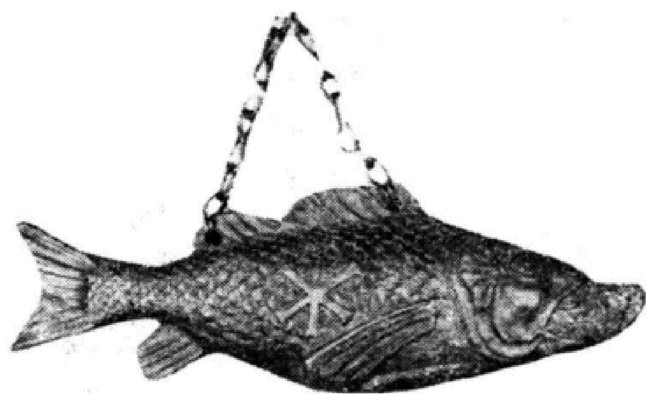

„Pacem meam do vobis” = „Pacea mea dau vouă !” Sunt cuvintele din Evanghelia de la Ioan, capitolul XIV, versetul 27. Pe chenarul discului se află busturile celor 12 apostoli, despărţiţi în două grupe de o siluetă feminină, în picioare, deasupra capului lui Hristos şi care abia se distinge, desigur Sfânta Fecioară Maria. O asemenea reprezentare iconografică este cea mai veche pe teritoriul ţării noastre şi se pare unică pe un astfel de obiect[493].

Tomis : Opaiţ din secolul al IV-lea cu inscripţia: "PACEM MEAM DO VOBIS".

La Constanţa s-a descoperit un **opaiţ de bronz** în formă de peşte, având pe o parte monograma lui Hristos, iar pe cealaltă, o cruce cu braţele egale. La Luciu, jud. Ialomiţa, în apropiere de Dunăre, s-a găsit un splendid **opaiţ de bronz**, cu o cruce masivă în partea superioară (ambele în Muzeul de Istorie al României)[494].

Tot la Tomis s-au descoperit : o **cruciuliţă din aur masiv**, datată în secolele V-VI, o **cruciuliţă de bronz** şi **mai multe catarame din argint aurit sau din bronz**, cu ornament punctat, între care se distnge o pasăre (un porumbel)[495].

Un important tezaur s-a descoperit la Histria şi conţine **două cruciuliţe**, o **pereche de cercei** şi **două inele[496]**.

Tomis: opait de bronz în forma de peste (sec. IV).

În aşezările de pe malurile Dunării s-au descoperit o serie de obiecte de podoabă paleocreştine, între care remarcăm o **amuletă**, din plumb în forma de T, găsită la Izvoarele (Pârjoaia). În partea de sus a amuletei, pe faţă, se observă o inscripţie, înscrisă într-o tabula ansata, în limba greacă : „Unul singur este Dumnezeu care-ţi ajută ţie, celui ce ai învins. Harul Domnului este cu tine.”[497]

---

[493] Idem, p. 187.
[494] Pr. Prof. Dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii…*, vol. I, p. 161.
[495] Nechita Runcan, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. IV, p. 187.
[496] *Ibidem*.
[497] *Ibidem*.

La Izvoarele (Pârjoaia), s-au descoperit încă **19 cruciuliţe** : două de argint, două din bronz şi 15 din plumb[498]. Majoritatea s-au păstrat doar fragmentar şi au capetele braţelor lăţite.

Monumentele creştine din secolele III-VII, descoperite în Dobrogea (construcţii, monumente sculpturale) sunt mult mai numeroase decât cele prezentate. Aceasta cu atât mai mult cu cât, pe zi ce trece, sunt descoperite noi vestigii, care îşi aşteaptă prezentarea şi descifrarea semnificaţiei lor[499].

[498] Idem, p. 186.
[499] Idem, p. 187.

CONCLUZII

Studiul construcţiilor paleocreştine şi al complexelor martirice din spatiul carpato-Dunăreano-pontic reprezintă o încercare de sistematizare, pornind de la descoperirile arheologice. Dacă primele două secole ale erei creştine sunt relativ sărace în materiale arheologice, secolele III-VI se prezinta ca fiind perioada în care avem dovezi solide privind organizarea bisericii creştine, legăturile comunităţilor creştine daco-romane cu întregul Imperiu în condiţiile istorice de la Dunărea de Jos, când Imperiul a pierdut provincii în Balcani, în faţa migratorilor, fapt care nu a impiedicat evoluţia comunităţilor creştine, care au supravieţuit şi după dispariţia frontierei de la Dunărea de Jos a Imperiului, păstrându-şi nealterată identitatea lor etnico-lingvistico-religioasă.

Merită amintite aici vestigiile culturale de origine daco-getă. Statuetele antropomorfe cele mai realist modelate, şi descoperite într-un mormânt al necropolei de la Cernavoda (cultura Hamangia), sunt numite, pe drept cuvânt, capodopere neolitice: bărbatul pe un scăunel, iar femeia stând jos, comparate cu celebra statuie *Gânditorul* a lui Rodin. [500]

Armatele romane au găsit în Dacia ceea ce nu văzuseră în nici o parte a lumii: paturi de aur, scaune de aur, obiecte casnice de aur şi argint, obiecte de podoabă în forme neîntrecute, arme, scuturi, toate din aur şi din argint, lucrate cu tehnica şi arta neegalata de nici unul dintre popoarele lumii vechi. Pământul dacic a păstrat numai o infimă parte din vechile tezaure „particulare", pentru a arăta lumii de astăzi măiestria şi nivelul feroneriei dacice. În 1956, Octavian Floca a publicat două tezaure de argint dacice, „Tezaurul de la Sarascău şi Şeica Mică" (contribuţii la cunoaşterea tezaurelor de argint dacice). Cercetătorul Liviu Marghitan a publicat şi el de curând câteva tezaure descoperite „în vatra carpato-danubiano-pontică", şi anume: Moigrad (judeţul Sălaj), Sacoşul Mare (judeţul Timiş), Hinova (judeţul Mehedinţi), Băiceni (judeţul Iaşi), Agighiol (judeţul Tulcea), Sâncrăieni (judeţul Harghita), Bucureşti-Herăstrău, Şimleul Silvaniei, Pietroasele (judeţul Buzău), Sânicolaul Mare (judeţul Timis).[501]

Marele tezaur dacic aparţinând dinastiei regale, fabuloasele comori dacice,[502] aurul şi argintul, turnate şi împletite în saplendide forme, au fost răpite, aşezate în carele dacice şi transportate la Roma, în şiruri lungi, aproape nesfârşite, sub paza celor mai de seamă ostaşi ai lumii vechi. Transportul lor, precum şi cea mai mare sărbătoare cunoscută în istoria omenirii, de 123 de zile, a creat mirajul fabuloaselor comori dacice. Mirajul acesta, la rândul lui, a declanşat

[500] I. Ionescu, *Peşterile rupestre, cele mai vechi monumente religioase de pe teritoriul României,* în Noi Tracii, An. XVIII, Nr. 176, 1989, p. 11.

[501] Liviu Mãrghitan, *Zece tezaure carpatice*, Editura Ion Creangã, Bucureşti, 1988. Vezi *Magazin*, 1989, sept. 9, p. 11;

[502] Pr. Dumitru Bãlasa, *Basarab I, apãrãtorul Ortodoxiei*, în revista Mitropolia Banatului,1981, p. 660. Idem, *Voievozi cu numele de Bogdan şi Tara Româneascã*, în publicaţia Mehedinţi – Culturã şi civilizatie, (vol.IV), Drobeta Turnu Severin, 1982, p. 353; Idem, *Evul mediu şi independenta românilor*, în revista Mitropolia Banatului, 1986, p. 84; Vezi şi comunicarea lui Ion Popescu Puturi, *Herodot despre lumea geto-dacilor*, în Buletinul european, *Noi Tracii*, 1987 feb., p. 1 7. În sept. 1990, la Fedeleşoiu (unde a fost şi un vechi punct de vamã) s-a descoperit diadema unei domnite, ornatã cu aplice de aur încrustate cu safire, smaralde şi rubine, „o bijuterie de mare pret (Irimia Stratulat, în Evenimentul, 1990, sept. 12);

cel mai mare exod cunoscut în istorie, exodul popoarelor nomade, care după Romani, au strivit secole de-a rândul civilizaţia, ştiinţa şi cultura dacică. Întregul tezaur, adus la Roma, a fost topit şi transformat în monede imperiale. În felul acesta a dispărut toată strălucirea artei şi culturii dacice. Cercetătorul Gavrila Copil menţionează că distrugerea tezaurului dacic, a sanctuarelor, a frescelor, a inscripţiilor, a constituit „cel mai mare jaf al antichităţii"[503]. Din arta dacă au rămas numai desenele de pe Columnă[504] şi câteva tezaure particulare descoperite pe teritoriul Daciei. Ele ilustrează, în parte, măiestria autohtonilor daci în ceea ce priveşte metalurgia. Prin distrugerea comorilor de artă dacică, precum şi a sanctuarelor, în special cel de la Sarmizegetusa Regia, ca şi a şcolilor dacice, Traian a adus cea mai mare pagubă culturii şi civilizaţiei universale. Arhitecta Silvia Păun scrie: „Aşa cum se arată în Mărturii Geodezice[505], „distrugând sanctuarele de la Sarmizegetusa Regia şi exterminînd pe preoţii astronomi daci, Romanii au făcut să se piardă şi tradiţia dacică în măsurarea timpului, care ar fi putut fi de real folos dezvoltării astronomiei şi matematicii universale. Se poate spune că, prin demersul lor violent, Romanii au întrerupt progresele cronometriei (latura practică a astronomiei), pentru 13-14 secole, deoarece adoptarea de către ei a sistemului dacic ar fi făcut inutile ulterioarele sisteme şi corecţii calendaristice"[506]. Distrugând observatoarele astronomice şi Calendarele dacice din tot teritoriul cotropit de Romani, Traian şi urmaşii săi au făcut imposibile pentru posteritate calculele astronomice superioare la care ajunseseră Dacii. Populaţia dacică a transmis până astăzi unele mijloace de cunoaştere şi de orientare, după Steaua Polară, Carul Mare, Carul Mic, Luceafărul etc. Cultul Soarelui (focul este o miniatură) apare în „Calendarul solar (dacic)"[507], contestat de duşmanii continuităţii, „aşezarea coloanelor marelui templu, atestă calcule matematice superioare ce depăşesc pe cele ale lui Sosigenez din Alexandria, care a conceput calendarul italian. Astăzi, putem afirma că autohtonii Daciei reprezintă una dintre cele mai vechi populaţii din Europa. Iar antropologul Eugene Pittard crede că poporul nostru trăieşte pe aceste locuri încă din perioada neolitică. Pe lângă măsurătorile somatice, mai vine în ajutorul acestei păreri şi o dovadă etnografică: ceramica nearsă. Tehnica acestei olării arhaice durează şi azi în Transilvania, acolo unde Mureşul iese din lanţul vulcanic al Carpaţilor răsăriteni, ceea ce arată în chip lămurit că pătura rurală — cea mai veche dintre toate — stăruieşte aici încă din timpurile preistorice arătând astfel *vechimea neamului carpatic.* [508]

Şi nu credem să fie o exagerare, dacă - la fel cu Simion Mehedinţi -, am considera pe daci drept exponentul cel mai înalt al culturii antice, în latura etică. E destul să ne gândim la un lucru: între păgânismul brutal al popoarelor dimprejurul Mediteranei (fenicieni, egipteni, greci, cartaginezi etc.) cu lupte de gladiatori, cu beţie la serbări (la cele dionisiace) şi alte bădărănii şi viaţa barbarilor din pădurile Europei nordice, ca unii ce trăiau în felul pieilor-roşii, bând din

---

[503] Gavrilã Copil, *Perit au dacii...*, în Buletinul european *Noi Tracii*, 1981 noiembrie, p. 4;
[504] Lucian Rosu, *Date noi despre metalurgia dacicã*, în ziarul Scînteia din 1976 aprilie 14;
[505] General loc.ing. Vasile Dragomir, colonel dr.ing.Marian Rotaru, *Mãrturii Geodezice*, Editura Militarã, Bucureşti, 1986;
[506] Revista Arhitectura, 1988, 5, p. 78;
[507] *Calendarul de la Sarmisegetuza Regia*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1980. A se compara cu Calendarul solar din Anglia (Silvia Pãun);
[508] Simion Mehedinţi, op. cit., p. 39.

cranii de om, poporul carpatic (cel puţin prin sihaştrii lui) forma o insulă de reală înălţime morală. [509] Într-adevăr, spre deosebire de grosolăniile vieţii dimprejurul Mediteranei (cu bacanalii, saturnalii şi alte vulgarităţi), o parte dintre locuitorii Carpaţilor trăiau în cea mai mare cumpătare, hrănindu-se cu poame, lapte, miere, bureţi, ferindu-se de sânge şi de carne. [510]

Săpăturile arheologice relevă tot mai mult existenţa unei culturi dacice dirijate de marii pontifi, începând cu secolul VI i.H." Dacă mai adăugăm cele trei „celebre tăbliţe de lut", descoperite în anul 1961 la Tărtăria pe Mures, concluziile lui Ronald Schiller şi anume că „strămoşii Românilor au inventat probabil o scriere cu sute de ani înaintea Sumerienilor"[511], ca şi concluziile sumerologului sovietic A. Kifisim, care „demonstrează că strămoşii Românilor de azi au exercitat o influenţă puternică asupra întregii lumi antice, respectiv a vechii Elade, a vechiului Egipt, a Sumerului şi chiar a Chinei"[512], vom înţelege mai bine de ce tot în Dacia s-au dezvoltat astronomia, matematicile, filosofia, medicina cea mai avansată din lumea antică, precum şi ştiinţele practice.

Despre vechimea creştinismului românesc nu mai poate fi nici o îndoială. Cine priveşte pe hartă răspândirea cuvântului *cuminecătură, împărtăşanie* şi *grijanie,* vede numaidecât că forma arhaică s-a păstrat mai bine tocmai în cetatea Carpaţilor. Probabil, vorba era mai întinsă spre răsărit, ca şi cuvântul *judeţ* (din „judex"), dar a fost strâmtorată de pe urma slavonismului. În treacăt, am putea observa doar atât : lipsa de logică a cărturarilor care dincolo de document nu mai văd nimic. Dacă *lipsa documentului* înseamnă pentru astfel de oameni *lipsa lucrului,* ei ar trebui una din două: sau să nege creştinarea poporului român, fiindcă le lipseşte din arhivă *documentul cu data botezării lui;* sau să ne arate în ce loc şi în ce timp a fost creştinat neamul românesc. După cum, pe temeiul sofismului că lipsa documentului dovedeşte lipsa lucrului, odinioară se contesta continuitatea[513] vieţuirii românilor în teritoriul Daciei Traiane, tot aşa ar trebui, pe baza acestei ieftine metode, să ni se nege şi participarea la creştinism, deoarece convertirea noastră nu se află trecută nicăieri în vreun calendar, la anume an şi zi, cum s-a

[509] Idem, p. 44.
[510] *Ibidem*.
[511] Selection du Reader's Digest, august, 1975; Şerban Bobaneu, Cornel Samoilã, Emil Poenaru, C*alendarul de la Sarmisegetuza Regia*, p. 28;
[512] Vezi Flacãra, 1982 noiembrie 12, p. 17; Ariton Vraciu, *Limba daco-getilor*, Timişoara, 1980, p. 79 80. În zilele de 8 şi 9 dec.1989, am participat la Simpozionul de la Orãştie cu tema *Matemetica, informatica şi istoria în vatra geto-dacicã sub conducerea academicianului Nicolae Teodorescu*. Comunicãrile prof. C. Bejgu (Busteni), ing. Fl. Stãnescu, dr. D. Chis (Cluj), Luca Manta, ing. C.Crãsnaru, arh. Silvia Pãun, ing. P. Tonciulescu, dr. D. Dumitrescu, dr. Gh. Lazarovici, ing. regizor David Reu şi col.dr.ing. Marian Rotaru şi col.dr ing. Ion Cãrnaru, au adus elemente şi consideratii noi în legãturã cu Calendarul şi observatorul solar de la Sarmisegetuza Regia, şi ele ar trebui popularizate între oamenii de stiintã de pe glob. Nu este aceasta o exagerare. Cultura dacicã nu este încã suficient conturatã;
[513] Argumentul, scos din bogăţia toponimiei slave, ca dovadă a plecării românilor, este astăzi răsuflat. Turcii au umplut o mare parte din Peninsula Balcanică cu numiri turceşti. Scos-a cineva de aici concluzia că bulgarii, albanezii şi alte neamuri balcanice pieriseră din faţa năvălirii otomane ? (Simion Mehedinţi, *op. cit.,* nota 22, p. 202).

întâmplat cu cei împinşi spre Biserica creştină prin iniţiativa unui stăpânitor şi sub sila unei porunci administrative[514].

În turul de orizont pe care am încercat să-l facem, asupra istoriei creştinismului în Scythia Minor în primele veacuri, în lumina noilor cercetări istorice, arheologice şi epigrafice, am scos în evidenţă câteva momente şi probleme în legătură cu care s-au adus contribuţii mai de seamă. Am arătat astfel că istoriografia românească acordă creştinismului un rol major în procesul de formare a poporului român, considerându-l una dintre coordonatele magistrale ale etnogenezei sale. Creştinismul a contribuit la adâncirea şi lărgirea procesului de romanizare şi a asigurat, în perioada migraţiilor, continuitatea populaţiei autohtone[515].

Referindu-ne la apariţia primelor bazilici din Dobrogea se poate observa că cele mai timpurii aparţin veacului al IV-lea d. Hr., deşi suntem convinşi de existenţa, încă din secolul al III-lea, aunor domus ecclesiae, dar nesurprinse încă arheologic. Atestarea unui episcop şi implicit existenţa unor comunităţi de creştini la sfârşitul secolului al II-lea impun această aserţiune.

Adus pe pământul Dobrogei foarte probabil încă în secolul I d. Hr., creştinismul a fost îmbrăţişat de populaţia autohtonă romanizată şi a fost apărat, în unele cazuri, chiar cu preţul vieţii şi a fost predat pe încetul, fără nici un fel de violenţă, din generaţie în generaţie, poporului român, în timpul formării sale. Acesta, la rându-i, l-a păstrat şi l-a adus până în zilele noastre în toată curăţia lui ortodoxă[516].

Creştinismul ortodox român este astfel o veridică, o valoroasă şi vrednică de luat în seamă probă a continuităţii dacoromane şi a poporului nostru pe colţul de pământ, întotdeauna românesc al Dobrogei, la Dunărea de Jos şi pe întreg teritoriul României de azi[517].

Locurile unde săpăturile ne-au descoperit clădirile cultuale creştine - şi în afara acestor localităţi, trebuie să amintim celelalte oraşe (chiar dacă în ele arheologia nu ne-a adus până acum dovezi ale existenţei creştine) prezente în izvoarele literare (martirologii, informaţiile lui Procopiu, Notitia Episcopatum, hierocles) - acestea sunt: AEGYSSUS, BIZONE, CARACLIU, CARSIUM, CIUS, CONSTANTINIANA, DIONYSOPOLIS, HLMYRIS, LAZU, PALMATIS, PRISLAVA, SALICES, SANCTUS CYRILLUS, SALSOVIA, STRATONIS, TIRIZIS (=TRISSA), ULMETUM, ZALDAPA, şi fără a putea identifica exact locul lor, se cunosc din sec. al IV-lea până în sec. al VI-lea numele localităţii GRATIANA, NOVEIUSTINIANA, PULCHRA THEODORA şi ValentinianA.

---

[514] În ce priveşte caracterul arhaic al creştinismului românesc, trebuie să mai punem la socoteală păstrarea unor credinţe păgâne şi eresuri care circulă şi azi în popor. Latura aceasta a folclomlui nostru este foarte bogată. Dar, în ce măsură tradiţia romană (cu saturnalii, bacanalii etc.) a influenţat vechea pietate dacică şi s-a putut continua şi în faza creştină a vieţii noastre, aceasta va face obiectul unei cercetări deosebite. Pentru a da în treacăt o idee de felul cum s-a împletit aici vechea credinţă dacică (exprimată îndeosebi prin cultul luminii) cu cea romană şi cea creştină, citām un singur amănunt: pomelnicele din Haţeg care au menirea *să ducă la cer numele creştinilor* pentru care se fac rugăciuni. Vechiul obicei dacic de a trimite înadins soli în cer s-a mai păstrat apoi şi în alte rituri. (Simion Mehedinţi, op. cit., nota 23, p. 202).

[515] Radu Vulpe, *Romanitate şi creştinism, coordonate ale etnogenezei române,* în vol. *De la Dunăre la Mare*…, p. 21: Noi suntem români fiindcă suntem creştini, şi creştini, fiindcă suntem români.

[516] Pr. Prof. Ioan G. Coman, *Pătrunderea*…, p. 84.

[517] *Ibidem*.

Un număr atât de mare de localităţi, precum şi cel al bisericilor (30 bazilici paleocreştine, din sec. al IV-lea până în sec. al VI-lea) ne face să credem că numai episcopul de Tomis nu reuşea să îşi îndeplinească misiunea pentru atâţia creştini împrăştiaţi în toată provincia.

Apoi, să nu uităm configurarea etnică şi lingvistică a Scythiei Minor [518], care ne duce la o altă ipoteză pentru o pluralitate de sedii episcopale. Inscripţiile ne-au arătat că în timpul sec. al IV-lea până în cel de al VI-lea, printre creştinii prezenţi acolo, se află greci şi romani. La Tomis şi la Axiopolis apar nume gote. Apoi, provincia este asediată de huni (în sec. al V-lea), de avari şi de slavi (din sec. al VI-lea mai departe). Şi unele din numele lor apar în inscripţii creştine. Probabil că aceşti cuceritori încreştinaţi voiau să aibă propriul episcop. Un alt fapt asupra căruia trebuie să reflectăm este problema autonomiei locale a oraşelor. După modelul antic al oraşelor greceşti şi romane, această autonomie era destul de puternică. Credem că şi pentru perioada care ne interesează ea se păstra în provincie. Astfel, era redusă influenţa episcopului de Tomis pentru a face mai mult loc unui episcop din oraşul propriu.

Revigorarea imperiului la sfârşitul secolului al VI-lea şi începutul veacului următor se va repercuta pozitiv şi în Dobrogea, unde intensa viaţă creştină va suferi şi în planul organizării ecleziastice modificări notabile. Chiar dacă legea lui Zenon (480 d. Hr.) exclude în mod expres Scythia Minor de la noua organizare bisericească, datorită sărăciei şi năvălirilor barbare, totuşi evenimentele de la sfârşitul secolului al V-lea şi secolul al VI-lea depăşesc starea de lucruri precară menţionată în lege, putând fi astfel aplicate şi prevederile acesteia. Dovezi de natură epigrafică şi arheologică vin să confirme noua organizare a Bisericii de Scythia Minor: crearea a 14 episcopate pendinte de mitropolia Tomisului.

Toate aceste consideraţii finale, care în mod indirect vor să susţină ideea că în Scythia Minor era nevoie de mai multe scaune episcopale, au un caracter general. Valoarea lor, cred că este relativă întrucât arheologia şi izvoarele literare nu ne-au transmis nici o dovadă care să poată fi susţinută şi care să afirme în mod clar existenţa altor sedii episcopale, sau câteva nume ale unui episcop pentru alte oraşe din provincie.

Începuturile creştinismului la noi nu pot fi precizate documentar, dar este foarte probabil ca să dateze chiar din perioada apostolică. Şi chiar dacă tradiţia după care Sf. Apostol Andrei ar fi predicat în Scythia (Dobrogea) încă nu poate fi întărită astăzi de multe alte dovezi, ea rămâne cea mai probabilă. Pătrunderea creştinismului la români s-a făcut de timpuriu, ea fiind pregătită de răspândirea cultelor orientale mistice, aduse mai întâi în Dobrogea, în oraşele de pe litoralul vestic al Mării Negre, şi apoi în Dacia. Tot Dobrogea este primul loc unde au apărut creştinii. Cea dintâi menţiune scrisă despre ei o avem din anul 290. Acesta nu este însă un terminus post quem al pătrunderii creştinismului în Romania, căci dovezi arheologice ni-l atestă încă dinainte, atât în Dobrogea, cât şi în Oltenia şi Transilvania. Potrivit informaţiilor lui Commodian Filostorgius, captiv creştin din imperiu, între care şi strămoşii lui Ulfila, au ajuns în nordul Dunării, în urma invaziilor gotice de la mijlocul secolului III (împăraţii Valerian şi Gallenius). Numeroşi martiri, cu ocazia persecuţiilor lui Diocletian, arată intensitatea creştinismului în

[518] Dovedită de descoperirile arheologice. Vezi Popescu R., *Inscripţiile greceşti şi latine descoperite în România*, Bucureşti 1976. A.V., în vol. *De la Dunăre la mare, mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi 1977.

Dobrogea, care ajunsese înainte de sfârşitul secolului III să aibă o episcopie. Descoperirile epigrafice de la Axiopolis, Niculiţel şi Tomis pledează pentru veridicitatea datelor din martirologii, iar săpăturile de la Pietroasele pentru acelea cuprinse în Actul martiric al Sfântului Sava "Gotul". Momentul decisiv pentru răspândirea creştinismului în nordul Dunării îl constituie pacea din anul 332 încheiată de Constantin cel Mare cu goţii. Condiţiile politice şi economice ale secolului IV au permis răspândirea creştinsmului în România, în aşa fel încât acum ia naştere o Biserică ortodoxă activă atât în rândul autohtonilor, cât şi al barbarilor. Terminologia de bază a Bisercii este latina şi s-a format în jurul secolului IV. Documentele epigrafice şi arheologice au permis reevaluarea unor texte antice privitoare la organizarea eclesiastică a Scythiei Minor (Dobrogea) şi s-a ajuns la concluzia că aici au existat 15 episcopate, începând cu sfârşitul secolului V şi continuând în secolul VI, puse sub autoritatea unui mitropolit. Romanizarea şi creştinarea teritoriilor nord-dunărene s-a făcut în strânsă legătură cu Imperiul bizantin, de care populaţia romanică se simţea strâns legată.

Deşi situată la frontiera de nord-est a imperiului, Scythia Minor a beneficiat de universalismul culturii greceşti şi de acela al latinităţii, prin romanizare, fenomen ce purta în el „sămânţa şi spiritul unui ecumenism”[519]. Astfel, antichitatea greco-latină a putut să dea naştere unui „ecumenism”, mai întâi datorită universalismului spiritului grec şi mesajului grec, şi apoi datorită întinselor dimensiuni terestre ale Imperiului Roman.

O serie întreagă de elemente au încadrat gândirea teologică daco-romană în contextul acestui patrimoniu de valori comune, dintre care se cuvine să amintim următoarele aspecte: relaţiile şi contactele directe ale teologilor daco-romani cu personalităţi teologice marcante ale vremii[520], opera misionară desfăşurată de numeroşi episcopi tomitani[521], participarea a numeroşi episcopi ai Tomisului la Sinoadele Ecumenice[522], activitatea teologică, intelectuală şi ştiinţifică a episcopilor şi călugărilor sciţi[523] şi zelul deosebit pentru Ortodoxie al acestora[524].

Scythia Minor, Dobrogea actuală, a constituit din vechime un spaţiu deschis al circulaţiei valorilor creştine, al „ecumenismului patristic”[525]. Personalităţile bisericeşti marcante din Scythia Minor, episcopi sau monahi care s-au făcut apreciaţi în ţara lor sau în alte locuri, au

[519] Pr. Prof. Dr. Ioan G. Coman, *Scriitori teologi în Scythia Minor…*, p. 63.

[520] De pildă, corespondenţa Sfântului Vasile cel Mare cu guvernatorul Iunius Soranus, referitoare la trimiterea moaştelor Sfântului Sava din Goţia în Capadocia, relaţiile de prietenie dintre Teotim I al Tomisului şi Sfântul Ioan Gură de Aur, relaţiile de pritenie dintre Sfântul Ioan Cassian şi Sfântul Gherman şi monahii egipteni, precum şi cu Sfântul Ioan Gură de Aur, precum şi rolul remarcabil jucat de călugării sciţi în controversa teopashită.

[521] Acţiunea episcopului Bretanion de organizare a lucrării misionare în Goţia, misiunea lui Teotim I printre huni şi goţi, activitatea Sfântului Niceta de Remesiana în rândul „bessilor, „daco-geţilor şi „sciţilor.

[522] Gherontie, la Sinodul II Ecumenic (381), Timotei, la Sinodul III Ecumenic (431), Alexandru, la Sinodul IV Ecumenic (451).

[523] Teotim I avea solide cunoştinţe de filosofie, Ioan de Tomis era un predicator desăvârşit, Teotim II apără cu fermitate doctrina Calcedonului, Valentinian corespondează pe teme teologice cu papa Vigiliu, Sfântul Ioan Cassian abordează, în lucrările sale, atât teme dogmatice, cât şi ascetice, Ioan Maxenţiu aduce servicii deosebite teologiei post-calcedoniene, Dionisie Exiguul era un foarte bun teolog, traducător şi critic.

[524] Episcopii tomitani s-au înfăţişat ca apărători dârzi ai învăţăturii dogmatice calcedoniene, într-o vreme în care numeroase scaune episcopale din Scythia Minor erau atacate de arianism.

[525] Pr. Prof. Dr. Ioan G. Coman, *Contribuţia scriitorilor patristici…,* p 117 - 119.

pus în relief ţinuta şi rolul creştinismului din epoca lor, prin poziţia, actvitatea şi relaţiile pe care le-au avut.

Episcopii Evanghelicus, sub Diocleţian, Phlius, Titus sau Tit, sub Liciniu, Bretanion sau Vetranio, sub Valens, Gerontius sau Gherontie, sub Teodosie I, Teotim I, sub Teodosie I şi Arcadie, Timotei, sub Teodosie II, Ioan, sub Teodosie II, Alexandru, sub Marcian, Teotim II, sub Leon, Paternus, sub Anastasie I şi Valentinian, sub Iustinian, precum şi monahii Ioan Cassian, Gherman, Dionisie Exiguul şi călugării sciţi, reprezintă exemple concludente în acest sens.

Era creştină a fost stabilită în secolul VI de călugărul Dionisie cei Mic (Exiguus), originar din Scythia Minor, adică din Dobrogea. El a numărat anii da la naşterea lui Hristos, dar cu o eroare de aproximativ 4 ani, socotind că acest eveniment major din istoria omenirii s-a petrecut în anul 754 sau 753 de la întemeierea Romei. Cu toată eroarea calculului sau, acest sistem cronologic s-a impus, dar numai după trederea a două secole de la moartea lui, deci încă din evul mediu, la cele mai multe state europene, după care s-a generalizat — în epoca modernă — şi în state necreştine. În documente apare sub diferite forme : «anul mântuirii», «anul Domnului», «anul de la naştere», «anul de la început».[526]

Prin urmare, patru categorii de oameni ai Bisericii au contribuit la precizarea şi apărarea învăţăturii de credinţă ortodoxe, precum şi la continuitatea istorică daco-romană în Scythia Minor, şi anume: *episcopii de Tomis*, *misionarii*, *monahii* şi *scriitorii*, toţi fiind teologi eruditi şi îndrumători ai vieţii duhovniceşti.

Strămoşii noştri n-au primit creştinismul în mod oficial, aşa cum îl vor primi mai tîrziu popoarele slave înconjurătoare ci l-au acceptat treptat, ca o consecinţă firească a comunităţii limbă şi de civilizaţie romanică. „Romanismul şi creştinismul nostru sunt născute şi crescute în chip firesc, încet şi tainic, în Dacia lui Traian”, cum afirma Vasile Pârvan.[527]

„Creştinismul vecinilor a fost impus de autoritatea politică. Astfel, la ruşi, creştinarea este pusă pe seama ţarului Valdimir, la bulgari ea se petrece datorită lui Boris şi Simion, la unguri datorită lui Ştefan cel Sfânt. La francezi responsabil principal este Clovis, iar la germani Carol cel Mare. Data la care se creştinează toate aceste popoare variază între secolul V şi secolul XI d.Ch...”[528]

În spaţiul carpato-danubiano-pontic, istoria de început a creştinismului se confundă astfel, cu însuşi procesul de etnogeneză al poporului român, altfel spus, istoria Bisericii se împleteşte armonios cu cea a romanităţii, dar începuturile vieţii creştine în spaţiul românesc nu poate fi precizat cu certitudine, deoarece izvoarele literare nu permit localizarea unor activităţi şi comunităţi creştine.[529] Mai exact, nu se cunoaşte până acum „nici un document indubitabil care să ateste creştinarea daco-romanilor în legătură cu numele unui mare misionar sau predicator

[526] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*…, vol. I, p. 8-9.
[527] Vasile Pârvan, *Contribuţii*…, p. 201.
[528] Dan Olteanu, *Religia Dacilor*, colecţia Mythos, Bucureşti, 2002, p. 385 - 391,
[529] LilianaTrofin, *Creştinismul la Dunărea de joc în secolele IV-VIII*, în AUDC, Seria Istorie, I, 1997, p.138; idem, *Viaţa spirituală a comunităţilor de la nordul Dunării în lumina izvoarelor scrise în secolele IV-XI*, în AUDC, Seria Istorie, 3, 1999, p.150.

renumit, căruia să i se poată atribui convertirea generală la marea credinţă."[530] Totuşi, nu este mai puţin adevărat faptul că există scriitori, începând cu secolul al II-lea, care fac afirmaţii cu caracter general privind răspândirea religiei creştine în Imperiul roman şi unele dintre acestea par să se refere şi la teritoriile nord-dunărene.[531]

Şi dacă Scythia Minor a putut beneficia de la început de luminile unor mari personalităţi creştine ale vremii, ea a ştiut şi să ofere lumii creştine tezaure de teologie ortodoxă, aşa cum au fost Ioan Cassian, Dionisie Exiguul, Ioan Maxenţiu, Leonţiu de Bizanţ sau episcopii Teotim I, Ioan şi Valentinian.

Încă din secolele V-VI sunt amintiţi "călugării sciţi" din Scythia Minor – Dobrogea de azi, dar înainte de acestia avem ştiri despre Sf. Ioan Casian (c. 360 – c. 435), autor de importante lucrări teologice, cinstit atât în Biserica Răsăriteană, cât şi în cea Apuseană, unde a întemeiat două mănăstiri, una de călugări şi alta de călugăriţe, cărora le-a dat bunele rânduieli de viaţă monahală întocmite de Sf. Vasile cel Mare. Iar la începutul secolului IV, monahismul creştin era deja o instituţie constituită, câştigând mulţi adepţi, prin autoritatea morală pe care o exercita în Biserică[532].

Dionisie Exiguus, sau "cel Mic" (c. 470 – c. 545), un alt teolog originar din Dobrogea, este şi el autor de importante lucrări telogice, şi încă un îndrumător al Bisericii apusene pe drumul tradiţiei Apostolice prin traducerea din greacă în latină a părţii principale din colecţia de canoane Apostolice şi este cel care a stabilit "era creştină", cu numărarea anilor de la naşterea lui Hristos, sistem cronologic folosit azi în toată lumea, şi în acest sens importantă a fost nu atât instituţia monahismului cât mai ales personalitatea şi monahilor noştri. Existenţa mănăstirilor pe lângă episcopii, ca şi rolul duhovnicesc al acestora, a făcut ca ele să fie de-a lungul vremii oaze de credinţă şi cultură, pe măsură să afirme şi să menţină identitatea şi conştiinţa noastră naţională, şi se vorbeşte tot mai mult de literatura română şi reprezentanţii ei de seamă printre monahii primelor secole creştine[533] şi putem vorbi pe larg despre personalitatea şi opera tuturor „călugărilor sciţi".

O dovadă elocventă privind existenţa unor mănăstiri pur ortodoxe, îndeosebi în Scythia Minor, este mărturisirea lui Ioan Casian, dobrogean de obârşie (circa 360-435), că din copilărie - *a pueritia* - a intrat în tovărăşia monahilor, străduindu-se să le imite felul de trai[534].

O altă mărturie sugestivă precizează că Episcopul Teotim al Tomisului (392-402) purta plete lungi, ca semn al practicării monahismului[535] precum şi calificativul de „filosof, practicând un ascetism riguros, cum relatează Sozomenos (sec. V)[536]; viaţa sa ascetică, şi curăţia fiinţei sale

---

[530] *Istoria românilor*, II, Bucureşti, 2001, p.599.

[531] LilianaTrofin, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de jos în secoelele IV-VII*, Edit. Universităţii Bucureşti, Bucureşti, 2008, p.119.

[532] Pr. Prof. Dr. Ioan Rămureanu, Pr. Prof. Dr. Milan Șesan, Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I (1 - 1054), ediţia a III-a, revăută şi completată, Bucureşti, E.I.B.M.B.O.R., 1987, p. 255.

[533] A se vedea mai pe larg Pr. Prof.Dr. Ioan G. Coman, *Scriitori bisericeşti din epoca stră-română,* Bucureşti, 1979, 376 pagini.

[534] N. Şerbănescu, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existenţa Episcopiei Tonusului,* în B.O.R., 87 (1969). p. 991; I.G. Coman, *„Sciţii Ioan Casian şi Dionisie cel Mic şi legăturile lor cu lumea mediterană* în S.T., 27 (1975), p. 192.

[535] Pr. Prof. I. Coman, *op. cit*, p. 46.

[536] *F.H.D.R.*, II, p. 228-229.

au fost admirate de contemporani, prîntre care chiar şi păgâni ca hunii, care-l numesc "Dumnezeul romanilor"[537]; fără îndoială că Teotim poseda „monastica philosophia"[538], adică învăţătura şi viaţa duhovnicească monahală, în care se exercita în căutarea adevărului, binelui şi frumosului numită de grecii antici "καλοκαγαθια", cale pe care părinţii bisericii, episcopii, clericii şi monahii au ridicat-o la o mare valoare şi au înfrumuseţat-o cu adevărata învăţătură a Mântuitorului Hristos, "*Cuvântul şi Înţelepciunea lui Dumnezeu*", numind-o "*filozofie*" (iubirea de înţelepciune) şi "*filocalie*" (iubire de frumos). Teotim era o minte luminată, preocupat de probleme morale şi, mai ales, de desăvârşirea călugărească[539]; scria opere ascetice, cunoscute şi de străini[540], iar lucrarea propriu-zisă de desăvârşire o practica, desigur, în biserica lui, foarte probabil în mănăstirile lui, împreună cu călugării lui. Râvna sa după desăvârşire îl va fi pus în legătură cu mari monahi ai timpului, prîntre care şi Sfântul Ioan Gură de Aur, legături care i-au întărit principiile sale de viaţă monahală[541].

Şi dacă am avea numai imnul Te Deum, creat de Teotim I, „formula" călugărilor sciţi, lucrările teologice ale lui Ioan Maxenţiu şi Leonţiu de Bizanţ, apoi existenţa Episcopiei de la Tomis, încă de la începutul secolului IV, cu peste zece titulari cunoscuţi, ca şi alte 14 scaune episcopale în Dobrogea, atestate documentar în secolul VI, tot ar fi de ajuns şi am avea dovada că în această provincie existau mănăstiri, căci cârmuitorii acestor episcopii se recrutau, de regulă, dintre monahi. Dar şi mai mult, se dovedeşte cât de puternică şi de rodnică a fost viaţa monastică în România încă de la începuturile ei, precum şi dimesniunea ecumenică a teologiei monahilor de la noi începând cu cei daco-romani.

Concluzionând cele spuse până acum putem spune că istoria creştinismului în Dobrogea ar putea fi periodizată în primele 7 secole[542] după cum urmează :

- etapa secolului I, este perioada în care se crede că au vestit Evanghelia în spatiile traco-ilire europene Sf. Ap. Andrei, Sf. Ap. şi Ev. Luca, Sf. Ap. Sila / Silvan, Sf. Ap. Tit, Sf. Ap. Pavel.[543]
- etapa secolelor II-III (106-274/275), pentru vremea stăpânirii romane păşim încă pe domeniul ipotezelor. Instaurarea dominaţiei imperiale s-a făcut într-un moment în care noua religie îşi crease anumite structuri teritoriale[544], coeziunea comunităţilor se

[537] Pr. Prof. I. Coman, *Insemnări asupra lui Teotim de Tomis*, în *GB*, XVI, (1975), nr. 1, p. 46; Pr. Prof. I. Rămureanu, *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa…*, p. 1007.
[538] Pr. Prof. I. Coman, *Insemnări asupra lui Teotim de Tomis…*, p. 46; şi *Cugetările lui Teotim* în *Actele martirice*. Studiu introductiv, traducere, note şi comentarii de Ioan Rămureanu, Bucureşti, 1982, p. 345-346.
[539] *Ibidem*, p. 49.
[540] Pr. Prof. I. Ramureanu, *op., cit.*, p. 1007-1008.
[541] Pr. Prof. I. Coman, *op. cit.*, p. 50.
[542] Vezi pentru schiţarea etapelor Nelu Zugravu, Cu privire la jurisdicţia asupra creştinilor nord-dunăreni în secolele II-VIII, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 163-181.
[543] Pr. prof. dr. Ioan Rămureanu, *Istoria Bisericească Universală…*, p.30-35, 41-43.
[544] Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, cărţile III, IV, V, în colecţia PSB, (infra, PSB), vol. 13, traducere, studiu, note şi comentarii de T. Bodogae, Bucureşti, 1987; M.Ş. Şesan, în *Istoria bisericească universală*, I, 1-1054, ed. A treia, Bucureşti, 1987, p. 157-174; M. Ciucur, *Principiul adaptării unităţilor teritoriale bisericeşti la împărţirea administrativ-politică de stat în secolele I-VI,* în MMS, 53, 1977, 7-9, p. 555-562, B. Dupuy, în Encyclopedia Universalis, 7, Dabrowska-Egypte, (Paris), 1990, p. 820.

întărise[545], ierarhia sacerdotală, considerată – încă de pe atunci – sacră[546], se cristalizase. Cât priveşte ascensiunea sa în rândurile societăţii romane, Eusebiu de Cezareea scria că pe vremea împăraţilor Traian şi Hadrian creştinismul făcuse mari progrese în toate ţinuturile statului[547]. În acest context, obiectele de factură creştină din Dacia îngăduie să se presupună atât prezenţa unor creştini izolaţi, dar şi existenţa, spre mijlocul secolului al III-lea mai ales[548], a unor nuclee relativ coerente, acomodate structurilor urbane (Ulpia Traiana, Potaisa, Apulum etc.)[549],în interiorul cărora se conturase, foarte probabil, o ierarhie sacerdotală specifică epocii : preoţi, diaconi, epicopi (?)[550]. Semnificativă este, în acest sens, inscripţia EGO SVM FLAGELLVM IOVIS CONTRA PERVERSOS CRISTIANOS de pe piatra din turcoază a unui ineldin aur, care exprimă, neîndoielnic, atitudinea oficialităţilor provinciale faţă de fenomenul răspândirii creştinismului în jurul anului 250[551]. Evoluţiile din teritoriul nord-danubian n-ar fi în contradicţie cu realităţile de la scara Imperiului. Episcopatul devenise o realitate încă de la sfârşitul secolului U şi la începutul celui următor[552] iar Theodor de Mopsuestia scria în veacul al II-lea : „cei pe care îi numim azi episcopi nu erau ai câte unei biserici, ci ai unei întregi provincii"; faptul este confirmat pentru Syria şi Egipt[553].

- etapa 274/325, jumătatea de scol dintre părăsirea aureliană (274/5) şi primul conciliu ecumenic de la Niceea (325) este, cea mai tragică din istoria creştinismului timpuriu. Este epoca marilor persecuţii, alimentate de politica religioasă henoteistă a unor împăraţi (henoteismul solar al lui Aurelian, devoţiunea faţă de Iupiter Optimus Maximus a lui Diocletian), decretele anticreştine din vremea Tetrarhiei, reintroducerea păgânismului ca religie oficială în Orient sub Licinius (320). În aceste condiţii, este probabil că unii credincioşi din provinciile frontaliere să fi trecut în stânga fluviului, întărind comunităţile de aici. Este relevant în acest sens un fragment din Vita Constantini (II, 53), a lui Eusebiu

545 Sf. Ignatie Teoforul, *Către Policarp*, VI, 1, în PSB, 1, Bucureşti, 1979, p. 189; Sf. Iustin Martirul şi Filosoful, *Apologia întâia în favoarea creştinilor*, LXV, în PSB, 2, Bucureşti, 1980, p. 70; LXVII, în *Ibidem*, p. 71; J.-P. Jossua, *Eucharistie*, în Encyclopedia Universalis, 9, Etymologie-Funti-Imperfecti, (Paris) 1990, p. 12.

546 Vezi scrisorile Sf. Ignatie Teoforul, în PSB, 1; A. Hamman, *La vie quotidienne des premiers chretiens (95-197), troisieme edition revue et corrigee*, Paris, 1971, p. 129-139; I. Stelcan, *Ierarhia bisericească după crierile bărbaţilor apostolici*, în MMS, 33, 1957, 8-9, p. 615-630; M.Ş.Şesan, op. cit., p. 164-174.

547 Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, III, 37, 1, în PSB, 13, p. 180; IV, 2, 1, (*ibidem*, p. 145); IV, 7, 1 (*ibidem*, p. 148); IV, 7, 13 (*ibidem*, p. 150).

548 Spre mijlocul acestui secol sunt atestate comunităţi creştine în multe teritorii romane care nu cunoscuseră creştinismul apostolic – vezi, în ultimă instanţă, J.-P. Martin, *Les provinces romaines d'Europe centrale et occidentale*, II, Societe et religion, Paris, 1991, p. 307.

549 N. Gudea, I. Ghiurco, op. cit., p. 105-106; Em. Popescu, MB, 37, 1987, 4, p. 40 (= în Ortodoxia românească, Bucureşti, 1992, p. 91; = în idem, *Christianitas Daco-Romana*. *Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 81).

550 V. Pârvan, *Contribuţii*…, p. 273, unde îl citează pe Onciul cu studiul menţionat mai sus, dar fără să amintească de concluziile acestuia.

551 K. Horedt, *Siebenburgen în spatromischer Zeit*, Bucharest, 1982, p. 35; N. Gudea, I. Ghiurco, op. cit., p. 105; M. Rusu, în AIIAC, 26, (1983-1984), 1985, p. 35-86; idem, în *Ephemeris Napocensti*, 1991, p. 83.

552 R: P. Crouzel, *Les origines de l'episcopat : fin du Ier siecle, debut du IIe siecle*, în vol. *L'epoque dans l'histoire de l'Eglise. Actes de la Spetieme rencontre d'Histoire Religieuse tenue a Fonrrevraud les 14 et 15 octobre 1983*, Presses de l'Universite d'Angers, 1984, p. 13-20.

553 Apud Alexandru Suceveanu, *Historia urbana*, 1, 1993, p. 146.

de Cezareea : „Dar ce să mai spun … Fiindcă până şi barbarii care i-au adăpostit în acea vreme pe fugarii noştri, îngăduindu-i într-o atât de blndă captivitate, se pot făli că le-au asigurat acestora nu numai scăparea din ghearele morţii, ci şi (libera slujire) a credinţei. Pentru romani, izgonirea creştinilor de atunci, de pe cuprinsul lumii romane, şi fuga lor la barbari rămâne şi astăzi o pată de neşters"[554]. Refugierea unor creştini la nordul Dunării a contribuit la întărirea legăturilor dintre grupurile locale şi cele de pe linia fluviului, a căror existenţă este certă la sfârşitul secolului al III-lea şi începutul celui de-al IV la Sirmium (Srijemska Mitrovica)[555], Singidunum (Belgrad)[556], Bononia (Vidin)[557], Ratiaria (Arcar)[558], Novae (Stalken)[559], Durostorum (Silistra)[560], Axiopolis (Cernavoda)[561], Dinogetia (Garvăn)[562], Noviodunum (Isaccea)[563], Halmyris (Murighiol)[564].

- etapa 325-381/385, este perioada între primul sinod ecumenic de la Niceea de la 325 şi două evenimente care au marcat profund Biserica universală ulterior : recunoaşterea primatului de onoare, după episcopul Romei, pentru titularul scaunului constantinopolitan din 381[565] şi înfiinţarea vicariatului apostolic de Thessalonike în 385. În această perioadă se desăvârşeşte geografia civilă a sud-estului european[566]. Sursele literare, inscripţiile, descoperirile arheologice şi numismatice nu lasă nici o îndoială asupra faptului că

554 Eusebiu de Cezareea, *Viaţa lui Constantin cel Mare*, II, 53, în PSB, 14, Bucureşti, 1991, p. 113.

555 FHDR, II, p. 707, 709, 719; J. Zeiller, *Les origines chretiennes dans le provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 79-88; H. Leclerq, *Meise*, în *Dictionnaire d'archeologie chretiene et de liturgie* (infra, DACL), XI/1 (Maxim Edit de) – Miniaturists), Paris, 1033, col. 502-503; *Pannonie*, în *ibidem*, XIII/1 (Os-Papyeus), Paris, 1937, col. 1054-1055; R. Aigrain, *Anastase (Saint)*, în *Dictionnaire d'histoire et de geographihe ecclesiastiques*, (infra, DHGE), II (Alcaini-Aneurin), Paris, 1914, col. 1439; A. Hamman, *Irenee de Sirmium*, în *Dictionnaire encyclopedique du christianisme ancien* (infra, DECA), I (A-I), Paris, 1990, p. 1235-1240; N. Cambi, Sirmium, I. *Les origines chretiennes*, în *ibidem* II (J-Z), p.2300; V. Pârvan, *Pannonie*, I. Histoire, în *ibidem*, p. 1874; *Sfinţi români şi apărători ai legii strămoşeşti,* coord. N. Vornicescu, Bucureşti, 1987, (infra, Sfinţi români); PSB, 11.

556 J. Zeiller, op. cit., p. 48-49, 74 (nota 2), 75, 106-107; H. Leclerq, op. cit., în DACL, XI/1, col. 503; FHDR, II, p. 707, Sfinţi români, p. 183-184.

557 FHDR, II, p. 709; J. Zeiller, op. cit., p. 108; A. Lambert, Bononia, în DHGE, IX (Bishop-Boulli), Paris, 1937, col. 46; sfinţi români, p. 109-191.

558 *Ibidem*.

559 J.Zeiller, op. cit., p. 109-110; H. Leclerq, op. cit., col. 504; Sfinţi români, p. 192-193.

560 H. Leclerq, op. cit., col. 502; J.Zeiller, op. cit., p. 110-116; FHDR, II, p. 708-711, 715-719; Sfinţi români, p. 133-134, 135-137, 138-139, 140, 147-150; PSB, 11, p. 248-251; R. Constantinescu, în RESEE, 5, 1967, 1-2, p. 9-10, 14-20; i.Barnea, în BOR, 107, 1989, 5-6, p. 144-149.

561 FHDR, II, p. 719; J. Zeiller, op. cit., p. 116-117; E. Branişte, *Martiri şi sfinţi pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. De la Dunăre la Mare…, p. 42-43; IGLR, 194; Em. Popescu, *Christlieche Martyrer în den griechischen Kleiskythiens (Dobrudscha)*, în idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, Bucureşti, 1994, p. 107-110; vezi şi N. Zugravu, E. Setnic, Mem. Antiq., Piatra neamţ, 19, 1993, (sub tipar).

562 E. Branişte, op. cit., p. 47; vezi şi N. Zugravu, E. Setnic, op. cit.

563 IGLR, 267; PSB, 11, p. 331-332; E. Branişte, op. cit., p. 46; Em. Popescu, op. cit.; N. Zugravu, E Setnic, op. cit.

564 J.Zieller, op. cit., p.119; C.Auner, Dobrogea, în DACL, IV/1 (Domestici), Paris, 1920, col. 1238; N.Vornicescu, MO, 41, 1989, 1, p. 20-117; idem, Una din primele scrieri ale literaturii române străvechi. Pătimirea Sfâinţilor Epictet şi Astion (De la cumpăna sec. III-IV), Craiova, 1990; idem, Primele scrisori patristice în literatura română. Sec. IV-Xvi, Craiova, 1992, p.20-77 (traducerea textului latin de D.Popescu); Em. Popescu, Saints Epictete et Astion, martyrs a Halmyris, în idem, op. cit., p. 92-99.

565 Can. 3 al sinodului II ecumenic.

566 Nelu Zugravu, *Cu privire la jurisdicţia asupra creştinilor nord-dunăreni în secolele II-VIII*, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 168.

autoritatea Imperiului s-a făcut simţită în părţile sudice ale fostelor provincii Dacia Apulensis şi Dacia Malvensis[567], dar şi în Câmpia Munteniei, până la „Brazda lui Novac de Nord" şi eventual, valurile dibn sudul Moldovei[568]. Prezenţa ţiglelor cu menţiunea legiunii a VII-a Claudia la Pojejena de Sud (jud. Caraş-Severin)[569], Gornea (jud. Caraş-Severin)[570], Şviniţa (jud. Mehedinţi)[571], şi a trupelor de eq (uites) sagi (ttarii) la Gornea (jud. Caraş-Severin)[572] – trupe din sistemul defensiv al Moesiei Prima – arată dependenţa Banatului sudic de provincia amintită. De asemenea, cărămizile cu ştampila legiunii a V-a Macedonica descoperite la Sucidava (Celeiu, jud. Olt)[573], Hinova (jud. Mehedinţi)[574], cele cu siglele legiunii a XIII-a Gemina de la Desa (jud. Olt),[575] Drobeta (jud. Mehedinţi)[576], Dierna (Orşova, jud. Mehedinţi)[577], Băile Herculane (jud. Caraş-Severin)[578], Mehadia (jud. Caraş-Severin)[579], şi Sucidava (Celeiu, jud. Olt)[580], sau alte unităţi aparţinând Daciei Ripensis găsite la Hinova (jud. Mehedinţi)[581], Sucidava (Celeiu, jud. Olt)[582], Drobeta (Jud. Mehedinţi)[583], Dierna[584], Dubova (Jud. Mehedinţi)[585], arată că sectorul dintre vărsarea Cernei şi a Oltului intra în componenţa provinciei sud-dunărene amintite[586]. Cât priveşte teritoriul muntean şi, eventual, sud-moldovenesc, acesta a putut fi controlat de autorităţile provinciilor Moesiei Secunda şi ale Scythiei Minor până la foedus-ul din 332[587], când zona respectivă a fost încredinţată spre apărare germanicilor[588].

---

[567] E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Munzhorte des 4. Jahehunderts aus dem Banat*, Timişoara, 1074, p. 94-97; D. Tudor, în Dacoromania, 1, 1973, p. 149-161; T. Zawadski, *ibidem*, p. 65-68; N. Danilă, 34, 1984, 3-4, p. 150-162; O. Toropu, Oltenia, Craiova, 5-6, 1986, p. 45-60; idem, în Actes du IX1 Congres international d'etudes sur le frontieres romaines. Mamaia, 6-13 septembrie 1972, Bucureşti-Koln-Wien, 1974, p. 71-81; Em. Demougeot, Constantine et la Dacie, în Crise et redressement dans lea provinces europeennes de l'Empire (milieu du IIIe-millieu du IVe siecle ap. J.-C.). Actes du collocque de Strasbourg (decembre 1981), edities par Ed. Frezouls, Strasbourg, 1983, p. 91-92; N. Zugravu, op. cit., p. 132-133, 138-139.

[568] I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, Bucureşti, 1982, p. 107, 120; M. Zaharia, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988, p. 37-40; idem, *Limesul roman în secolele 4-6 între Singdunum şi Gurile Dunării*, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1994, p. 12; Em. Popescu, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 190-192.

[569] IGLR, 427.

[570] *Ibidem*, 426.

[571] *Ibidem*, 423.

[572] *Ibidem*, 424.

[573] *Ibidem*, 279-286.

[574] M.Davidescu, Cetatea romană de la Hinova, Bucureşti, 1989, p. 33-41.

[575] IGLR, 401.

[576] *Ibidem*, 402-403.

[577] *Ibidem*, 414-415.

[578] *Ibidem*, 420.

[579] *Ibidem*, 421.

[580] *Ibidem*, 287.

[581] M.Davidescu, op. cit.

[582] IGLR, 288A-298.

[583] *Ibidem*, 404-408.

[584] *Ibidem*, 413, 416-417.

[585] Evangelos K. Chrysos, Dacoromania, 1, 1973, p. 53-64.

[586] M. Zaharia, op. cit., p. 37.

[587] *Ibidem*, 422.

[588] Vezi şi O. Toropu, op. cit., în Actes du IXe Congres…

- etapa 381/385-451/461, perioadă în care influenţa scaunului apostolic roman se împleteşte cu a celui constantinopolitan asupra creştinilor din spaţiul carpato-dunărean. Episcopii de Tomis cunoscuţi în prima jumătate a secolului al V-lea sunt Timotheos (431), Ioannes (445-446), Alexandros (449), Theotimos II (458)[589].
- etapa 451/461-545/568, interval în care organizarea ecleziastică a Illyricummului sub Iustinian este bulversată. Aspectul cel mai important care se petrece în zonă este atestată o mulţime de centre episcopale în Scythia Minor, (14) aflate în dependenţă de arhiepiscopia de Tomis.
- etapa 535-614, când până la prăbuşirea definitivă a limes-ului în 614[590], în regiunea orientală a peninsulei balcanice nu se produc modificări în sfera jurisdicţiei bisericeşti, iar Moesia Secunda şi Scythia Minor, deşi integrate în 536 unui nou organism administrativ – quaestura Iustiniana exercitus – au rămas sub obedienţa thronos-ului de la Constantinopol.[591]
- etapa 614-732 (756). Căderea graniţei dunărene şi aşezarea slavilor în Balcani au dizolvat organizarea bisericească din regiune. Este probabil ca Episcopiile de pe linia fluviului să fi dispărut, fapt ce pare confirmat de listele participanţilor la Sinodul de la Constantinopol din 680-681, unde nici un titular al scaunelor din Moesia I, Dacia Ripensis, Moesia II şi Scythia Minor nu este menţionat[592].

---

589 J. Teiller, op. cit., p. 172-173; M. Păcurariu, op. cit., p. 129-130; I. Barnea, op. cit.; Em. Popescu, *La hierarchie* …, în Christianitas Daco-Romano, p. 211-212, 214, cu următoarea cronologie a episcopilor : Timotheos I (431), Ioannes (448), Alexandros (449-452), Theotimos II (457).

590 Conform cronologiei stabilite de M. Sâmpetru, ScIV, 22, 1971, 2, p. 217-245 şi mai nou, N. Zugravu, ASU, Iaşi, Istorie, tomul XXXVI, 1990, p. 22-30; Al. Barnea, op. cit., p. 176-177, 178-208.

591 Novella XLI, 5-30, în FHDR, II, p. 380-383; Al. Barnea, op. cit., p. 243.

592 Într-un studiu bazat pe aşa-numitul „Tratat de transferuri al Patriarhiei de Constantinopol publicat de J. Darrouzes, REB, 42, 1984, p. 147-214, în care se aminteşte şi episcopia Axiopolis din seolul al IX-lea (*Ibidem*, p. 171,182,190,208), Emilian Popescu susţine că acest scaun episcopal scythian a continuat să funcţioneze şi după ruptura de la începutul sec. al VII-lea, până în veacul IX (Em. Popescu, *Ştiri noi despre istoria Drobetei în secolul al XI-lea : episcopia Axiopolis*, în vol. *Monumente istorice şi izvoare creştine. Mărturii de străveche existenţă şi continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de jos şi al Dobrogei*, Bucureşti, 1987, p. 81-124 = în Byzantina, 15, 1989, Thessalonike, p.237-262 = în Christianitas Daco-Romana, p. 421-438). Deşi un control bizantin în spaţiul dobrogean s-a exercitat în intervalul dintre sec. VII şi X (conform cronologiei stabilite de M. Sâmpetru, SCIV, 22, 1871, p. 217-245 şi, mai nou, N. Zugravu, ASU, Iaşi, Istorie, tomul XXXVI, 1990, p. 22-30; Al. Barnea, op. cit., p. 176-177, 178-208; vezi şi P. Diaconu, Pontica, 14, 1981, p. 217-220; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, Bucureşti, 1971, p. 7-60; R. Busetto, în XVIIIe Congres international des etudes byzantines. Resumes des communications, Moscou, 8-15,08.1991, I, A-K, Moscou, 1991, p. 188-191), totuşi, conjunctura politică nu face credibilă ipoteza. Însuşi J. Darrouzes scria că „une liste de cites formit une presomption, non une preuve du titre episcopal (Op. cit., p. 208, nota 72). Tot el arăta într-un alt studiu, dedicat creaţiilor de episcopate bizantine, că, uneori, se conservau numele natice, chiar dacă realitatea politică era alta; de exemplu, înfiinţându-se mitropolia de Trebizonda, biserica a păstrat numele de Lazica, „en souvenir de l'eparchie disparue, deşi peste vechea Lazica se crease thema Chaldia (J. Darrouzesc, REB, 47, 1989, p. 210-215). De altfel, actele sinodului de la Constantinopol din 680-681 nu amintesc decât episcopii aflaţi sub autoritate imperială, respectiv cei din centrele litorale şi sudice – Mesembria, Sozopolis, Corinth, Selymbria, Heracleia, Constantinopol, Panoin, Thessalonike, Athena, Argos, Lacaedemonia, Bizye; din interior – doar Stobi. Victoriile lui Iustinian II şi recuperarea unor teritorii balcanice (Thracia şi Macedonia) între septembrie 688 şi septembrie 689 au dus la revenirea puterii imperiale şi a autorităţilor ecelziastice în zonă, astfel că la sinodul din 691-692 (Trillan) figurează şi episcopiile din provinciile amintite – Uzusa, Ainos, Philipi, Aphipolis, Dyrrachium; vezi pentru

Încheiem amintind concluziile lui Simion Mehedinţi despre creştinismul românesc, ca şi concluzii ale acestei lucrări : 1. Ceea ce numim astăzi „românism", adică esenţa firii noastre ca neam, nu-i altceva decât vechiul dacism, peste care s-a altoit doctrina mai nouă a creştinismului. 2. Din cauze geografice, etnografice şi istorice, altoirea aceasta s-a nimerit să fie scutită de o atingere prea directă atât cu Orientul bântuit de erezii, încă din secolele dintâi ale erei creştine, cât şi cu Occidentul, unde Biserica papală s-a amestecat mereu în treburile politice. În urma acestei relative izolări, creştinismul a rămas în Carpaţi cu o înfăţişare mai arhaică şi scutit de compromisuri cu viaţa laică. 3. Prin lipsa războaielor confesionale, a ereziilor şi a persecuţiilor religioase, poporul român a dovedit o reală apropiere de maturitate. Am putea spune că a realizat o cultură *majoră,* — ceea ce era şi de aşteptat, dacă ne gândim că numai în starea de hoardă sau de seminţie poate fi vorba de culturi minore. Din contra, poporul din Carpaţi, fiind unul dintre cele mai vechi din Europa, s-a putut bucura de o lungă dezvoltare, iar folclorul său atât de variat e o dovadă concretă de putere creatoare. în popoare ajunse pe această treaptă, minor sufleteşte poate fi numai individul, masa însă nu se mai poate întoarce către pruncia culturală, după cum nici omul matur nu poate retrograda spre copilărie. 4. Toate afirmaţiile acestea au ca punct de plecare satul. El e unitatea de măsură a vieţii neamului. Tipică, pentru noi, e numai cultura săteanului, ca una care a însumat secol cu secol caracteristicile esenţiale ale neamului întreg. Oraşul, ca şi individul, este un element prea schimbător şi deci trecător. Se înţelege, nu negăm nici orăşeanului puţinţa de a juca un rol însemnat în cultură, dar afirmăm că cea mai însemnată personalitate nu poate atinge potenţa sa cea mai înaltă, decât sprijinindu-se pe datele „imediate şi originare", adică pe sat ca permanent creator de cultură. Cazul lui Eminescu este cea mai bună dovadă. El s-a ridicat deasupra tuturor, nu numai prin facultăţile sale geniale, dar şi prin împrejurarea că a întrupat mai mult decât toţi câteva elemente fundamentale: dacismul, „limba veche şi-nţeleaptă" şi creştinismul.[593]

Cercetările istorice, arheologice şi lingvistice din ultimele decenii — mai ales cele efectuate în ultimele decenii — au adus o contribuţie însemnată la cunoaşterea vieţii creştine în fosta provincie romană şi apoi romano-bizantină Scythia Minor între anul 271, data la care împăratul Aurelian dispune, în vederea întăririi graniţei dunărene, retragerea armatei şi administraţiei din Dacia, şi anul 602, când frontiera dunăreană se prăbuşeşte, pe de o parte - datorită luptelor interne din Imperiul Romano-Bizantin, pe de alta - sub presiunea migratorilor Avari, Slavi şi a altor seminţii nomade, care ocupă vaste teritorii până în Munţii Haemus.[594] În această perioadă, o importantă parte a teritoriului românesc de azi, respectiv Dobrogea (Scythia

aceasta Vl. Popovic, extras din CRAI, 1980, p. 249-256, fig. 6; idem, Reubrat, Kouber et Aeparuch, în Starinar, N. S. Belgrad, 37, 1986, p. 131-133, hârtiile 12 şi 13.

[593] Simion Mehedinţi, op. cit., p. 151-152.

[594] Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. 1, Din cele mai vechi timpuri până la întemeierea statelor româneşti, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1975, capitolele Continuitatea Daco-Romanilor în ţinutul carpato-danubian, Creştinarea Daco-Romanilor, îndeletnicirile principale ale înaintaşilor în răstimpul 275-1241, p. 126-155.

Minor), rămâne în continuare în cadrul Imperiului şi importanţa strategică a Scythiei Minor creşte.[595]

Mulţimea bazilicilor (mai ales la Tomis, Histria şi Tropaeum Traiani, ca şi bisericuţele de la Basarabi), arată că aici pulsa o intensă viaţă religioasă creştină. Ele ne arată, în acelaşi timp, starea înfloritoare la care a ajuns arta bisericească în această perioadă şi influenţele pe care le-a exercitat asupra ei arta creştină orientală. Desigur săpăturile următoare vor aduce lumini noi asupra vieţii creştine din acest colţ de ţară românească.[596]

În privinţa teologiei elabortă de teologii Sciţiei Mici în perioada primelor şase veacuri creştine putem concluziona că aceasta a avut următoarele caracteristici : a fost o teologie creatoare şi susţinătoare a ecumenismului doctrinar şi practic dintre Răsărit şi Apus, a fost o teologie umanistă, cultivând blândeţea şi prietenia, a fost o teologie de echilibru, bunătate etc. rezultată din experienţă spirituală, teologia scitică a fost scrisă în limba latină, cea a romanităţii orientale. Reprezentanţii Bisericii Scythiei Minor din primele şase secole creştine, împreună cu teologii de marcă din aceste ţinuturi, propovăduind şi păstrând cu sfinţenie învăţătura apostolică au apărat în acelaşi timp şi poporul, în mijlocul căruia trăiau, de furia barbarilor cotropitori, iar ortodoxia a constituit continuu unul dintre elementele importante de etnogeneză în epoca de formare şi de permanenţă istorică a poporului român. Creştinismul a fost propovăduit prima dată de Sf. Apostol Andrei, pe pământul Dobrogei, iar de aici apoi s-a răspândit pe diferite căi în toate regiunile Patriei noastre, şi reprezintă elementul fundamental al unităţii, permanenţei şi continuităţii noastre pe aceste meleaguri, iar locuitorii Dobrogei, de-a lungul istoriei s-au simţit integraţi permanent în fiinţa şi strructura spirituală a neamului nostru. În Dobrogea, o adevărată vatră părintească şi leagăn al creştinismului românesc, a existat o permanentă viaţă creştină ortodoxă organizată, care a constituit temelia[597].

Poporul român a primit creştinismul atât în limba greacă, cât şi în limba latină, iar Ortodoxia românească are un specific al său care s-a manifestat în decursul istoriei printr-un echilibru şi o armonie pe multe planuri şi sub diferite aspecte ale vieţii. Întrucât în etnogeneza poporului nostru, elementele constitutive principale au fost geto-dacii şi romanii, în tezaurul de spiritualitate pe care l-a întâlnit aici creştinismul nu poate trecut cu vederea sau minimalizat aportul vreuneia dintre părţi[598]. Lucrarea de faţă nu-şi propune să idealizeze religia strămoşilor geto-daci considerând-o un « creştinism înainte de creştinism », dar nici nu consideră justă, susţinerea potrivit căreia religia strîmoşilor nu şi-a avut importanţa şi contribuţia ei în zestrea spirituală a poporului nostru.

---

[595] Ion Barnea, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1982, capitolul Constantin cel Mare şi teritoriul României, p. 92-124.

[596] Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române…*, vol. I, p. 169.

[597] Prof. Lector Univ. Drd. Nechita Runcan, *Coordonate fundamentale ale creştinismului dobrogean din primele şase veacuri – premise ale reactivării Mitropoliei Tomisului*, în Rev. de teologie Sf. Ap. Andrei, Ed. Europolis, Constanţa, An. V, nr. 9, August-Decembrie, 2001, p. 124.

[598] Drd. Dan Ilie Ciobotea, *Elemente ale religiei Geto-dacilor favorabile procesului de creştinare a strămoşilor*, Studii Teologice, 1976, p. 616.

Putem afirma aşadar fără urmă de greşeală că „Ortodoxia românească urcă până la începuturile formării poporului român…" (I. G. Coman) şi această ortodoxie românească îşi are începuturile ei în Scythia Minor, şi mai precis la Tomis, metropola neamului românesc.[599]

De asemenea, cercetările din ultimul timp scot tot mai mult în evidenţă faptul că perioada istorică dintre secolele III şi VI – respectiv dintre părăsirea Daciei de către Aurelian (271) şi invazia slavilor în Peninsula Balcanică – a fost nu numai epoca unui remarcabil fenomen etnico-lingvistic, acela al formării poporului român şi a limbii române unitare, cu caractere tipice, comune tuturor dialectelor ei, ci şi perioada unui strălucit fenomen de înflorire culturală străromână[600], cu rezonanţe europene profunde în lumea creştinismului primitiv, precum şi în dezvoltarea ulterioară specifică a propriei noastre culturi.

---

[599] Nicolae V. DURĂ, *„Scythia Minor (Dobrogea) şi Biserica ei apostolică. Scaunul arhiepiscopal şi mitropolitan al Tomisului (sec. IV-XIV)*, Bucureşti, Edit. Didactică şi Pedagogică, 2006, p. 12.

[600] Ioan G. Coman, *Scriitori bisericeşti în epoca străromână*, Bucureşti, 1979; Nestor Vornicescu, *Primele scrieri patristice în literatura noastră*, sec. IV-XVI, Craiova, 1984; Artur Silvestri, *L'Ecole littéraire de Tomis (IV-VI siècles),* în Revue roumaine, nr. 7/1987, p. 57 – 68.

BIBLIOGRAFIE.

*** *Izvoarele creştinismului românesc*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului, 2003.

****1918 la români*, vol. I–X, Bucureşti, 1983–1989.

****Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Bucureşti, IV, 1911.

****Călători străini despre ţările române*, vol. I–X, Bucuresti, 1968–2000.

****Codul general al României*, vol. I–XXX,1907–1944, Bucureşti, 1907.

****Constituţiile Apostolice*, trad. De Pr. Ioan Mihălcescu, M. Pâslaru şi G. Niţu, Bucureşti, 1928.

****Culegere selectivă de tratate, acorduri, convenţii şi alte acte cu caracter internaţional,* Bucureşti, 1971.

****De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină,* Galaţi, 1979.

****Fontes historiae Daco-Romanae, II-IV,* Bucureşti, 1964, 1970, 1975, 1982.

****Inscriptiones Scythiae Minoris,* 1, *Histria şi împrejurimile*, Bucureşti, 1983.

****Inscriptiones Scythiae Minoris,* vol. I–II,V, Bucureşti, 1980–1987.

****Inscripţiile Daciei Romane,* vol. I–III, Bucureşti, 1975–1984.

****Istoria românilor*, coord. prof. dr. Dumitru Protase, Editura Enciclopedică, Bucureşti 2001.

****În memoriam Constantini Daicoviciu*, H. Daicoviciu (ed.), Cluj-Napoca, 1974

****Monumente istorice şi izvoare creştine. Mărturii de străveche existenţă şi continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de jos şi al Dobrogei*, Bucureşti, 1987.

****Omul Roman*, coord. Andrea Giardina, Editura Polirom Iaşi 2001.

****Priveghind şi lucrând pentru mântuire, volum editat cu prilejul aniversării a 10 ani de arhipăstorire a Înalt Prea Sfinţitului Daniel, Mitropolitul Moldovei şi Bucovinei. 1 iulie 1990 - 1 iulie 2000*, Iaşi, 2000.

****Sf. Ignatie Teoforul*, în PSB, 1, Bucureşti, 1979.

****Sf. Iustin Martirul şi Filosoful*, în PSB, 2, Bucureşti, 1980.

† Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche a creştinismului la români*, Ed. Episcopiei Buzăului, Bucureşti, 1986.

Alexandrescu, Petre, Al. Avram, M. Babeş (ed.), *Civilisation et cultures antiques péripheriques*. Bucureşti, 2000

Alexe, Asist. Ştefan C., *Sfântul Niceta de Remesiana şi ecumenicitatea patristică din secolele lV şi V,* Bucureşti 1969.

Ammianus Marcellinus, *Istoria Romană*, Bucureşti, 1982

Ariton Vraciu, *Limba daco-geţilor,* Timişoara, 1980.

Baconsky T., *Un document patristic straromân: Epistola către africani a călugărilor sciţi*, în BOR 1985.

Bãlaşa, Pr. Dumitru, *Basarab I, apãrãtorul Ortodoxiei*, în revista Mitropolia Banatului,1981.

Idem, *Evul mediu şi independenta românilor*, în revista Mitropolia Banatului, 1986.

Idem, *Voievozi cu numele de Bogdan şi Tara Româneascã,* în publicaţia Mehedinţi – Culturã şi civilizaţie, (vol.IV), Drobeta Turnu Severin, 1982.

Barnea, Ioan, *Artă creştină în România*, vol. I, Ed. I.B.M.B.O.R., Bucureşti, 1979.

Idem, *Bazilica simplă de la Tropaeum Traiani*, în vol. Pontica, XI, Constanţa, 1978.

Idem, *Consideraţii privind cele mai vechi monumente creştine de la Tomis*, în Pontica, XXIV, 1991.

Idem, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, Ed. I.B.M.B.O.R., Bucureşti, 1971.

Idem, *Themistios despre Scythia Minor*, în Studii şi cercetări de istorie veche, 1967.
Idem, *Din istoria Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1971.
Idem, *Garvăn-Dinogeţia*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1961.
Idem, *Les Monuments paleochretiens de Roumanie*, Citta del Vaticano, 1977.
Idem, Octavian Iliescu, *Constantin cel Mare*, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1982.
Idem, Octavian Iliescu, Corina Niculescu, *Cultura bizantină în România*, Bucureşti, 1971.
Barnea, Ioan, Radu Vulpe, *Din Istoria Dobrogei*, vol. II, Bucureşti, 1968.
Baumann, Victor H., *RMI, (Revista Monumentelor Istorice, Institutul Naţional al Monumentelor Istorice, Bucureşti)* LIX, 2, Bucureşti, 1990.
Bărbulescu, Mihai (coord.), *Atlas-dicţionar 2005 – Atlas - dicţionar al Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2005
Idem, *Civilizaţia romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997
Idem, *De la Burebista la Decebal - De la Burebista la Decebal. Repere pentru o permanenţă istorică*, Cluj-Napoca, 1978
Idem, *Interfernţe spirituale în Dacia romană*, Editura Dacia, Cluj-Napoca 1984.
Bărbulescu, M., Doina Benea, *Corona laurea. Studii în onoarea Luciei Ţeposu Marinescu, C. Muşeţeanu*, Bucureşti, 2005.
Benea, Doina, *Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman*, Timişoara (BHAUT VII), 2006.
Bitoleanu, Ion, Nechita Runcan, *Dobrogea, vatră a creştinismului românesc*, Ed. Ex Ponto, Constanţa, 2001.
Blaga, Lucian, *Aspecte antropologice*, Ediţie îngrijită şi prefaţă de Ion Maxim, Editura „Facla", 1976.
Idem, *Trilogia valorilor*, în Opere, vol.10, Ed. Minerva, Bucureşti 1987.
Blaj, Dr. Petru, *Creştinismul părinţilor noştri*, Napocastar, Cluj, 2006.
Bobâncu, Şerban, Cornel Samoilă, Emil Poenaru, *Calendarul de la Sarmizegetusa regia*, Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1980.
Bodea, Cornelia, *1848 la români. O istorie în date şi mărturii*, vol. I–III, Bucureşti, 1982–1998.
Bondrea, Aurelian, *Sociologia culturii*, Ed. Fundaţiei "România de mâine", Bucureşti, 1993.
Bonte, Pierre, Michel Izard, *Dicţionar de etnologie şi antropologie*, Ed. Polirom, Iaşi, 1999.
Branişte, Ene, *Martiri şi sfinţi pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice şi monumente de artă creştină*, Galaţi, 1979.
Bucovală, Mihai, Cecilia Pasca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului*, în Pontica, XXV, 1992.
Bujoreanu, Ioan, *Colecţiune de legiuirile României vechi şi noi câte s-au promulgat până la finele anului 1870*, Bucureşti, 1873.
Cantacuzino, G.M., T. Costa, Gr. Ionescu, *Marcus Vitruvius Pollio, Despre arhitectură*, Bucureşti 1964
Cassius Dio, *Istoria romană, I,* traducere Adelina Piatkovski, Bucureşti, 1973
Cassius Dio, *Istoria romană, II,* traducere şi comentarii Adelina Piatkovski, Bucureşti, 1977
Cassius Dio, *Istoria romană, III,* traducere şi comentarii Adelina Piatkovski, Bucureşti, 1985
Chimeţ, Iordan, *Dreptul la memorie: în lectura lui Iordan Chimet*, vol. I–IV, Cluj-Napoca, 1992–1993.
Ciobotea, Drd. Dan Ilie, *Elemente ale religiei Geto-dacilor favorabile procesului de creştinare a strămoşilor,* Studii Teologice, 1976.

Ciucur, M., *Principiul adaptării unităţilor teritoriale bisericeşti la împărţirea administrativ-politică de stat în secolele I-VI,* în MMS, 53, nr. 7-9, 1977.
Ciugudean, H., V. Moga, *Army and Urban Development în the Danubian Provinces of the Roman Empire*, Alba Iulia, 2000
Cizek, Eugen, *Istoria Romei*, Editura Paideia, Bucureşti, 2002.
Idem, trad. *Publius Cornelius Tacitus, Biografia lui Agricola : începuturi ale istoriei Marii Britanii,* Bucuresti, 2003
Coja, Maria, *Cercetări noi în aşezarea greco-romană de la Capul Dolojman-Arganum,* în Buletinul Monumentelor Istorice, Bucureşti, 1972, nr. 3.
Coman, Pr. Prof.Dr. Ioan G., *Sfântul Teotim I, episcopul Tomisului, invocat drept autoritate a dreptei credinţe în cadrul lucrărilor sinodului IV ecumenic (451)* , în BOR (1989).
Idem, *Scriitori bisericeşti din epoca stră-română*, Bucureşti, 1979, 376 pagini.
Idem, *Sciţii Ioan Casian şi Dionisie cel Mic şi legăturile lor cu lumea mediterană* în S.T., 27 (1975).
Idem, *Scriitori bisericeşti în epoca străromână*, Bucureşti, 1979.
Idem, *Insemnări asupra lui Teotim de Tomis*, în "GB", XVI, nr. 1, (1975).
Condurache, Emil, *Histria*, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1961.
Idem, (coord.), *Histria. Monografie arheologică*, vol. I, Bucureşti, 1954
Idem, (coord.), *Histria. Monografie arheologică*, vol. II, Bucureşti, 1966
Costin, Miron, *Opere,* 2 vol., ediţie critică îngrijită de P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1965.
Daicoviciu, Constantin, *Dacica, studii şi articole privind istoria veche a pământului românesc,* Cluj-Napoca, 1970.
Idem, *Istoria României*, Bucureşti, 1960
Petrescu-Dâmboviţa Mircea, *Istoria românilor de la începuturi până în secolul al VIII-lea,* Editura Didactica şi Pedagogică, Bucureşti1995.
Damian, Paul, D*acia Augusti - Provincia Dacia Augusti Provincia*, catalog de expoziţie, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti 2006.
Davidescu, Mişu, *Cetatea romană de la Hinova*, Bucureşti, 1989.
Dănilă Nicolae, *O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani*, în BOR, 1, 1983.
Diaconu Petre, *Un cimitir creştin din secolul al IV-lea descoprit la Mangalia*, în „Glasul Bisericii", Bucureşti 1964.
Doruţiu-Boilă, Emilia, *Inscripţiile din Scythia Minor*, vol. V, *Capidava,Troesmis, Noviodunum,* Bucureşti, 1980
Dragomir, General loc.ing. Vasile, colonel dr. ing. Marian Rotaru, *Mãrturii Geodezice*, Editura Militarã, Bucureşti, 1986.
Drîmba, Ovidiu, *Istoria culturii şi civilizaţiei*, vol. 1, Ed. Vestala şi Saeculum I.O., Bucureşti 2001.
Dumea, Conf. univ. dr. pr. Emil, *Originile creştinismului în Scythia Minor (Dobrogea),* Iaşi, 2006.
Dumitru Tudor, *Sucidava*, Editura Scrisul Românesc, Craiova 1974.
Dură, Dr. Nicolae V., *Mitropolia Dobrogei între trecut şi prezent*, în "Revista de Teologie Sfântul Apostol Andrei", nr. 9, Constanţa, 2001.
Idem, *Scythia Minor (Dobrogea) şi Biserica ei apostolică. Scaunul arhiepiscopal şi mitropolitan al Tomisului (sec. IV-XIV),* Bucureşti, Edit. Didactică şi Pedagogică, 2006.
Eliade, Mircea, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* vol. I, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti 1981.

Idem, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* vol. II, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1986.
Idem, *Religiile, studiu din lucrarea Interdisciplinaritatea şi ştiinţele umane* (traducerea din franceză a lucrării cu acelaşi titlu apărută în 1983 sub egida UNESCO), Ed. Politică, Bucureşti 1986.
Epiphanie Monahul, *Despre viata, faptele şi sfârşitul Sfântului Preacinstitului şi celui întâi chemat între apostoli Andrei*, în col. J-P Migne - Patrologiae cursus completus, series Graeca, t. CXX, Parisiis, 1880, col. 221B.
Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, cărţile III, IV, V, în colecţia PSB, (infra, PSB), vol. 13, traducere, studiu, note şi comentarii de T. Bodogae, Bucureşti, 1987.
Idem, *Viaţa lui Constantin cel Mare*, în PSB, vol. 14, Bucureşti, 1991.
Filipaş, Dr . Titus, *Actualitatea lui Ioan Cassian,* Daco-Romanica - revista de studii proto-romane, An I, nr. 2 / Februarie, 2007.
Flavius Josephus, *Antichităţi iudaice*, I, Bucureşti, 1999; II, Bucureşti, 2003
Idem, *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*, Bucureşti, 1999
Florescu, Grigore, *Fouille et recherches archeologiques en Roumanie*, Bucureşti, 1900.
Florescu, Grigore, Radu Florescu, Petre Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică I*, Bucureşti, 1958.
Gaiu, Constantin, *Ateliere şi tehnici meşteşugăreşti. Contribuţii arheologice*, ClujNapoca, 2002
Găzdac, Cristian, Ligia Ruscu, Carmen Ciongradi, Radu Ardevan, Cristian Roman, *Orbis Antiquus. Studia în honorem Ioannis Pisonis*, Cluj-Napoca, 2004
Găzdac, Cristian, *Fontes historiae. Studia în honorem Demetrii Protase, C. Gaiu,* Bistriţa, Cluj-Napoca, 2006
Georgiu, Prof. univ. Dr. Grigore, *Cultură şi comunicare*, Bucureşti, 2008.
Giurescu, Constantin C., Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. 1, *Din cele mai vechi timpuri până la întemeierea statelor româneşti,* Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1975.
Giurescu, Constantin C., *Formarea poporului roman*. Craiova, Editura Scrisul Romanesc, 1973.
Grecescu, Constant şi Dan Simonescu, Ediţie critică de, *Istoria Ţării Româneşti 1290–1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*. Bucureşti, 1960.
Gudea, N., I. Ghiurco, *Din istoria creştinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe de Oradea, 1988.
Heisenberg, Werner, *Paşi peste graniţă*, Ed. Politică, Bucureşti 1977.
Herodot, *Istoria*, ed. E. Legrand, Paris 1945.
Holubeanu, Ionuţ, *Despre aria misionară a Sf. Episcop Mucenic Ephraim*, Pontica, Constanţa, 2007.
Iliescu, Vladimir, V. C. Popescu, Gh. Ştefan, *Izvoare privind istoria României*, Bucureşti, Editura Academiei, 1964.
Ionescu, Ioan, *Peşterile rupestre, cele mai vechi monumente religioase de pe teritoriul României*, în Noi Tracii, An. XVIII, Nr. 176, 1989.
Idem, *Sansala, primul preot creştin daco- roman atestat documentar* , în M.O., XXII, nr. 5-6, 1970.
Iordanes, *De Origine Actibusque Getarum*, Bucureşti 2001
Iorga, Nicolae, *Istoria Romanilor*, vol. II, Bucureşti 1936.
Idem, *Istoria Bisericii Româneşti şi a vieţii religioase a românilor*, vol.I, Bucureşti, 1928.

Iorgulescu, Alexandra, *Ovidiu şi drama exilului*, Analele Universităţii din Craiova, Editura Universitaria, Anul IV, Nr. 1-2, Craiova, 2007.
Lisseanu, G. Popa, *Originea seuilor şi secuizarea românilor*, Bucureşti, Ed. România Pur şi Simplu, 2003.
Lungu, Virgil, Adrian Rădulescu, *Misionarismul şi începuturile creştinismului în Scythia Minor*, în Actes du XIe Congres International d'Archeologie Chretienne, Lyon, Vienne, Grenoble, Geneve et Aosta, 1986, Pontificio Instituo di Archeologia Christiana, 1989.
Macrea, Mihail, (red.), *Omagiu lui C. Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani*, Bucureşti, 1960
Maior, Liviu, ed., *Constituţiile Aprobate ale Transilvaniei* 1653, Cluj-Napoca, 1997.
Mãrghitan, Liviu, *Zece tezaure carpatice*, Editura Ion Creangã, Bucureşti, 1988.
Mehedinţi, Simion, *Creştinismul românesc*, Fundaţia Anastasia, 1995.
Mihăescu, Haralambie, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, Bucureşti, 1960.
Murgescu, Bogdan, *Istoria României în texte*, Ed. Corint, Bucureşti, 2001.
Runcan, Nechita, *Valenţe univeresale ale creştinismului dobrogean în primele şasse secole*, Ed. Performantica, Iaşi, 2006.
Nedelcea, Diana, *Inceputurile creştinismului scitic*, în "Daco-Romania", Bucureşti, 2005.
Maxim, Nicolae, *Religia vechilor popoare carpato-danubiene în opera lui Vasile Pârvan*, în Studii Teologice, nr. 5-6, anul XVIII, 1966.
Nicolescu, Corina, *Moştenirea artei bizantine în România*, Bucureşti, 1971.
Olteanu, Dan, *Religia Dacilor*, colecţia Mythos, Bucureşti, 2002.
Opaiţ, A., *Revista Monumentelor Istorice*, Institutul Naţional al Monumentelor Istorice, Bucureşti, LIX, I, 1990, p. 18-28.
Ovidius, P. Naso, *Tristele, Ponticele*, Bucureşti, 1962
Panaitescu, Petre, P., *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1969.
Idem, *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI*, publicate de Ioan Bogdan, Bucuresti, 1959.
Idem, *Grigore Ureche, Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1955.
Pârvan Vasile, *Cetatea Ulmetum*, Bucureşti 1912.
Idem, *Salsovia*, Bucureşti 1906, p. 27-28.
Idem, *Cetatea Tropaeum, Consideraţii istorice*, Bucureşti, 1912.
Idem, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Cultura Naţională, Bucureşti, 1911.
Idem, *Studii de istoria culturii antice*, ediţie, studiu introductiv, note, comentarii, indice de N. Zugravu, Cuvânt înainte de Al. Zub, Bucureşti, 1992.
Idem, *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911.
Pascu, Ştefan, Vladimir Hanga, *Crestomaţie pentru studiul istoriei statului şi dreptului RPR*, vol. I–III, Bucureşti, 1955–1963.
Păcăţian, Teodor V., *Cartea de aur sau luptele politico-naţionale ale românilor de sub coroana ungară*, vol. I–VIII, Sibiu, 1902–1915.
Păcurariu, Pr. Prof. Dr. Mircea, *Creştinismul daco- roman în nordul Dunării în secolul al IV-lea. La 1600 de ani de la moartea Sfântului Sava Gotul* (12 aprilie 372), în M.A.,. XVII, nr. 3- 4, 1972.
Idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Edit. IBMBOR, vol. I, Bucureşti, 1994.
Idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, editia a II-a, Bucureşti, Edit. IBMBOR, Bucureşti, 1991.

Idem, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Ed. I.B.M.B.O.R., Bucureşti, 1987.
Petculescu, Liviu, *Antique Bronzes în Romania. Exibition catalogue*, Bucharest, 2003
Petolescu, Constantin C., *Inscripţii latine din Dacia,* Bucureşti, 2005
Pipidi, Dionisie M., *Inscripţii inedite din Istros*, SC, 8, 1966.
Idem, *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti 1969.
Idem, *Un nouveau document sur la Koinon pontique au IIe siecle,* în „Scythica Minora", Bucureşti-Amsterdam 1975.
Idem, *Dicţionar de Istorie Veche a României*, Bucureşti, 1976
Idem, *Din istoria Dobrogei*, Bucureşti, 1965.
Pippidi D.M. – Russo I.I., *Inscripţiile din Dacia şi Scythia Minor*, vol. II, Bucureşti 1987.
Plinius, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoştinţelor din Antichitate*, I-IV, Iaşi, 2001-2003
Popa Lisseanu, G., *Izvoarele istoriei românilor*, vol. I–XV, Bucureşti, 1934–1939.
Popescu, Dumitru (trad.), *Istoria Augusta*, Bucureşti, 1971
Popescu Emilian, *Bretanion şi Gerontius (Terentius)*, în ST, 2, 1988.
Idem, *Christlieche Martyrer* în den griechischen Kleiskythiens (Dobrudscha), în idem, Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum, Bucureşti, 1994.
Idem, *Inscripţiile greceşti şi latine din sec. IV-VIII descoperite în România*, Bucureşti, 1977.
Idem, *Studii Clasice*, VI, trad. Al. Barnea,1964.
Idem, *Studii Teologice*, XXXII, nr. 7-10, 1980.
Idem, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989.
Idem, *Creştinismul pe teritoriul României până în secolul al VII- lea în lumina noilor cercetări,* în M.B., XXXVII, nr. 4, 1987.
Idem, *Curs de istoria şi spiritualitatea Bizanţului*, Bucureşti, 1996, xerografiat.
Idem, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976.
Idem, *Izvoarele apostolice ale creştinismului românesc; Sfântul Apostol Andrei şi Tomisul,* ST, 46, nr. 1-3, (1994).
Idem, *Organizarea eclesiastică a provinciei Scythia Minor în secolele IV-VI e.n.*, în Studii Teologice, seria a II-a, Bucureşti, nr. 7-8, 1980.
Idem, *Sfântul Apostol Filip misionar pe pământ românesc*, GB, 57, nr. 5-8, (2001).
Popescu, Radu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, Ediţie critică de Constant Grecescu, Bucureşti, 1963.
Popescu Puturi, Ion, *Herodot despre lumea geto dacilor, în Buletinul european*, în Noi Tracii, feb., 1987.
Popovici, Eusebiu, *Istoria bisericească universală şi statistica bisericească*, Cartea I, Editia a II-a, Bucureşti 1925.
Potra, George, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1634–1800),* Bucureşti, 1982.
Procopiu, *De aedificiis*, IV, 7 (ed. J. Haury) , (=Bibliotheca scriptorum graecorum et latinorum), Leipzig 1913.
Protase, Prof. Univ. Dr. Dumitru, *Istoria Românilor*, Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 2001.
Protase, Dumitru, Alexandru Suceveanu (coord.), *Istoria Românilor*. Vol. II. *Daco-romani, romanici, alogeni*. Bucureşti, 2001
Protase, Dumitru, D. Brudaşcu (ed.), *Napoca. 1880 de ani de la începutul vieţii urbane*, Cluj-Napoca, 1999
PSB, vol. 11, *Actele Martirice*, Edit.IBMBOR, 1982
Pulpea, Diac. I. (Rămureanu), *Sf. Mucenic Emilian de la Durostos*, Bucureşti, 1944.

Rădulescu, Adrian, *Basilici şi monumente creştine în contextul etnogenezie româneşti din sec. III-VII în Dobrogea*, în vol. *Monumente istorice şi izvoare creştine*, Ed. Arhiepiscopiei Tomisului şi Dunării de Jos, Galaţi, 1987.
Rădulescu, Adrian, I. Bitoleanu, *Istoria Dobrogei*, Ed. Ex Ponto, Constanţa, 1998.
Rămureanu, Pr. prof. dr. Ioan, *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa*, în BOR 1974.
Idem, *Actele martirice*. Bucureşti, 1982.
Idem, *Istoria bisericească universală*, Bucureşti 1992.
Idem, *Sfinţi şi martiri la Tomis-Constanţa*, în ".B.O.R.", XCII, nr. 7-8, (1974).
Rămureanu, Pr. Prof. Dr. Ioan, Pr. Prof. Dr. Milan Şesan, Pr. Prof. Dr. Teodor Bodogae, *Istoria Bisericească Universală*, vol. I (1 - 1054) , ediţia a III-a, revăută şi completată, Bucureşti, E.I.B.M.B.O.R., 1987.
Roşu, Lucian, *Date noi despre metalurgia dacicã*, în ziarul Scînteia din 1976 aprilie 14;
Runcan, Prof. Lector Univ. Drd. Nechita, *Două milenii de viaţă creştină*, Ed. Ex Ponto, Constanţa, 2003.
Idem, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. III, Ed. Europolis, Constanţa, 2008.
Idem, *Studii de Teologie istorică şi patristică*, vol. IV, Ed. Vasiliana 98', Iaşi, 2010.
Idem, *Coordonate fundamentale ale creştinismului dobrogean din primele şase veacuri – premise ale reactivării Mitropoliei Tomisului*, în Rev. de teologie Sf. Ap. Andrei, Ed. Europolis, Constanţa, An. V, nr. 9, August-Decembrie, 2001.
Russu, Ioan I., *Daco-Geţii în imperiul roman, (în afara Provinciei Dacia Traiană),* Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1980;
Idem, *Inscripţiile Daciei Romane I. Diplomele militare şi tăbliţele cerate*, Bucureşti, 1975
Russu, Ioan I., I. Piso, V. Wollmann, *Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacia (Sarmizegetusa)*, Bucureşti, 1980
Russu, Ioan I., Milena Dušanić, N. Gudea, V. Wollmann*, Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 1, zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa şi Mureş),* Bucureşti, 1977
Russu, Ioan I., Oct. Floca, V. Wollmann, *Inscripţiile Daciei romane III. Dacia Superior 3, zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului),* Bucureşti, 1984
Rustoiu, A., A. Ursuţiu, *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. - 1. Jahrtausend n. Chr.),* Cluj-Napoca, 2002
Sapir, Edward, *Anthropologie*, Editions de Minuit, Paris 1967.
Scopran C., *La continuité de la popolation et des traditions getes dans le conditions de la romanisation de la Scythia Minor*, în Pontica (1973).
Scraba, Gheorghe D., *Starea socială a săteanului după ancheta privitoare anului 1905, îndeplinită cu ocazia expoziţiei generale române din 1906 de către secţiunea de economie socială,* Bucureşti, 1907.
Scurtu, Ioan (coordonator), *Documente privind Istoria României între anii 1918–1944,* Ed. Didactică şi Pedagogică, R.A., Bucureşti, 1995.
Sibiescu, Pr. Vasile Gh., *Activitatea misionară a sfântului Ioan Hrisostom printre Goţi*, în GB, 1973.
Idem, *Călugări sciţi*, în Revista teologică, Sibiu, 1914.
Idem, *Legăturile Sfântului Vasile cel Mare cu Scythia Minor (Dobrogea),* în Ortodoxia, XXXI, nr. 1, 1979.
Silvestri, Artur, *L'Ecole littéraire de Tomis (IV-VI siècles),* în „Revue roumaine", nr. 7/1987.
Stan, Alexandru şi Remus Rus, *Istoria religiilor,* Ed. IBM al BOR, Bucureşti 1991.

Stelcan, Izvoranu, *Ierarhia bisericească după scrierile bărbaţilor apostolici,* în MMS, 33, nr. 8-9, 1957.
Stoian, Iorgu, *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*, vol. II, *Tomis şi teritoriul său,* Bucureşti, 1987
Strabo, *Geografia,* VII, 4, 5; traducere în limba română, notiţe introductive, note şi indice de Felicia Vanţ-Ştef, vol. II, Bucureşti, 1974.
Suceveanu, Alexandru, *Contribuţii la istoria oraşelor romane din Dobrogea*. Note de geografie istorică, Editura Academiei Române, 1993 1 (2) 137-148 Historia Urbana.
Suceveanu, Al., Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, Bucureşti, 1991
Şerban, dr. I., *Dacia în lumina noilor interpretări a Istoriei lui Flavius Eutropius*, în Noi Tracii, Milano, nr. 71/1989.
Şerbănescu, Niculae, *1600 de ani de la prima mărturie documentară despre existenţa Episcopiei Tomisului*, în B.O.R., 87 (1969).
Şesan, Milan Ş., în *Istoria bisericească universală*, I, 1-1054, ed. a treia, Bucureşti, 1987.
Ştefan Gheorghe, *Dinogetia*, în Dacia (1937-1940) , Bucureşti 1941.
Ştrempel, Gabriel, *Neculce, Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei şi O samă de cuvinte*, Bucureşti, 1982.
Tacitus, *Opere*, I, Germania, Bucureşti, 1958
Tacitus, P. Cornelius, *Anale*, Bucureşti, 1995
Tacitus, P. Cornelius, *Opere*, II, Istorii, Bucureşti, 1963
Tănase, Alexandru, *Cultura şi civilizaţia,* Ed. Politică, Bucureşti 1977.
Idem, *Cultură şi religie*, Ed. Politică, Bucureşti 1973.
Teodorescu, D. M., *Monumente inedite din Tomis*, BCMI, (Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, Bucureşti) 7, 1914.
Toynbe, Arnold, *Studiu asupra istoriei*, Humanitas, Bucureşti 1997.
Trofin, Liliana, *Creştinismul la Dunărea de joc în secolele IV-VIII,* în AUDC, Seria Istorie, I, 1997.
Idem, *Romanitate şi creştinism la Dunărea de jos în secoelele IV-VII,* Edit. Universităţii Bucureşti, Bucureşti , 2008.
Idem, *Viaţa spirituală a comunităţilor de la nordul Dunării în lumina izvoarelor scrise în secolele IV-XI*, în AUDC, Seria Istorie, 3, 1999.
Tudor, D., *Sucidava*, III, în „Dacia”, XI-XII, 1945-1947, Bucureşti, 1948.
Vartolomei, Mihaela, *Cultură şi civilizaţie - Curs pentru învăţământ deschis la distanţă,* Timişoara, 2008.
Vianu, Tudor, *Opere*, vol.8, Ed. Minerva, Bucureşti, 1979.
Vornicescu, IPS Nestor, *Sfinţi români şi apărători ai legii strămoşeşti*, (infra, Sfinţi români), Bucureşti, 1987,
Idem, *Primele scrieri patristice în literatura noastră*, sec. IV-XVI, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova 1984.
Idem, *Primele scrisori patristice în literatura română*. Sec. IV-XVI, Craiova, 1992.
Idem, *Una din primele scrieri ale literaturii române străvechi*. *Pătimirea Sfinţilor Epictet şi Astion (De la cumpăna sec. III-IV)*, Craiova, 1990.
Vulpe, R., *Canabenses şi Troesmenses. Două inscripţii inedite din Troesmis*, SCIV, 4, nr. 3-4, 1953.
Wilson, Bryan, *Religia din perspectivă sociologică,* trad.de Dara Maria Străinu, Ed. Trei, Bucureşti 2000.

Zahariade, Mihail, *Limesul roman în secolele 4-6 între Singdunum şi Gurile Dunării*, rezumatul tezei de doctorat, Bucureşti, 1994.
Idem, *Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum*, Bucureşti, 1988.
Zugravu, Nelu, *Cu privire la jurisdicţia asupra creştinilor nord-dunăreni în secolele II*-VIII*,* Pontica, 28-29, 1995-1996.
Idem, *Geneza creştinismului popular al românilor*, Bucureşti, 1997.
Zugravu, Nelu, E., Setnic, *Mem. Antiq.*, Piatra neamţ, 19, 1993.